

BORSI-KÁLMÁN BÉLA

*Elvetélt bizánci reneszánszból
Nagy-Románia*

EGY ÁLLAMESZME ETNOGENEZISE

M A G Y A R S Z E M L E K Ö N Y V E K

BORSI-KÁLMÁN BÉLA (1948, történész/
műfordító/diplomata, az MTA doktora)
Az ELTE történelem-román szakán, Eöt-
vös collegistaként szerzett diplomát 1973-
ban. Ezt követően volt könyvtári szakozó,
szabadúszó tolmács és műfordító, rövid
ideig az Európa Kiadó lektoraként dol-
gozott. 1976. január 1. és 2018. március
22. között az ELTE oktatója volt, tanárse-
gédttől professzorig. Mind a négy tudo-
mányos fokozatot megszerezte: egyetemi
(kis)doktor, kandidátus, habilitált doktor
és az akadémia doktora. 1990 és 2015 kö-
zött három diplomáciai missziót vállalt
(Bukarest és kétszer Párizs). Szakterülete:
magyar-francia-román viszony a XVIII-
XX. században, nemzettudati- és tipológiai
kérdések.

BORSI-KÁLMÁN BÉLA

ELVETÉLT BIZÁNCI RENESZÁNSZBÓL NAGY-ROMÁNIA

Egy állameszme etnogenezise

MAGYAR SZEMLE KÖNYVEK

3.065.729

Felelős kiadó: Kodolányi Gyula

A kötet megjelenését támogatta

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Szerkesztő: Filep Tamás Gusztáv

A török szavak átírását ellenőrizte: Pechnyó Péter

A címlapon bukaresti életkép az 1930-as évekből, útszéli kereszttel, bérkocsival és vízfordó leánnyal. Alexandru Poitevin-Scheletti (Iasi, 1879–Bukarest, 1959) francia származású moldvai impresszionista festő műve a hús metszetet tartalmazó

„Festői Bukarest” sorozatból (1938).

Anat Kálmán tulajdona.

A hátsó borítón Bukarest látképe a Nagy Francia Forradalom kitörésének évében, 1789-ben (forrás: Șt. Ionescu: *Bucureștii în vremea fanariofilor*, 48.)

BTEK03613/2019

© Borsi-Kálmán Béla
© Magyar Szemle Alapítvány

„Maga nagyon kompetens az orvosi tudományokban, de nem a politikában s még kevésbé a fanarióta politikában [...] ezen a világon nem kell töviről hegyire (túl aprólékosan) vizsgálni a dolgokat, mert mindenekelőtt célt kell érniünk, ami nem más, mint a gazdagság, mert az az ember, aki nem ragadja meg az alkalmat, hogy meggazdagodjék, megérdemli, hogy örökké szegény maradjon.”¹

(Alexandru Suțu, fanarióta uralkodó, 1802.)

¹ Marcu-Filip Zallony: *Despre fanarioți* [Ford. Iorgu P. Balș]. Editura Librăriei „Universala”¹ Alcalay & Co. București. é. n. [1926], 160. (a továbbiakban: Zallony.)

I.

PHANAR, FENER, FANARIÓTÁK, FANARIOTIZMUS²

„A bizánci tradíciók folytatásának erkölcsi feladata ama határok között, melyekre a szultán hatalma kiterjedt, zátonyra futott tehát azok számára, akiket életükben magasztaltak, holtukban megköveztek, s a részrehajlás nélküli tudomány alig ismerte el érdemeiket, s akiket fanariótáknak nevezünk.”³ (NICOLAE IORGA)

Jacques Bouchard, a montreali egyetem professzora egy nemrégiben publikált magvas tanulmányának mondanivalóját a következőképpen foglalta össze:

² Kötetünk e fejezetének gondolatiségéhez jelentős mértékben hozzájárult (s részben címének is ihletője) napjaink egyik neves román történésze: Andrei Pippidi: *Phanar, Phanariots, phanariotisme* című, először 1975-ben publikált kitűnő tanulmánya. In uő: *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Editura Academiei/Éditions du CNRS, Paris, 1980, 341–350. (a továbbiakban Pippidi 1980, illetve Pippidi: *Phanar.*) (Az 1948. március 12-én Bukarestben született A. Pippidi anyai ágon Nicolae Iorga unokája.) E fejezet erősen rövidített változatát lásd *Székelyföld*, 2016. 7. szám, 83–101. (Kötetben: *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Szerk. Anka László, Kovács Kálmán Árpád, Ligeti Dávid, Makkai Béla, Schwarczwölder Ádám. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016, 41–56.)

³ „La charge de continuer les traditions byzantines entre les limites du territoire même sur lequel s'étendait l'autorité du Sultan échet donc à ceux qui, adultes de leur vivant, lapidés ensuite, à peine reconnus par une science impartiale, sont appelés les Phanariotes.” Nicolae Iorga: *Byzance après Byzance*. Avant-propos d'Alexandre Paléologue. Éditions Balland, Paris, 1992, 228. (a továbbiakban Iorga *Byzance.*) Iorga bizantinológusi munkásságához lásd Eugen Stănescu: Nicolae Iorga – historien du monde byzantin. In: *Bulletin III/2/1965, Association Internationale d'Étude du Sud-est Européen*, Bucarest, 15–27. N. Iorga [Botoșani, 1871. január 17. – Sinaia, 1940. november 27.] „apai ágon egy Pindosz hegységből származó vállalkozó szellemű emberekből álló [makedo-román] család ivadéka, anyja révén Iordachi Drăghici országbíró [vornic] nemzetségéből ered, amelyben hagyományos volt az írástudás, továbbá az Arghiropoluk családjából, akik hajdan felelősségteljes tisztségeket töltöttek be Konstantinápolyban.” N. Iorga *Elogiu academic rostit de N. Bănescu membru al Academiei Române*. Ședința comemorativă solemnă dela 15 Mai 1941. Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională, București, 1941, 2 [428] (idetartozó megjegyzés: egy fennmaradt anekdota szerint Iorga büszkén hangoztatta, hogy „fanarióta vérből” [os fanariot] származik, ennél fogva őt még maga Ionel Brătianu sem tudja – úgymond – „az orránál fogva vezetni” [să mă tragă pe sfoură!]; Alexandru Vaida-Voevod: *Memorii*. IV. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1994, 193.; az Arghiropol – görögösen: Argyropoulos – család valóban egyike a fanarióta klánoknak, lásd később! Vö. a 253. számú jegyzettel is.)

„Fanar nem minden lakója fanarióta. E kaszt kemény magjának kezdeti kialakulását részben még mindig homály fedi. 1700 körül 19 patricius családot számolhatunk össze. A tolmácsi poszt [drogmanátus] és a [román] fejedelmi trón szentesíti a fanarióták szociopolitikai felemelkedését. Némely fanarióta családoknak moldvai és havaselvei bojárházakba történő átültetése pecsételi meg a két csoport szinergizmusát és szimbiózist a görög Forradalom kitöréséig. 1821 után a fanarióták más kihívások után néznek és kibővítik tevékenységüket. A fanarióták percepciója a görögöknél és a románoknál Marc-Philippe Zallony 1824-es, franciául írt gúnyrajza és e pamflet görög és román fordításának megjelenése után kristályosodott ki. Jelen közlemény szerzője azt a célt tűzte ki maga elé, hogy felvázolja a fanariótának nevezett társadalmi csoport felemelkedését és kegyvesztését.”⁴

Jelen sorok szerzőjének szándéka nem kevésbé ambiciózus, s persze semmivel nem könnyebb. Azért kíván maga is a fanarióták diadalmenetének és 1821-es dicstelen bukásának bonyolult históriájával foglalkozni, mert véleménye szerint (is) elsősorban az általuk fémjelzett történelmi, társadalomtörténeti, szociokulturális-mentális miliőbe, s nem utolsósorban geopolitikai környezetbe⁵ – a Török Birodalom, s ezen

⁴ Az angol változat némileg mást mond: „szerencséről” (*fortunes*) és balszerencséről (*misfortunes*) beszél, amelyet persze *felemelkedés* (tündöklés) és *bukás* gyanánt is értelmezhetünk. Íme az angol szövegvariáns: „Not all inhabitants of Phanar are Phanariots. The formation of first nucleus of this caste is still partly unknown. About 1700, there were 19 patrician families. The drogmanate and the principate consecrate the socio-political success of the Phanariots. Grafting some Phanariot families into Moldavian and Wallachian noble households seals the synergy and even the symbiosis of the two groups, up to the Greek revolution. After 1821, the Phanariots take up other challenges and diversify their activities. The Greeks' and Romanians' perception of the Phanariots crystallizes after the edition of Marc-Philippe Zallony's diatribe in 1824 and the translation of this slanderous pamphlet into Greek and Romanian. The Author of this communication will sketch out the fortunes and misfortunes that characterize the „Phanariots” social group”. Jacques Bouchard: Perception des Phanariotes avant et après Zallony; The Image of the Phanariots before and after Zallony; Η αντίληψη για τους Φαναριώτες πριν και μετά τον Ζαλλώνη. A közlemény egyéb adatai: Jacques Bouchard: »Perception des Phanariotes avant et après Zallony«, *Cahiers balkaniques*, 2014/42. szám (<http://ceb.revues.org/4935>; DOI: 10.4000/ceb.4935; elérhetősége: <https://ceb.revues.org/4935> (letöltve 2015. 12. 13., – az én kiemelésem! B.-K. B.) (a továbbiakban Bouchard.)

⁵ Lásd erről bővebben Tóth Sándor: *A román földrajzi gondolat. Geopolitika, biztonság, földrajzoktatás* [A kötetet lektorálta s az előszót írta Borsi-Kálmán Béla]. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2013. hézagpótló munkáját, továbbá Barrat, Jacques-Berindei, Dan-Bled, Jean-Paul-Moisei, Claudia: *Géopolitique de la Roumanie. Regards croisés* [Előszó: Eugen Simion, a Román Tudományos Akadémia elnöke]. Alvik édition, Paris, 2003. (A továbbiakban: *Géopolitique de la Roumanie*.)

belül Havaselve és Moldova XVII–XVIII. századi történetébe – nyúlnak a legendásan rugalmas, pragmatikus, szembetűnően hatékony román politikai gondolkodás, s főként „politikacsinálás” gyökerei.⁶ Ugyancsak ebben a szociokulturális térben és e bizánci vétetetésű újjörög szellemiség jegyében „szocializálódott” egy bánsági eredetű familia, a XIX. század végére, a XX. század elejére gyakorlatilag egy évszázad alatt tökéletesen megmagyarosodott Manaszy–Manasses család első ismert őse, Eliades Manassi(s) is. Egészen pontosan az egyik legkiválóbb fanarióta fejedelem, Alexandru Ipsilanti (1774–1782; 1796–1797) bukaresti udvarában s az általa létesített „fejedelmi akadémia” tanári karában.

1. Az etimológia

Kezdjük tehát az elején: *Phanar* görög szó, eredeti jelentése (szurok vagy gyanta) *fáklya*, amelyet a Kis-Ázsiát Európával összekötő/elválasztó Boszporusz és Dardanellák tengerszorosokban tevékenykedő bizánci révkalauzok használtak, illetve a forgalmasabb városi utcákat világították meg velük, ha leszállt az est.⁷ Tágabb jelentése: *világítótorony*, amely ugyanezt a célt szolgálta, ugyanott, miután – „állítólag az 1204-es keresztes hadjáratot követő Latin Császárság idején”⁸ – megépítették. Ez a neve Isztambul,⁹ a hajdani Konstantinápoly (a „keleti Róma”: *Rum, Rîm*,

⁶ A szerző itt tartozik megemlíteni, hogy első, 1981 decemberében megjelent fontosabb publikációját a magyar reformkor nagyjaival történelmileg teljesen egyenrangú román ún. „negyvennyolcas generáció” szociológiai és mentális háttéréről s politikai beidegződéséről „bizantinus” gyökereiről – a „klasszikus” *Mozgó Világ* történeti rovata vezetőjeként – Gergely András „rendelte”, s biztos kézzel meg is szerkesztette. Ez a *mostani tanulmány nem egyéb, mint ama régi esszé „utózmánya”*. Lásd Borsi-Kálmán Béla: A román reformnemzedék bölcsőjénél [tanulmány]. *Mozgó Világ*, 1981.12. sz., 74–81. (Vö. az 2. sz. jegyzetell)

⁷ Lazăr Șăineanu [1859–1934]: *Dicționar universal al limbei române*. Revăzut și adaogit la ediția VI-a. X. Ortografia Academiei Române. Editura Scrisul Românesc S. A. Post Samitca, Craiova, é. n. [1929], 243. (Megjegyzés: a munka első kiadása 1896-ban jelent meg; a továbbiakban Șăineanu 1929.)

⁸ Neagu Djuvara: *A románok rövid története*. [Ford. Horváth Andor] Koinónia. Kolozsvár, 2012, 222. (a továbbiakban Djuvara 2012.)

⁹ Djuvara megadja a török elnevezés etimológiáját is. Eszerint, 1453 után, amikor a metropolis lakosságának zöme már török volt, midőn „a városkapuhoz érkező görög parasztot a török vámos feltartóztatta ellenőrzés végett, arra a kérdésre, hogy hová megy, azt a választ kapta görög nyelven: »isz tin pölin«, vagyis a városba. Ebből lett a város mai neve, Isztambul! [törökül: Istanbul]”. Djuvara 2012, 222.

Tarigrad)¹⁰ amaz északnyugati városrészének is, ahol a hajókat útbaigazító, a sötétben ütemesen fénycsóvát lövellő torony is emelkedett az Aranyszarv-öböl partján egykoron. Törökül *Fener*.¹¹ Egy múlt századi román történész szerint más szómagyarázat is lehetséges: eszerint a *fener* tulajdonképpen a „fena yer” szókapcsolatból eredeztethető, s „rossz környéket, rossz helyet” jelentett, „ártalmas nyirkossága miatt, amely ízületi gyulladásra és hurutra hajlamosított”.¹² A szerző, Alexandru Sturdza ebből azt a következtetést vonta le, hogy Phanar-Fener eredetileg inkább a mostohább adottságú városnegyedek közé tartozott, s ezért is telepítették volna ide a Konstantinápoly ostromát túlélte görögöket. Ennélfogva jobbra csupán 1601 után gyűltek a patriarkátus köré némely ismertebb családok, amelyekből aztán a XVII. század folyamán kifejeződött ama keresztény kaszt, amelyet „fanarióták” néven ismert meg a világ. Egy becses forrás megőrizte ama patrícus famíliák lajstromát, amelyekből ez a kaszt összetevődött: az 1695-ben publikált lista tizenkilenc klán nevét tartalmazza, amelyek közül némely családok az idők során a többiek fölé kerekedtek.¹³ Az egymást sem kímélő mesterkedések, intrikák végül oda vezettek, hogy 1819-re már csupán négy klán maradt talpon, amelyek persze rokonságban álltak egymással: ekkor „jön létre az a mai kifejezéssel »fanarióta kartell«-nek minősített szabályozás, amely 4 fanariótacsaládra korlátozza a

fejedelmi tisztségek (s az ezek elnyerésének előfeltételéül tekintett portai [és admirális] főtölmácságok) betöltését: Scarlet Callimachi, Alecu és Mihai Șuțu és Dimitrie Moruzi családja. Ennek a négy kiváltságos családnak a kötelessége lett a többi 50 fanariótacsalád bizonyos javadalmazása” – írja Trócsányi Zsolt egy 1992-es alapos tanulmányában. „De – teszi hozzá – ez „a »kartell« lényegében még működni is alig kezd, amikor 1821 eseményei a fanarióta kor végét jelzik.”¹⁴

2. A szótárak, lexikonok, enciklopédiák (és egyéb kézikönyvek) tanúsága

Először nézzünk körül – időrendben –, mit írnak még e fogalomhalmazról – *Fanar*, *fanarióták*, *fanariotizmus* – a román és a magyar, valamint némely külföldi szótárak, enciklopédiák, lexikonok, továbbá közkezen forgó történeti összefoglalók.

2. 1. Szótárak, lexikonok

„Fanarióták: így hívják általában Konstantinápoly Fanar (tör. *Fener*) nevű városrészének görög lakóit. Ez a városrész Konstantinápoly ÉNy-i részében, az Aranyszarv mellett van, s az ott volt világító toronytól (*fanarius*) vette nevét. A török hódoltság után itt volt a görögök főfészke s 1601 után a pátriarkai rezidencia is. Szorosabb értelemben F.-nak hívják a születési és hivatali arisztokráciát, amely nemes görög családokból eredt. A F. köréből kerültek ki a XVII. sz. második fele óta a porta dragománjai vagy tolmácsai,

¹⁴ Trócsányi Zsolt: Fanarióták és Habsburgok (1711–1821). In Trócsányi Zsolt – Miskolczy Ambrus: *A Fanariótától a Hohenzollernekig. Társadalmi hanyatlás és nemzeti emelkedés a román történelemben (1711–1866) (Két tanulmány)*. Budapest, 1992 (Encyclopedia Transylvanica), 50. (a továbbiakban Trócsányi.) Trócsányi forrásában a Fényes Porta döntésének indoka is olvasható, miszerint a választás négy „feddhetetlen, kipróbált s intrikák gyanúja alá nem eső” famíliára esett, amely szöges ellentétben áll a fanarióta kor szellemiségével, s a törökök határtalan hiszékenységének vagy cinizmusának is közvetett bizonyítéka, hiszen a Moruzi család több tagját, köztük Dimitrie Moruzit a szultán parancsára lefejezték. Lásd Andrei Oțetea [főszerk.]: *Istoria României*. III. köt. Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1964., 690. (a továbbiakban Ist. Rom. III.). Vö. Mihail-Dimitri Sturdza: *Grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople. Dictionnaire historique et généalogique*. Paris, 1983. A szerző kiadása, Paris, 356. (a továbbiakban Sturdza.)

¹⁰ A hajdani Bizánc, illetve – 330. május 11-i megalapítása után – Konstantinápoly (majd 1453. május 30-át követően Isztambul) 115 metszettel és három korabeli térképpel ellátott alapos helytörténeti rajzát adja Charles Diehl (de l'Institut): *Les villes d'art célèbres Constantinople* című, Librairie Renouard, H. Laurens, Éditeur, Paris, 1935 klasszikus munkája. (Megjegyzés: a mű első kiadása 1925-ben jelent meg, a továbbiakban Diehl.)

¹¹ Ezt az elnevezést napjaink egyik legpatinásabb sztambuli labdarúgóklubja, a *Fenerbahçe* is őrzi.

¹² A. A. C. Stourdza, *L'Europe orientale et le rôle historique des Maurocordato 1660–1830*, Plon, Paris, 1913, 85., idézi Bouchard uo.

¹³ *Petis de la Croix François* (Sieur de), *État présent des nations et églises grecque, arménienne et maronite en Turquie*, Pierre Herissant, Paris, 1695, 5., idézi Bouchard uo. Alexandre Mavrocordato először azt járja ki török urainál, hogy a nagy drogman (fődragomán, törökösen *terdzüsmán*, románosan *tergiman*, vagyis ő maga és utódai) jelölhesse ki a flotta mindenkori főtölmácsát is, majd 1739-ben Alexandre Ghica fődragomán kezdeményezi azt a családi paktumot, amelynek értelmében e kulcsfontosságú tisztségeken a Mavrocordato és a Ghica famíliák osztozkodhassanak, „avégett – írja Iorga –, hogy a hatalom folyamatosan elsőfokú unokatestvérek, Constantin Maurocordato és Grigore Ghica kezében maradjon”. A rivális Mihai Racovitza (Racoviță) egy jelentéktelen „keresztényi könyörületesség” adománnyal próbálták kiengesztelni. Iorga Byzance 231.

s onnan választották a görög forradalom kitörtéig (1821) Moldva és Oláhország hoszpodárjait is. Jóllehet a F. sokat tettek nemzetük művelésére (p. iskolák alapításával), valamint sokat könnyítettek a görögök terhein, sokat javítottak a Duna-fejedelemségek helyzetén, mégis hirtű és önzés, hatalom- és pénzvágy képezték főbb jellemvonásukat s e miatt sem az oláhoknál, sem a bolgároknál, de még saját nemzetiségöknél sem voltak kedveltek. Ez kitűnt a görög forradalom kitörésekor is, 1821., amikor pedig sokan küzdöttek a görögökkel együtt a F. közül is. A F. viselt dolgait, zsarolásait stb. megírta egy görög: Markos Zallony egy *Essai sur les Fanariotes* c. munkában (Marseille 1830). Jelenleg a F. csaknem végkép elvesztették politikai befolyásukat Konstantinápolyban és sokan közülök rég átköltöztek Athénbe [...]”¹⁵

„fanarióta: 1, A Fanar negyedből származó görög nemes; 2) Görög uralkodó (1716-tól 1821-ig); átvitt értelemben: hipokrita, ravasz, agyfúrt, álnok ember [régebbi jelentése: áruló]”¹⁶

„fanariotizmus: 1) a fanarióta uralkodók uralmi rendszere [...] 2) a fanarióta karaktere, jelleme.”¹⁷

„Fanar: 1. jelentése [a *Felinar* szóból]: »lámpa, lámpás, szövétnek«; 2. jelentése: »Konstantinápolynak egy része, amelyet görög családok laknak:«

Fanarióta: Fanar-beli lakos, görög.”¹⁸

„Fanar: Konstantinápoly egyik része, amelyben nagyobbára ősnemes görögök (fanarióták) laknak, görög patriarchátussal és a görögök nemzeti iskolájával.”

¹⁵ A *Pallas Nagylexikona*. VI. köt. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1894, 689. (www.kislexikon.hu/fanariotak.html). Továbbá <http://www.kislexikon.hu/fanariotak.html#ixzz42WlieAsa> [letöltve 2016 ősz]

¹⁶ Şăineanu 1929, 243.

¹⁷ Uo. (A kipontozott rész: „a fanarióta kor Havaseln Nic. Mavrocordattal [1716] kezdődik és Al. Şuţuig (1821) tart, míg Moldvában Nic. Mavrocordattól [1711] Ioan Sturdza uralkodása kezdetéig [1821] tart.”)

¹⁸ Jon Ghetie: *Dicţionar român-maghiar Pentru şcoală şi privaţi*/Ghetie János: *Román-magyar szótár Iskolai és magánhasználatra*. Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1896, 142. (a továbbiakban Ghetie 1896.)

„Fanarióták: eredetileg Konstantinápoly Fanar városrészenek előkelőbb és gazdagabb görög lakói, kik ide húzódtak a török uralom idején (1453). Nevüket az Aranyszarv mellett levő világítótoronyról kapták. Közülük kerültek ki a Porta tolmácsai, sőt a XVIII. század folyamán Oláhország és Moldva hoszpodárjai is. Rendesen pénzen vásárolták meg ezt a méltóságot s alattvalóik zsarolásával igyekeztek még nagyobb vagyonhoz jutni. Ezért igen népszerűtlének voltak s a szultán is kénye-kedve szerint bánt velük. F.-nak nevezték később az egész görög arisztokráciát, mely a Törökbirodalomban élt. V.ö. Zallony, *Essai sur les Fanariotes* (Marseille, 1830).”¹⁹

„Fanarióták: egy Fanar nevű konstantinápolyi városnegyed lakói, korábban főleg görögök, akik közül sokan a Bizánci Birodalom nemesi családjaiból származnak. A törökök szolgálatában álltak az udvarban és a magas állami hivatalokban, például, mint a »Fényes Porta dragománjai«. A fanarióták 1821-ben részt vettek a görög forradalomban. A lausanne-i szerződés (a Görögország és Törökország közötti lakosságcsereéről szóló egyezmény) óta a Fanarióták elhagyták Konstantinápolyt.”²⁰

„Fanar: a törökök »fener« (görögül »fanarion« = világítótorony), hajdani konstantinápolyi városnegyed, 1453. óta az úgynevezett ökumenikus (ortodox) pátriárka székhelye. Lásd még »fanarióták«.”

„Fanarióták: előkelő görög családok »Fanar«-ban, akik (tolmácsként, adószedőkként és kormányzókként) a török hatalom szolgálatában álltak. A XVII–XVIII. században ők terjesztették el a [z új] görög nyelvet és kultúrát Szerbiában, Bulgáriában és Romániában.”²¹

¹⁹ Révai nagy lexikona. Az ismeretek Enciklopédiája. VII. kötet (Etelka–Földöv). Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársasága, Budapest, 1913, 175.

²⁰ *Der Grosse Brockhaus. Sechszente, völlig neubearbeitete Auflage in zwölf Bänden. Dritter Band [D–Faz]*. F. A. Brockhaus, Wiesbaden, 1953, 765–766.

²¹ *Der Grosse Herder, Nachschlagewerk für Wissen und Leben. Fünfte neubearbeitete Auflage von Herders Konversationslexikon Dritter Band: „Drehachse“ bis „Geopolitik“*. Verlag Herder, 1954, Freiburg, 787.

„**Fanal** (arab-olasz): messziről látható tűz(zel adott)jel.”

„**Fanarióták:** Konstantinápoly »Fanar« nevű városnegyedében lakó előkelő görögök; *Fanar* egyszersmind az ökumenikus Ortodox Egyház pátriárkájának is székhelye volt; a 17. század óta magas török állami méltóságokat töltöttek be, és részt vettek az 1821-es görög felkelésben.”²²

1) „**Fanar (Fener)**, görögök által lakott városnegyed Konstantinápolyban (Isztambulban) (innen a nevük: *fanarióták*); a konstantinápolyi ortodox pátriárka székhelye.”

2) „**Fanarióta** (férfi és nő) (újgörög eredetű szó) I. (főnévi jelentése): az Oszmán Birodalom városi lakossága legfelsőbb rétege (elitje) megnevezése, amely a 16. századtól fontos gazdasági és politikai szerepet töltött be; soraiból a Török Porta számos vezető tisztségviselője (főméltósága) került ki. Moldvában (1711–1821 között) és Havaselvén (1716–1821 között) a szultán közvetlenül a fanarióták közül nevezte ki a fejedelmeket. II. (melléknévként): a fanariótákra vonatkozó, rájuk jellemző vonások, tulajdonságok, sajátosságok összessége.”²³

„**fanarióták** 1. Eredetileg Konstantinápoly *Fanar* nevű kikötőnegyedében lakó, ill. onnan elszármazó előkelő görögök, főleg kereskedők.”

„**fanarióták** 2. Nemesek főpapok, gazdag kereskedők, akiknek a XVIII. sz.-tól kezdve szerepük volt az oszmán Török Birodalom adminisztratív rendszerében. A portától pénzért vásárolták tisztségeiket. Dragománok, moldvai, v[al]amint havasalföldi goszpodárok lettek. A szultán közülük nevezett ki fejedelmeket Moldava [sic!] (1711–1821) és Havasalföld (1716–1821) élére.”²⁴

²² *Das neue Fischer Lexikon in Farbe*, III. köt. (E/Geiss), Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1979, 1725.

²³ *Mic dicționar enciclopedic*. Ediția a III-a, revăzută și adăugită. Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1986, 636. (a továbbiakban *Mic dicționar*.)

²⁴ *Magyar Larousse. Enciklopedikus szótár*. I. kötet [Főszerk. Szávai János]. Librairie Larousse, Paris, 1979–Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, 798. (a továbbiakban *Magyar Larousse*.); Vö. Șăineanu 1929, 243. Itt kell megjegyeznünk, hogy a kifejezés, ill. fogalom *nem szerepel* sem a Paul Robert *Le Petit Robert Dictionnaire*. Le Robert, Paris, 1987-es kiadásában, sem pedig a *Le Petit Larousse illustré*. Larousse, Paris, 2012-ben publikált változatában.

„**Fanarióták:** Fanar (Phanar), egy konstantinápolyi külváros lakói, hajdan főként görögök, akik közül sokan a Bizánci Birodalom nemesi családjaiból származnak. A törökök szolgálatában álltak és magas tisztségeket töltöttek be a Szerájban és a magisztrátusokban, mint például a »*Fényes Porta dragománjai*«. A fanarióták részt vettek az 1821-es görög forradalomban. A lausanne-i szerződés (Görögország és Törökország közötti lakosságcsereére vonatkozó egyezmény) óta a fanarióták elhagyták Konstantinápolyt.”

„**Fanarióták:** nemesi eredetű görög családok, amelyek Konstantinápoly törökök általi elfoglalása (1453) után *Fanar* városnegyedben laktak, amelyben az ökumenikus pátriárka székhelye volt. A fanarióták a XVIII. században magas közszerzési méltóságokba emelkedtek, és fontos szerepet töltöttek be a birodalom gazdasági életében. Az 1821-es felkelés miatt túszként kegyetlenül megölték őket.”²⁵

„**Fanarióták:** az Oszmán Birodalomban a városlakó görögök vezető rétege. A 16. századtól, majd különösen IV. Mehmed uralkodásától (1648–1687) és a Köprülü nagyvezér-dinasztia hatalomra jutásától (1656) fontos gazdasági és politikai szerepet játszottak. Közülük került ki a birodalom számos kormányzója, diplomátája stb. A török udvartól kapott méltóságai egy részét pénzen vásárolták. Kereskedők jó kapcsolatokat tartottak a Földközi-t. térségének számos görög diaszpórájával. Nevüket – bár másutt lakókat is közéjük soroltak – Konstantinápoly Fanar (>*Fener*) városrészéről kapták – A törökökkel szembeforduló Dimitrie Cantemir és Constantin Brâncoveanu uralkodása után a Porta jórészt *fanariótákat* helyezett Moldva (1711-től) és Havasalföld (1715-től) trónjára. Uralmukat a román történetírás a törököknek való teljes kiszolgáltatottság időszakának tekinti, amikor jelentősen szűkült a fejedelemségek politikai autonómiája. Egyes fanarióta uralkodók azonban fontos reformokat (a parasztság röghözkötésének megszüntetése, 1746–49; francia hatást tükröző polgári és kereskedelmi törvénykönyv, 1817–18) vezettek be. Ebben a korszakban a román kultúra erős görög

²⁵ *Großes Lexikon A–Z. Bis zeitnah und übersichtlich*. ISIS Verlag, Chur [Schweiz], 1995, 272.

hatás alá került, ugyanakkor a betelepült görögök a fr. kultúrát is közvetítették. A *fanarióták* korszaka a fejedelemségekben Tudor Vladimirescu havasalföldi felkeléséig (1821) tartott. 1822-től a Porta újra románokat ültetett a trónra. – A *fanarióták* hatalma Görögö. területén az 1821–29-es felszabadító harcokig tartott, s ezekben a küzdelmekben egyes fanarióta családok tagjai már a törökök ellen harcoltak.”²⁶

1) „*Fanarióták* vagy *fanarióta görögök* (görögül: Φαναριώτες; románul: *Fanarioti*; törökül: *Fenerliler*) a *Fanar* (Phanarion, Φανάρι, törökül: *Fener*) negyedben lakó prominens görög családok tagjai, Konstantinápoly egyik fontos városnegyede, ahol az Ökumenikus Patriarkátus székel, s akik hagyományosan az Oszmán Birodalom legfontosabb pozícióit betöltötték: a Fényes Porta főtolmácsa, a török hajóhad (Admiralitás, a Kapudán basa) főtolmácsa, Moldva és Havaselve vajdája.”

2) „A *fanarióták* osztályként a XVI. század utolsó harmadában a gazdag görög kereskedők közül emelkedtek ki (közülük főként bizánci nemes származékok voltak), és a XVIII. században nagy befolyással bírtak az Oszmán Birodalom balkáni tartományaiban. Igyekeztek a Fanar negyedben felépíteni házaikat azzal a szándékkal, hogy közelebb legyenek a pátriárka udvarához, akit az ottomán *millet-rendszer* a Birodalom valamennyi ortodox alattvalója szellemi és világi vezetője (*millet-bashi*) gyanánt ismert el. Ily módon egyszemélyben a *Rum Millet* (vagyis a „Római nemzet”) egyházi és világi elöljárói lettek (kivéve az antióki, a jeruzsálemi, az alexandriai, az ohridi és az ipeki pátriárkák szellemi fennhatósága alá tartozó ortodoxokat), gyakran az Ökumenikus Gyűlés arkhónjaiként cselekedtek; ennél fogva sikerült fennhatóságuk alá vonni a Patriarkátus közigazgatását, s nemegyszer közbeléptek a hierarchia kiválasztásában, a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka személyét is beleértve.”²⁷

²⁶ Magyar Nagylexikon. Hetedik kötet, Ed-Fe. Szerk. D. Major Klára. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, 1998, 682. (Lásd még: Új magyar lexikon. Szerk. az Akadémiai Kiadó szerkesztősége, második kötet, D-F, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960, 284.)

²⁷ <https://en.wikipedia.org/wiki/Phanariotes>, a továbbiakban [wiki/Phanariotes](https://en.wikipedia.org/wiki/Phanariotes) [letöltve 2016 szeptember]

2.2. Kézikönyvek

„A XVI–XVII. század Havaselve történetében, a mellett, hogy mai alakját ekkor nyeri, egyébként is nevezetes, nagy jelentőségű fordulatok kiindulása. A mi a vajdaság politikai életét illeti, osztozott mindazon viszontagságban, melyek a török befolyással jártak. A tartományban egy ideig, a török protektorátus alatt választott fejedelmek ültek, majd a *fanarióták* kerültek a hoszpodári székbe, a kik többnyire görögök voltak, velük görög nemesség, görög nyelvű egyház dominált, sanyargatva és fosztogatva a föld népét, melyet nehéz rabságban tartott.”²⁸

„Dimitrie Cantemir és Ștefan Cantacuzino [uralkodása] után mindkét fejedelemség trónját a Porta által közvetlenül kinevezett vajdák foglalták el, kivált Fanar előkelőbb görög családaiól, amely Konstantinápoly egyik külvárosa volt, rendszerint a nagy dragománok [főtolmácsok] közül (köztük némely fanariótává vált őshonos is akadt), akiket bizonyított odaadó hűségük mellett idegennyelvtudásuk és diplomáciai ügyességük tett alkalmassá a román országok kormányzására, mármint a török politika értelmében. A fanarióták uralma (1711/16–1821) alatt a politikai dekadencia a legalsóbb lépcsőfokra süllyedt, olyannyira, hogy a két fejedelemség nemzeti intézményei alig őrizték meg az Oszmán Birodalom egyéb tartományaitól különböző nemzetállamjellegüket. Emez a nemzeti törekvésektől idegen uralkodók idején a politikai hanyatlással a román kultúra visszaesése is bekövetkezett, amely pedig az őshonos vajdák korában virágzásnak indult [...] Ugyanebben a mértékben esett vissza a gazdasági helyzet is, ama kiszírozás révén, amelynek ezek a szerencsétlen országok prédául estek. Az adók a szokásos ajándékokkal együtt évente 200.000 tallerra rúgtak, s minden uralkodói kinevezésért külön kellett fizetni alkalmanként akár 100.000 tallért is; [...] Ám a legnagyobb rossz, amelyet a fanarióta uralom a román országokra

²⁸ Réthy László: *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása*. Második kiadás. Nagy-becsikereken, 1890, Pleitz Fer. Pál könyvnyomdája, 202–203. (a továbbiakban Réthy 1890.)

hozott, az erkölcsök elsilányosodása, az államéletben és a társadalomban elharapózó korrupció volt [...]”²⁹

„[...] a szultánok egészen 1711-ig oláh [román] származású vajdákat állítanak a fennhatóságuk alatt álló vajdaságok élére. Ezután kezdődik az u. n. fanarióta-kor, az oláh [román] történelemnek még az előbbinél is tragikusabb epizódoknak bővelkedő korszaka, amely alatt a porta a Konstantinápolyinak Fanar nevű kereskedőnegyedéből származó gazdag kegyenceinek adta bérbe busás áron a vajdaságok trónját. Csak természetes, hogy az erősen üzleti szellemű görög *domni*-k az adóprés kíméletlen megszorításával iparkodtak kiszorítani a vételárat jóval meghaladni tartozó hasznót, ami által az oláhság [románság] mindkét vajdaságban valóságos rabszolgasorsba jutott s a *rumân* név is ebben a korban kapta 'jobbágy, rabszolga' jelentését, ha ugyan már a kun-oláh [román] együttélés korában is nem volt meg. Ehhez járult, hogy a fanarióták által képviselt görög kultúra üres formalizmusával csak fokozta a politikai elnyomás következtében amúgy sem érvényesülő oláh [román] nemzeti szellemű kibontakozás akadályainak számát [...]”³⁰

„[Matei Basarab és Vasile Lupu utódai] aztán egyre erősebb görög befolyás alá kerültek, tisztjeik, sőt legtöbbször feleségük, rokonaik is görögök lévén, lassanként maguk is elgörögösödtek: az idegenek nyelvén beszéltek, az ő mintájukra írtak és gondolkodtak. Végül pedig odáig romlott a helyzet, hogy az idegenek maguk emeltek szemet a trónra [...] A [XVII.] század második felében előtérbe nyomultak a konstantinápolyi görög pénzemberek: az albán eredetű, de elgörögösödött Ghicák, a görög Cantacuzinok, a Rosettik, Dukasok családja egyre na-

²⁹ Dimitrie Onciul: *Din istoria României*. Editia a II-a. Editura Librăriei Socec & Co., Societate Anonimă, București, 1914, 88–89. Onciul azonban a fanarióta korszak pozitív hozadékát is felvillantja, amikor így ítélt: „A Kárpátokon túlról érkezett [ti. erdélyi „latinista”] irányzat mellett főként a fanarióták által bevezetett francia irodalmi hatás készítette fel a lelkeket a nagy nemzeti mozgalom újjászületésére. Mint a francia diplomáciai nyelvet ismerő és előszeretettel használó egykori tomácsok ők honosították meg a fejedelemségekben a francia kulturális irányzatot, amely meghatározta az új fejlődést. A francia irodalom és a nyugati liberális eszmék hatása alatt született meg az 1821-es nemzeti forradalom, amely véget vetett a fanarióták uralmának”. Uo. 94–95. (a továbbiakban Onciul 1914.)

³⁰ Tamás Lajos: *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajanában*. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1935, 13. (a továbbiakban Tamás 1935.)

gyobb befolyásra tett szert a vajdaság[ok]ban, a vajdák csak az ő támogatásukkal maradhattak uralmon s végül egyszerűen közülük kerültek ki [...] a XVII–XVIII. század fordulóján mindkét vajdaság életében az újonnan beszivárgott idegen, főleg görög eredetű családok voltak az urak. Virágzásuk kora a következő század, az a fényben és árnyban, de különösen az utóbbiban gazdag s a románok előtt ma is gyűlöletes idő, amelyet e családok eredőhelyéről, a konstantinápolyi Fanar-negyedről a fanarióták koraként emlegetnek.”³¹

„A fanarióta korszak (1711/1715–1821) – Cantemir 1711-ben Oroszországba történt menekülése arra készítette a Portát, hogy Nicolas Mavrocordatot, a konstantinápolyi »nagy dragomán« fiát tegye a moldvai trónra, s amikor 1715-ben az osztrákokkal való intrikákkal vádolt Stefan Cantacuzène-t Konstantinápolyban kivégezték, Nicolas Mavrocordatot (1715. december 25-én) áthelyezték a bukaresti trónra. Ez annak világos megnyilvánulása volt, miszerint az orosz és osztrák külső veszéllyel szembesülve a szultán a fejedelemségek uralkodóit csupán kormányzóknak tekintette, akiket kénye-kedve szerint nevezett ki, helyezett át és csapott el. A bojárok által történt választás formalitása eltűnt, s az ettől kezdve *hoszpodár*-nak nevezett vajdát a Porta jelölte ki azok közül, akik készek voltak megvásárolni a tisztséget. A választék azonban csak a görög vagy elgörögösödött »fanarióta« családokra korlátozódott: 1711 és 1800 között 62 uralmat számolhatunk össze, ám némely fejedelem többször is trónra került, olyannyira, hogy mindössze 25 uralkodót vehetünk lajstromba, akik csupán 11 különféle családból származtak.

Mindazonáltal egyes fejedelmek nagy reformokat kezdeményeztek. Egymást követő uralkodásai idején Constantin Mavrocordat előbb adóügyi reformot hajtott végre (1741-ben) Havaselnén, majd ugyanott eltörli a jobbágyságot 1746-ban, 1749-ben Moldvában is [...]”³²

³¹ Gáldi László–Makkai László (szerk.): *A románok története különös tekintettel az erdélyi románokra* [Lukinich Imre előszavával]. A Magyar Történelmi Társulat kiadása, Budapest, é. n., 138. (a továbbiakban Gáldi–Makkai.)

³² Lásd erről bővebben: Florin Constantiniu: *Constantin Mavrocordat*. Editura Militară, București, 1985 (Domnitori și voievozi).

A fanarióta időszakra egy, a román nép jövője szemszögéből nagy horderejű esemény nyomja rá a bélyegét: a fejedelemségek beekelődése az új nagyhatalmak, Ausztria és Oroszország terjeszkedési övezetébe, olyannyira, hogy területük stratégiai tétté s gyakran csatamezővé válik.³³

„Politikai szempontból a XVII. század sem jelentett változást a román vajdaságok életében. A törökkel szembeni ellenállás szelleme teljesen kiveszett s a két ország szinte apatikus nyugalommal törődött bele sorsába. A fejedelmi udvarokból a román elem egyre jobban kiszorult. A vajdai székre törő bojárok felett az irányítást külföldi, török és görög hitelezők vették át. Az urak, hogy a vajdai méltóságot elérjék, igyekeztek jó viszonyban maradni a Porta előkelőivel, diplomáciájának vezetőivel. Ezek főként görögök voltak s őket lakóhelyük, a konstantinápolyi Fanar városrésze után fanariótáknak nevezték [az én kiemelésem! B.-K. B.]. E családok, anyagi és rokoni kapcsolataik révén már a század második felére igen nagy befolyásra tettek szert a vajdaságokban. Földbirtokaik állandóan szaporodtak s az adózó népet a régi magán- és államadósságok fejében ők és megbizottaik szipolyozták ki. Befolyásuk növekedtével időnként hatalmas idegenellenes lázadások lángoltak fel a kizsákmányolt jobbágyság körében, melyek vérfürdővel kezdődtek s azzal is értek véget [...] A vajdaságok politikai életében a fanarióták korának nevezett XVIII. század sem hozott emelkedést. Az idegenek uralma általánossá vált. A vajdák, kevés kivétellel, a konstantinápolyi görögök köréből kerültek ki. [...] Az idegengyűlölet, a törökök és görögök elleni ellenszenv állandóan növekedett, azonban a politikai helyzet nem tett lehetővé semmi olyan akciót, mely változást hozhatott volna. A közvélemény az orthodox egyház vezetőinek hatására egyre növekvő reménységgel tekintett a legnagyobb orthodox hatalom, a Romanovok Oroszországa felé.”³⁴

„A FANARIÓTÁK [Konstantinápoly Fanar nevű görög negyedéről, ahol az Ökumenikus Patriarkátus székel]. A két fejedelemség általános hanyatlása a XVII. század elején új korszakot nyitott, amely körülbelül két évszázadon át tartott, s kétségtelenül a román nép történetének legnyomorúságosabb és legrtragikusabb időszaka volt, amely örökre összefonódott a fanarióták nevével.

Azok a görög kalmárok, akik már korábban is jelentős befolyásra tettek szert a két vajdaság gazdasági életében, immár politikailag is képesek voltak kormányozni őket. Pénzügyi hatalmuknak, a Török Udvarral (sic!) fenntartott kapcsolataiknak és általában a Török Birodalomban kivívott helyzetüknek köszönhetően képesek voltak trónra ültetni, illetve megbuktatni egy-egy román uralkodót. A vajdák egyre inkább játékszerekké váltak e kalmár-politikusok kezében; majd a XVIII. század kezdetén, ahelyett hogy a román fejedelmeket pénzelték volna tovább, a fanarióták maguk vetettek szemet a *hoszpodár* tisztségére.

A görög, albán és délszláv eredetű fanarióták uralma a teljes és könyörtelen gazdasági kiszipolyozással volt egyenértékű. A *hoszpodár* tisztségét a szultán annak adta, aki a legtöbbet ígérte érte, a trónra került fejedelem egyetlen törekvése pedig az volt, hogy minél rövidebb idő alatt minél nagyobb gazdagságra tegyen szert [...] A szultán számára ez rögvést új jövedelemforrást biztosított, ennél fogva nagyon gyakran árverésre bocsátotta a tisztséget.

Ebben az időszakban a *bojárok* egyre erősebb függő viszonyba kerültek a *hoszpodároktól*. A görög befolyás a mindennapi élet minden szférájába behatolt, és a görög nyelvű liturgia bevezetéséhez vezetett. Mindazonáltal az ógyházi szláv kultúra hanyatlása kedvezett a román művészet és irodalom kialakulásának, amely a nemzeti egység megteremtése és a függetlenség kivívása érdekében indított mozgalommal karöltve fejlődött tovább.”³⁵

³³ Georges Castellan: *Histoire de la Roumanie*. Presses Universitaires de France, Paris, 1984, (Que sais-je). 17–18. (Bővebben uő.: *Histoire du peuple roumain*. Édition Arméline, Paris, 2002, 77–80.)

³⁴ Tóth András [1915–2003]: *Az erdélyi románság története*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1944. 30–31.; 33–34.

³⁵ C. Kormos: *Rumania*. University Press, Cambridge, 1944, (British Survey Handbooks II.). 11–12.

„[A XVII. század elejéig Havaselvén] a Fanar – Konstantinápoly görög negyede – politikai szolgálataival és pénzével ekkorra már [...] behálózta a török kormányzatot [1690 után] A Habsburg–török küzdelem, mely két magyar és román nemzedék legjobbait is felmorzsolta, azzal végződött, hogy Erdély Habsburg-uralom alá került, a román vajdaságok viszont török fennhatóság alatt maradtak. A kárpáti határon többé nem a magyarság és a románság, hanem két nagyhatalom nézett farkasszemet egymással; a két nép kapcsolatait nem önmaguk, hanem Bécs és Konstantinápoly szőtték-irányították, az érdekeltektől idegen célok szolgálatában. A közvetlen politikai kapcsolatok megszakadása, a valaha oly sűrű személyes érintkezések kimaradása hozzájárult ahhoz, hogy a magyar–román viszonyban az összekötő és elválasztó tényezők közül hovatovább az utóbbiak kerekedjenek felül [...] A fanarióta helytartók alatt a román társadalom teljesen ki volt szolgáltatva a görög jövevények zsarolásainak, a paraszt az elviselhetetlen adóterhek alatt szinte állati sorban tengődött, a bojárság megpróbált az idegen nyúzókhoz hasonulni s anyanyelvét is feledni kezdte. Azok a reformok, melyeket egy-egy műveltebb, becsvágyóbb fanarióta helytartó, részben a felvilágosodás hatása alatt megpróbált bevezetni, csak átmenetileg könnyítettek a bajokon, mert gyökerük a Konstantinápolyból diktált önkény és korrupció volt.”³⁶

„Külön kell szólni a fanariótákról, erről a sajátos görög társadalmi rétegről, amely nevét Konstantinápoly Fanar városnegyedéről kapta. Itt székelt a görögkeleti pátriárka, és itt éltek a gazdag görög családok is. Egy részük bizánci főurak leszármazottai voltak, s mint írástudók az oszmán birodalom közigazgatásában, diplomáciájában jelentős szerepet, magas állásokat töltöttek be. 1711–1821 között soraikból nevezték ki a román fejedelemségek uralkodóit is. Jövedelmező tisztségekből, kereskedelemből és uzsorából nagy vagyont szereztek, voltak közöttük olyanok is, akik kiterjedt földbirtokokat mondhattak magukénak. Kereskedelmi kiváltságaik kiterjedtek a sómono-

³⁶ Makkai László: *Magyar–román közös múlt*. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest, 1948, (Hazánk és a nagyvilág V.), 114., 141., 199. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.; a továbbiakban Makkai 1948.)

póliumra, adóbérletre, ők voltak a porta szállítói. A fanariótáknak nagy befolyásuk volt a görögkeleti egyházban, akaratukat érvényesíteni tudták a főpapok, köztük a legmagasabb méltóság, a pártiárka megválasztásában is.”³⁷

„1711–1716 után a porta elővigyázatosságból már lehetőleg nem hazaiakból nevezett ki fejedelmeket, hanem elsősorban az isztambuli görög tisztviselői karból válogatott, s ezek az ottani lakhelyük, a Fanar városnegyed után fanarióták néven vonultak be a történelembe. A sűrűn váltogatott fejedelmek közül korszakunkban [ti. a fanarióta érában] hatot végeztetett ki a török, annak jeleként is, hogy ezeket inkább török tisztviselőnek, semmint idegen uralkodónak tekintették. Ez a rendszer a maradék autonómia további lényeges megszorításához vezetett, amit nem ellensúlyozhatott, hogy e fejedelmek egyike-másika európai egyetemeket megjárta magas képzettségű, tudósnek is alkalmas egyéniség volt, s többüknél az is kimutatható, hogy egyéni érdekeik mellett egy értelmes gazdaságpolitika kialakítását is szívéükön viselték.”³⁸

2.3. Egy vadonatúj összefoglaló jellemzés

„A Fanarióták azt a pénzügyi, politikai és egyházi elitet alkotják, amely a görög világot uralja az Oszmán Birodalom keretében. A XVII. század vége óta fontos posztokat foglalnak el az oszmán közigazgatásban, mint a főtölmácsé (nagy drogmané, görögül: Μέγας Δραγουμάνος) és főként a XVIII. század elejétől a moldvai és a havaselvei fejedelem tisztsége. Az ortodox vallású görögök (Dimitrios Katartzis kifejezésével: »Χριστιανών Ρωμίων«) pénzügyi és politikai elitjeként jelentős mértékben járultak hozzá a hellenizmus ideológiai kialakulásához a felvilágosodás korában.”³⁹

³⁷ Arató Endre: *Kelet-Európa története a 19. század első felében*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, 82. (A továbbiakban Arató 1971.)

³⁸ Szász Zoltán: *A románok története*. Bereményi Könyvkiadó, Budapest, é. n., (Népek hazája...), 46–47. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

³⁹ Yannis Xourias: *L'europeanisation fictive des Phanariotes*, In *Cahiers balkaniques*, Hors-série 1 2015; <http://ceb.revues.org/5607>; (a 6. sz. jegyzetben; [letöltve 2016. szeptember] a továbbiakban Xourias 2016)

Ám a szónak számos további jelentése is van. Egyfelől Isztambul eme városrészében emelkedett a II. (Hódító) Mehmed⁴⁰ által nagyjában-egészében 1453 után is érintetlenül hagyott keleti rítusú („igazhítű”) keresztény anyaszentegyház, az *ortodoxia* mindenkori szellemi vezetőjének s vitathatatlan tekintélyének: a konstantinápolyi pátriárkának a palotája. De nem csupán az övé, hanem a Szent Szinódus, továbbá a *bizánci ökumenikus patriarkátus* fennhatósága és igazgatása alatt maradt seregnyi egyéb egyházi intézmény hivatala és papi, valamint népes világi személyzetének otthonai is itt voltak. Mi több: kezdetben az európai nagyhatalmak (Anglia, Franciaország, Poroszország, Ausztria, Oroszország) követei és konzuljai is itt rendezték be hivatali helyiségeiket, irodáikat, míg nem a XIX. század elején át nem tették székhelyüket *Perába*, az európaiak, főként olaszok által lakott városnegyedbe.⁴¹

Emez eredendően földrajzi, topográfiai⁴² meghatározottságból jó néhány egyéb, immár történelmi, szociológiai,⁴³ szociokulturális, erkölcsi-etikai,⁴⁴ ideológiai, sőt akár szimbolikus színezetű *fogalom* is következik, legalábbis levezethető. Közlebbről: mivel a Bizánci Birodalom romjain sebtében berendezkedő ottomán világhatalomnak stabilitásra volt szüksége nem muszlim hitű (*gyaur*) népessége – főként kis-ázsiai és balkáni ortodox keresztény (*rája*) alattvalói – féken tartása, engedelmes adófizetői mivoltának hosszú távú biztosítása érdekében, mint főntebb utaltunk már rá, a felvilágosult szellemiségű, művelt, több nyelven beszélő II. Mehmed⁴⁵ egyfelől az ostromlott

⁴⁰ Mehmed Fatáh: 1444–1445; 1451–1481

⁴¹ Az európai nagyhatalmak követségei később nyári rezidenciákat vásároltak Thériapiában és Büyükdereben, amelyeket „százados fákkal teli nagy parkok öveztek”. Diehl 149.

⁴² Lásd A szótárak, lexikonok, enciklopédiák (és egyéb kézikönyvek) tanúsága c. részben!

⁴³ Lásd A szótárak, lexikonok, enciklopédiák (és egyéb kézikönyvek) tanúsága c. részben!

⁴⁴ A szó egyik román jelentése: „hipokrita, ravasz, agyafúrt, képmutató, álnok, korrupt, romlott, sőt „áruló”, Şăineanu 1929, 243.; vö. *Dicţionar român-maghiar*. Volumul I, A–L, Editura Academiei Republicii Populare Române [A Román Népköztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Nyelvtudományi Intézete, főszerk. Kelemen Béla egy. tanár], 1964, 445. (A továbbiakban *Dicţionar* I–II.)

⁴⁵ Hódító Mohamed (1432–1481) anyanyelvén kívül görögül, latinul, arabul, arameus nyelven, kurdul s talán perzsául is beszélt, legalábbis értett. Lásd Ioan Rămureanu: *Istoria bisericească universală*. Manual pentru Seminariile teologice. Editura Institutului Biblic şi de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, Bucureşti, 1992, 357. (A továbbiakban Rămureanu.)

nagyváros görög lakosságának életét május végén nagyrészt megkímélte, másfelől szinte azonnal kiegyezett annak lelki vezetőjével, a bizánci keresztény egyházfővel.⁴⁶ Íme, hogyan öszszegzi ezeket a nagy horderejű hosszú távú történeteket napjaink egyik neves történész szakértője:

„Május 30-án délután II. Mehmed bevonult Konstantinápolyba, amelyet ezentúl török nevéen Isztambulnak neveztek. Lóháton kelt át a városon a Hagia Sophiáig [Szent Szófia katedrálisig], ahol ünnepélyes imát mondott. Bevallott szándéka az volt, hogy a meghódított Bizáncot birodalma fővárosává teszi. A fosztogatás okozta pusztítás elborzasztotta. Tüstént véget is vetett a háromnapos szabadrablásnak, amelyet a törvény biztosított. Az is igaz, hogy már az addigi zsákmány is tetemes volt. Arról volt szó, hogy vissza kell adni a város hajdani pompáját és gazdagságát, amelyet az ostrom előestéjén alig negyven ezren laktak.

Ahhoz, hogy célt érjen, a szultán először váratlan nagylelkűséget tanúsított a görögökkel szemben. Persze a lakosságot nem kímélték a tömeggyilkosságok/mészárlások és a sarcolások, de addig, míg az oszmán hadak semmiféle szánalmat nem mutattak a latin várvédők irányában, [...] közhírré tétetett, hogy azok a görögök, akik túléltek a fosztogatók kardcsapásait, háborítatlanul hazatérhetnek. A bizánci arisztokráciát nem érte mindig bántódás. A *kapi kullari*⁴⁷ oktatási rendszer bizonyos számú gyermeket befogadott, amely szép karrierekre teremtett alkalmat. Még az is szóba került, hogy Loukas Notarasra⁴⁸ bízák a város kormányzását. De Cheâbeddin⁴⁹ és Zaganos⁵⁰ nyomatékos figyelmeztetésére, akik árulástól tartottak, Notarast kivégezték. Mindenesetre a görögök helyzetét világosan meg-

⁴⁶ Olyannyira, hogy „1455-ben vagy az 1456-os esztendő elején” II. Mehmed népes kíséretével meg is látogatta Gennadiost a patriarkátus székhelyén, a Boldogságos Szent Szűz templomban (amelyet a törökök, ígéretüket megszegve, nem sokkal később, 1463 és 1471 között, épp a fenséges padisáhról elnevezett mecsetté alakítottak át), és „hosszú teológiai beszélgetést folytatott vele”. Rămureanu 360., vö. Diehl 98.

⁴⁷ Kapi kullari – a török szultán kíséretének szolgálai státuszú civil vagy katona tagja (szultáni szolga).

⁴⁸ Korabeli bizánci főtisztviselő.

⁴⁹ Cheâbeddin pasa, Rumélia beglerbége (tartományi kormányzó)

⁵⁰ Zaganos pasa, nagyvezír

határozták. Bármilyen legyen is az ok, kezdetben számos templomot épen hagytak. Ami pedig a görög egyházat illeti, az tartós státuszt és szervezeti felépítést kapott. A szultán kezdeményezésére az antiunionista párt igen népszerű vezetőjét, Georges Schollarios Gennadiost tették meg pátriárkának. Gennadios⁵¹ és utódai élete nem volt mindig könnyű, de az Egyház megőrizte szellemi függetlenségét,⁵² amely hízelgett a köznép latinellenes érzelmeinek.⁵³ A görög »nemzetet« (*millet*) innentől kezdve a pátriárka képviseli, s annak ügyes-bajos dolgait is ő intézi; a görögök közötti nézeteltéréseket ortodox törvényszékek simítják el; s végül engedélyezték a szabad vallásgyakorlatot. Persze ez a státusz megfelelt a muzulmán országokban élő keresztény közösségek normális helyzetének, de *annak állami szintre helyezése és a pátriárka presztízsének megerősítése fontos eseménynek számított.*⁵⁴

S ha ehhez a tényhez hozzávesszük azt is, hogy az új/régi főváros pezsgő gazdasági életének s legendás hajdani fényűzésének mielőbbi visszaállításán munkálkodó II. Mehmed először hatalmi szóval rengeteg görög foglyot telepített le *Phanarban* a szultáni birtokba/tulajdonba került épen maradt ingatlanokba, majd 1454-ben több hétre maga utazott el az oszmánok korábbi székhelyére, Brüsszába, hogy személyesen vegye rá a vonakodó ottani gazdag görög kereskedőket és iparúzó kézműveseket, hogy költözzenek át a rohamos

⁵¹ Gennadios (1405–1472) életéhez lásd I. Rămureanu: Ghenadie II Schollarios, primul patriarh ecumenic sub turci, In *Ortodoxia*, VIII (1956), nr. 1., 72–108.

⁵² Erről ezt írja egy román vallástörténész: „A nehéz és nyomasztó feltételek ellenére, amelyek között élnie kellett, az ortodox egyház a keresztények számára a letűnt bizánci államot jelentette. Különleges szerepe és fontossága volt a balkáni népek nemzeti tudatának megőrzésében mindaddig, amíg a XIX. századi forradalmak és háborúk következtében nem vált lehetségessé felszabadulásuk.” Rămureanu, 362.

⁵³ Célzás a Konstantinápoly elfoglalásával s 1204. április 13–15-i kifosztásával és felgyújtásával járó IV. kereszties hadjárat mindmáig jóvátehetetlen következményeire. Lásd ehhez Robert [Robers] de Clari: *Konstantinápoly hódolttatása* [Ford. Csernus Sándor és Cs. Tóth Annamária]. Balassi Kiadó, Budapest, 2013, 17–133. (különösen 99–100.; a továbbiakban Clari.)

⁵⁴ Lásd Nicolas Vatin: L'Ascension des Ottomans [Az Oszmánok felemelkedése]. In *Histoire de l'Empire Ottoman sous la direction de Robert Mantran*. Fayard, Paris, 2013, 88. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.; a továbbiakban Mantran.)

gyorsasággal újjáépülő Isztambulba,⁵⁵ máris némi fogalmat alkothatunk arról, hogy szultáni segédlettel milyen erős görög gazdasági-kulturális és szellemi központ – *valóságos árnyékhatalom*⁵⁶ – jött létre szinte pillanatok alatt az oszmán-török fővárosban. Mert talán mondanunk/írunk sem kell, hogy az erőszakkal áttelepített brusszaiak zöme is a nagyobb biztonságot jelentő *Fener negyedben* kezdett új életet...

Mindez a vitathatatlan szellemi/ideológiai presztízszen túl századokon át óriási *tényleges hatalmat*⁵⁷ is jelentett e poszt/méltóság mindenkori betöltője, annak tanácsnokai⁵⁸ és népes kiszolgáló seregük számára. Persze csak akkor, ha sikerült elaltatni, kijátszani a török főhatalom valódi/igazi központjai (az állandó s a szó szoros értelmében életveszélyes intrikák, az *örök ármány* színtere), a *Szeráj* és a *Díván* szüntelen gyanúját és éberségét. A nagyobb tévedés veszélye nélkül megkockáztatható az a (sokak által osztott) vélekedés, hogy ez az eredendően szokatlanul furcsa „kettős hatalom” hallatlanul kedvező terepet teremtet a hagyományos bizánci csalárdság, a kulisszák mögötti politikai manipulációk, stratégiai játszmák, nemritkán aljas „kombinációk”, cselszövések továbbélésére, egyszóval *Bizánc szelleme*⁵⁹ háborítatlan megőrzésére.

⁵⁵ Mantran 88–89.

⁵⁶ „állam az államban”. Lásd Sturdza 127. Stratford de Redcliffe (1786–1880) konstantinápolyi angol nagykövet (1825–1828; 1841–1858), aki 1808-ban járt először kiküldetésben a Fényes Portánál, szavaival: „*imperium in imperio* [birodalom a birodalomban].” Uo. 146.

⁵⁷ A pátriárka az ottomán főhatalomtól megkapta „a Birodalom keresztény alattvalói választási és politikai vezetője” címet, ez úgörg nyelvén *etnarhos*, míg törökül *Millet bási*, amellyel a bizánci császárság idején sem rendelkezett. E jogosítványánál fogva nem csupán egyházi/felekezeti, hanem világi és jogi ügyekben is bármikor közbeléphetett, vagy felbízhatott a Dívánál. A többi ortodox pátriárka, az alexandriai, az antiókhiai és a jeruzsálemi egyházfők megőrizték címüket, de csupán vallási kérdésekben voltak illetékesek. A konstantinápolyi „fanarióta” pátriárka az ő patriarkátusuk keresztény hívei politikai előjárója lévén, egyértelműen az első helyen állt a hierarchiában. Ennélfogva az egyházra és a keresztény hívőkre egyaránt adót vethetett ki, és egy török katonából álló személyes testőrség is rendelkezésére állt. Rămureanu, 359.

⁵⁸ Kezdetben a pátriárka egy titkos belső tanács révén működtette „etnarkhoszi” hivatalát, amely a patriarkátus négy vezető tisztségviselőjéből tevődött össze; ezek: a főkanclár (románul: *logofăt*), aki a Fényes Portával tartotta a kapcsolatot, a főgondnok, a sakhelarius és az ún. „sacheliu/sachelios”. Rămureanu, 359.

⁵⁹ Egy magyar egyháztörténész a középkor derekára, közelebből az Árpád-házi királyok idejére vonatkozó megfogalmazásában: „a kor legmagasabbrendű kulturális és civilizációs központja a császárváros, a bizánci birodalom fővárosa, Konstantinápoly volt”. Baán

Sőt, mivel 1453 után a nem kevésbé rafinált, arab és perzsa kultúrán (is) nevelkedett ravasz oszmánli (olykor levantei olasz, albán, szerb, örmény és olykor zsidó)⁶⁰ fő- és árnyékemberekkel kellett nap mint nap mindezt állandó életveszélyben megvívni, okkal feltételezhetjük, hogy az eleve kiváló, kifinomult „bizánci alap” további új készségekkel bővült, összességében ez a körmönfont „tudás” (s az ezt érvényesítő tehetséges emberanyag) még a korábnál is hajlékonyabbá és hatékonyabbá vált. Az ösztönös emberismeret, a „szímat” (zsigeri veszélyérzet), a bonyolult emberi/politikai helyzetek átlátásának készségszintű képessége, a tettetés és színlelés, a valódi szándékok elrejtésének talentuma, a hibátlanul működő (hatalmi) reflexek, továbbá az adódó lehetőségek azonnali mesteri kihasználásának adottsága, az alku(dozás) művészete – s mindezen tulajdonságok tudatos áthagyományozása⁶¹ – kis túlzással egy új embertípust alakított ki. Ez a „fanarióta”.

Gobineau gróf, aki ugyan az *Értekezés az emberi fajok egyenlőtlenségéről* című, 1853 és 1855 között írt esszéjével kétes hírnevet szerzett magának, mindazonáltal senki sem vonta kétségbe, hogy a társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenségek mélyszerkezetét kevesen ismerték nála jobban a művelődés egyetemes történetében, ezt írja a fanarióta arisztokrácia kialakulásáról, emez „új osztály” szociológiai, lélektani ismerveiről, továbbá annak okairól:

István: „Turkia metropolíája.” Kísérlet a Szent István kori magyarországi orthodox egyházszervezet rekonstrukciójára. In uő.: *Bizáncin innen és túl*. Tanulmányok. Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza, 2018, 205. A város történetéhez lásd újabban: John Freely: *Istanbul oraşul imperial* [Ford. Ondine-Cristina Dăscălița]. Editura Trei, Bucureşti, 2017. (Az eredeti angol ny. kiad.: *Istanbul. The Imperial City*, Penguin Books Ltd., 1996.)

⁶⁰ Lásd erről Andrei Pippidi: *Mysticisme et rationalisme au Phanar: le cas de Daniel de Fonseca*. In uő.: *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Editura Academiei/Éditions du CNRS, Paris, 1980, 237–252. (A továbbiakban Pippidi 1980.) Vö. Trócsányi 14.

⁶¹ Marc-Philippe Zallony görög orvos *Voyage à Tine, l'une des îles de l'archipel de la Grèce, suivi d'un traité de l'asthme* című 1809-ben Párizsban megjelentetett művének 97. oldalán így ír erről: „les Grecs du Fanal» qui ont régné en Moldavie et en Valachie »conservent toujours le noble titre de Fanariote, et le transmettent à leurs enfants». (A „Fanar negyedből származó görögök”, akik Moldvában és Havaselnén uralkodtak, „mindig megőrzik a nemes fanarióta címet, és átruhazzák azt gyermekeikre”.) Idézi Bouchard uo. Vö. jelen szöveg 77. és 300. számú jegyzeteivel.

„[1453-ban] Új korszak kezdődött. A Blaquernek palotája⁶² amelyet császári lakói üresen hagytak, romokban hevert. A törökök sohasem pusztítottak el semmit első indulatukban; hagyták inkább elenyészni. Az összeroskadó falak alatt, a beomlott termekben a köznép megszülte gyermekeit, és eloltotta a parázsló üszköket. De pár lépésnyire innen az ortodox pátriárka otthona magasodott, s ő az ottomán rendszerben az adminisztráció fejevé, az egész nemzet világi és szellemi felelőssévé vált [...] A fanarióták hozzászótkak, hogy a közigazgatásból éljenek. Mindazok, akik átvészelték a csapásokat, továbbra is embertársaik ügyintézését végző hivatalokba tódultak, gyermekeik a helyükbe léptek, s következőképpen, immár a patriarkátust talpra állítva és a nemzet aktuális képviselője környezetébe igyekezve, konokul ugyanabban a városnegyedben laktak, s itt próbálták fondorlatosan ama főember jóindulatát megszerezni, akit a körülmények meghagytak számukra. Az intrika, a bátorság, az ügyesség és a tudás időtlen idők óta létezett ebben a bizánci társadalomban, amelyről kis idővel később minden megérdemelt rosszat elmondtak, ám hatalmas érdemeinek kevéssé szolgáltatnak igazságot. Egy örökös rémületől áthatott, ármányos óvatosságra ítéltetett egyházi udvarban, ahol a szultán dühkitörései bármelyik órában megrengethették a fáradságos munkával emelt hevenyészett építményt, a fanarióta társadalom a kétkulacsosság olyan képességére tett szert, amely nélkül egyetlen napig sem élhetett, és amely, bármennyire elítélendő lehet is a jó erkölcsök világában, nem irtotta ki minden esetben

⁶² Robert de Clari könyvének magyar fordítása a *Blakhernai* alakot használja! (Clari 114, a 249. sz. jegyzetben.) A Blachernek/Blaquernek palotája Konstantinápoly azonos nevet viselő északi negyedében épült a Khóra kolostor, a drinápolyi kapu és az Aranyzarv Öböl háromszögében s magán a palotán kívül a II. (Nagy) Theodosius császár által építtetett 24 kapu egyikét, a Blachernek kapuját, továbbá Szűz Mária istenanya bazilikáját is magában foglalta. Már a latin császárság idején is az uralkodó rezidenciája, 1261-ben, amikor VIII. Paleologosz Mihály helyreállítja a Kelet-római Birodalmat, a palota a bizánci udvar központja lesz, s az is marad a Paleologosz-dinasztia idején. Az utolsó bizánci császár, XI. Konstantin, a palota falainál karddal a kezében vesztette életét 1453. május 29-én. Ilie Gherghel román nyelvész szerint a palota elnevezésében a Blach (Blaq, Vlach) szó rejlik, mert a császárváros környékén vlach közösségek is éltek. Vö. Ilie Gherghel: *Câteva considerațiuni la cuprinsul noțiunii cuvântului „Vlach”*, In *Convorbiri Literare*, 1920, 4–8. (forrás: https://fr.wikipedia.org/wiki/Quartier_des_Blachernes; https://fr.wikipedia.org/wiki/Palais_du_Porphyrogonète) [letöltve 2018. október 4.]

a nemes és hasznos tulajdonságokat sem. Az idő múlásával a császárkorból származó családok kihaltak. Ezek hatalmasok akartak lenni, továbbra is előkelő tisztségeket akartak betölteni, a figyelem homlokterében szándékoztak maradni; megfizettek az állásukért, az ottomán urak tömlőceiben annyi fej hullott porba, hogy a végén írmagja sem maradt e nagy tisztségviselők nemének, akik az úgynevezett régi szép időkben többé-kevésbé jól túrták a Komnenoszok és a Paleologok kegyvesztését. Mindazonáltal az úrt, amely a soraikban támadt, rátermett helyettesek töltötték be. A patriarkátus sekrestyéiből, az egyházi tisztségviselők félreeső irodáiból minduntalan előbukkant egy-egy írnok, aki valamelyik nagyvezír szeszélyéből, saját ügyessége révén vagy a vakszerencse folytán felemelkedett és megvagosodott. Ez a sehonnai mihaszna lett aztán azzá, akit empaticusan fanariótának nevezünk. Abban a felfogásban, ahogy az európai nemesség érti, valamennyien új emberek. A régi rétegekből, a hajdani törzsokból semmi sem maradt, de ezek az új emberek, akik közül senki sem tudta volna a XVI. századig visszavezetni családfáját,⁶³ a [bizánci] nemzeti császárság minden hagyományát megörökölték; átvették modorát, néha nevüket is fölvtették; adófizető fejedelmekké válhattak, Havaselve és Moldva vajdái voltak vagy lehettek; többségük sok jót ugyan nem cselekedett, de mindnyájan, a dolgok természeténél fogva, felbecsülhetetlen szolgálatot tettek a [görög] nemzetnek azáltal, hogy megőrizték létezésének nyomát a hatalom legmagasabb régióiban; többen közülük oly jelentős szerepet játszottak az oszmán kormány külügyeiben, hogy, mint példának okáért a Mavrokordat család tagjait, a római Szent Birodalom címével tüntették ki, továbbá örökké a legmagasabb kegy és a [dics-telen] halál között hanyódva, egyik nap korlátlan kényúrként uralkodva, másnap egy bosztandzsi pallosa által egy fejjel megrövidítve, a legtöbbben közülük, az Ipsilantiak, a Moruziak, a Karadják és még jó néhányan megingathatatlanul, jóllehet csöndben a görög ügy elkötelezett hívei maradtak [...]"⁶⁴

⁶³ Lásd ehhez Andrei Pippidi: »Fables, bagatelles et impertinences«. Autour de certaines généalogies byzantines des XVIe-XVIIIe siècles. In Pippidi 1980, 253–294.

⁶⁴ A. de Gobineau: *Le royaume des Hellènes*. Paris, 1905, 105–107. Idézi és interpretálja Sturdza, 128–129.

Lássuk most egy újabb betét erejéig, hogyan látta ezt a különleges emberfajta *belülről* egy valódi szem- és fültanú, Marcos-Philippos Zallony (Μάρκου Φιλίππου Ζαλλώνη), aki maga is görög származású és orvos lévén,⁶⁵ hivatásánál fogva az átlagosnál sokkal mélyebben és alaposabban ismerte meg a XVIII–XIX. század fordulóján gazdái – oszmán főtisztviselők és néhány fanarióta klán – szokásait, tulajdonságait s főként mentalitását. Íme emez, először 1824-ben Marseille-ben nyomdafestéket látott nagy hatású gúnyíratának egy sokatmondó részlete:

„A fanarióták szerfelett ügyesek ama nagyhatalmú emberek megszedítésében, akik segíthetik terveik megvalósítását. Ismerik mindazon módokat, amelyek révén egy ember lelkét megkaparinthatják. Épp ebben a furfangosságban rejlik a hatalmuk; mert nem elegendő feltalálni egy szerkezetet, arra is szükség van, hogy tudd, miként működteted. A törökök nem becsülik le a fanarióták tanácsait és barátságát, mert tudják mennyire hasznosak számukra.⁶⁶ Ha törvényeik és büszkeségük megakadályozzák is, hogy a fanarióták segítségért folyamodjanak, a politika megtanítja őket, miként éljenek vele. Jól tudják, hogy a legtöbb szolgálatot a fanari-

⁶⁵ Zallony doktor 1782-ben született Tinos szigetén, de nem görögkeleti (ortodox), hanem római katolikus családban. Orvosi tanulmányait Franciaországban végezte. 1809-ben francia nyelven már közölt egy útirajzot Tinos szigetről *Voyage à Tine, l'une des îles de l'archipel de la Grèce, suivi d'un traité de l'asthme*. Par Marcaky Zallony, docteur en médecine, Médecin de S. A. le Prince Alexandre Suzzo, Élève de l'École Pratique, et Membre de la Société d'Instruction médicale de Paris... À Paris, Chez Arthus-Bertrand, Libraire, rue Hautefeuille, n° 23, 1809. címmel, amelyből két dolog derül ki: a) nevét akkor még törökösén „Marcaky”-nak írta; és b) Nem sokkal előbb (1802-ban) Alecu Suțu (Alexandre Soutzo), az 1818–1821 között uralkodó utolsó havaselvei fanarióta vajda orvosa volt, s olyan jó viszonyt ápolt vele, hogy 1802-ben még Rodosz szigetén letöltött száműzetésébe is elkíserte. Később azonban gyaníthatóan egy fanarióta nővel kötött házasságának az asszony családja és Cirill pátriárka üzelmei révén bekövetkezett felbomlása következtében meghasonlott korábbi uraival, s maró gúnnyal megírt, néhol kifejezetten ellenséges, de máig nagyon hatásos pamfletben egyenlítette ki a számlát. (Vö. Bouchard *uo.*) Pamfletje román fordításának alapos tanulmányozása során az a benyomás alakult ki bennünk, hogy az „ideáltipikus” fanarióta alakját Alecu Suțu (kb. 1748–1821), az utolsó havasalföldi fanarióta fejedelem személyiségéről mintázták.

⁶⁶ Egy francia megfigyelő ugyanerről ezt írja: „Úgy tűnik, hogy egy törököt, bármilyen rangú legyen is, ama szükség vezet, hogy görög tanácsosa legyen. Az ügyek kezelésének tudománya megőrződött Arisztotelész, Polybos és Xenophón ivadékaival, akiket a világ legszebb vidékeit kormányzó Mohamedának minden tanácsadói testületbe befogadnak. A Divánban semmire se mennek a Fanar negyedből származó görög dragománok nélkül, s nincs egyetlen olyan satrapa, bég vagy bármilyen főember az egész birodalomban, akinek ne volna görög tanácsnoka.” Pouqueville: *Voyage en Grèce*, V. köt. Paris, 1828., 399. (Idézi Sturdza 129.)

óták révén szerezték, és minthogy Mohamed törvénye kimondja, hogy minden muzulmán méltó bármiféle szolgálatra, egy fanariótát védelme egy török számára a remény forrása.

Az oszmán rezsim nem hasonlít más országok monarchikus rendszereire. Itt a nemesség nem olyan cím, amelynek révén tisztségeket lehet szerezni. Ha egy férfi ilyesmire tör, valamiféle hírnevet kell szereznie magának, akár megérdemelten, akár nem. A fanarióták hallatlanul ügyesek a hírnévgyártás művészetében, s mivel ők, keresztények lévén, nem ülhetnek be Törökország magas állami tisztségeibe, az a török, akit támogatnak célja elérésében, arra kényszerül, hogy az ő érdekeikkel is törődjön, hacsak nem akarja, hogy ugyanaz a kéz söpörje le, amelyik fölemelte.⁶⁷ Ez a titka, ez az igazi oka a fanarióták szakadatlan intrikáinak. E hatalmas párt rejtélyes befolyása kiszámíthatatlan. Az ügyeket intézve ismeri azok menetét és számol eredményükkel. Legfőbb vezetői figyelemre méltó előrelátással rendelkeznek. Az oszmán törvények, amelyek távol tartják a fanariótákat a Birodalom legmagasabb tisztségeitől, még hatalmasabbá, a Korán előírásai pedig egyenesen legyőzhetetlenné tették őket. Az ottománok, mindaddig, amíg soraikban a barbárság szemben áll a kultúra fejlődésével, e hatalom markában maradnak. A fanarióták fogják e Birodalom sorsát intézni, amely nem értette meg harmadik Szelim⁶⁸ lángelméjét. Túl fogják élni a Szeráj tespedtségét, lankadtságát, a nagyvezírek tunyaságát és a pasák arroganciáját, s mindaddig, amíg a Birodalomban nem lesz egy olyan tényező, amely szembeszáll velük, a közügyeket az intrikák fogják irányítani, hiszen ők nem tartanak tiszteletben semmit, és mindent korrumpálnak, meg-

⁶⁷ Egy francia művelődéstörténeti atlasz a török hatalmi rendszert összefoglaló szócikkének szerzője ezt a kölcsönös egymásrautaltságot „fanarióta szimbiozisz” (*la symbiose phanariote*) alcímmel tárgyalja, s a fanariótákat „új görög arisztokrácia” (*la nouvelle aristocratie grecque*) néven azonosítja. *Atlas de la civilisation occidentale. Généalogie de l'Europe*. Sous la direction de Pierre Lamaison; conseiller historique Pierre Vidal-Naquet. France Loisir. Hachette Livre (département Référence), Paris, 1994, 200–201. (A továbbiakban Atlas 1994.)

⁶⁸ III. Szelim szultán (született: 1761; uralkodott: 1789–1807) a francia felvilágosodás és az 1789-es nagy francia forradalom eszméi hatására a „nyugati nyitás” híve. Külügyminisztere, Rechîd Mehmed Effendi rendeli el az ottomán külképviseletek megnyitását az 1790-es években Londonban, Berlinben, Bécsben s végül Párizsban is. Lásd erről bővebben Robert Mantran: *Les débuts de la Question d'Orient (1774–1739)*, In Mantran 421–458.

rontanak. E párt baljós befolyásának megbénításához a szultán tudatlan minisztereinek csaknem emberfeletti polgári erényekkel kellene rendelkezniük.”⁶⁹

Zallony doktor „pártról” beszél vitriolos pamfletjében, ám soraiból is kitűnik, hogy arról az embercsoportról van szó, amelynek tagjai a kortársak tudatában, sőt az utókor emlékezetében nem egyszerűen e városnegyed lakóját s azok leszármazottait (persze azokat is),⁷⁰ hanem ezt a fajta túlélésre berendezkedett, maximális érdekérvényesítésre törekvő, céljait fondorlatos módon megvalósító, mondhatni tűzön-vízen át könnyörtelenül elérő egyént, s legalább annyira azok közösségét, némelyek szerint inkább kasztját;⁷¹ a „fanariótákat”⁷² jelentette.

⁶⁹ Zallony, 99–103. Zallony nevezetes művének eredeti címe: Zallony, Marc-Philippe (1824), *Essai sur les Fanariotes où l'on voit les causes primitives de leur élévation aux hospodariats de la Valachie et de la Moldavie, leur mode d'administration, et les causes principales de leur chute; suivi de quelques réflexions sur l'état actuel de la Grèce* [Esszé a fanariótákról, amelyből látszanak Havaselve és Moldva fejedelmi székebe való felemelkedésük eredendő okai, közigazgatásuk módja és bukásuk fő okai; néhány, Görögország jelenlegi állapotáról szóló gondolat kíséretében]. Par Marc-Philippe Zallony, Docteur en médecine, ancien médecin de Jussuf-Pacha (dit le Borgne), grand-visir, et de son armée, de plusieurs pachas, muphtis, ulémas, ministres de Sa Hautesse, et de divers princes hospodars fanariotes, etc.; Membre de la Société d'Instruction médicale de Paris. Marseille, de l'imprimerie d'Antoine Ricard, imprimeur du Roi, de la ville et de la préfecture, rue de Cannebière, no 19. Avril 1824. [Megjegyzés: a román fordító, Iorgu P. Balş „jogi doktor” [minden bizonnyal a moldvai Balş nagybojár familia sarja]; fordítása először 1897-ben jelent meg, ő írta az előszót is. A művet 1909-ben és 1926-ban a Mindenki könyvtára sorozatban két alkalommal is újra kiadták. Az újjörög változat – N. Vapheiadis munkája – viszont már 1831-ben nyomdafestéket látott, s ezt 1855-ben Vlassios I. Valtinos (1825–1896) „tűzéralhadnagy” fordítása követte a sorban! (Bouchard, *uo.*)

⁷⁰ Lásd A szótárak, lexikonok, enciklopédiák (és egyéb kézikönyvek) tanúsága (I/2.) részben

⁷¹ Lásd erről bővebben C. Th. Dimaras: Alexandre Mavrocordato, Machiavel et La Roche-foucauld, in *La Grèce au temps des Lumières*. Genève, 1969, 18. (idézi Sturdza 146.) Ugyanezt a nézetet vallja Jacques Bouchard montreali történész is (vö. általunk is sűrűn használt tanulmánya bevezetőjéért!); Andrei Pippidi román történész egyik fontos tanulmányában kétségbe vonja, hogy ez volna a helyes meghatározás, s inkább a fanarióták a közszolgálatban és az ortodox egyházban betöltött vezető pozícióinak csoporttudatképző szerepére hívja fel a figyelmet: „A fanarióta rangja elválaszthatatlan a köz szolgálatától, és kisebb mértékben a magas egyházi tisztségektől [...] A fanarióták, lehetetlen lévén megkülönböztetni őket »az Állam szolgáitól«, politikai osztályként jelennek meg, amely *per definitionem* heterogén osztály, minthogy nem ismer sem etnikai, sem társadalmi származásbeli megkülönböztetést. A hatalom csúcspanaszított hosszú állandóság abból a tényből fakad, hogy állandóan két nemzet [a görög és a román] életéből táplálkozik.” Andrei Pippidi: Phanar, Phanariots, phanariotisme, in Pippidi 1980, 345. (Az én kiemlésem! – B.-K. B.)

⁷² <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Phanariotes&oldid=704917188>. [letöltve 2016 szeptember]. Vö. (igen elítélő hangúval) Nicu Pârlog: Blestemul domniilor fanariote (www.descopera.ro • Maratoanele Descopera; a feltöltés dátuma: 12.05.2009; letöltve 2016. október 7.)

Ezt az attitűdöt, figyelemre méltó őszinteséggel, emígy fogalmazta meg nem sokkal 1802-es menesztése után Alecu Suțu (1758–1821) havaselvei fejedelem Rhodosz szigeti számkivetésében, az őt oda is elkísérő háziorvosának:

„Maga nagyon kompetens az orvosi tudományokban, de nem a politikában, s még kevésbé a fanarióta politikában [...] ezen a világon nem kell töviről hegyire [túl aprólékosan] vizsgálni a dolgokat, mert mindenekelőtt célt kell érünk, ami nem más, mint a gazdagság, mert az az ember, aki nem ragadja meg az alkalmat, hogy meggazdagodjék, megérdemli, hogy örök-ké szegény maradjon.”

S itt megint érdemes egy újabb rövid kitérőt tenni: a román mentalitásnak s csoportképződésnek a fanarióta korban (is) gyökerező mélyszerkezetéről elmélkedve egy brassai születésű amerikai román történész-szociológus – S. A. Matei professzor – mintegy másfél évtizeddel ezelőtt megjelent esszéjében ezt írja:

„[...] érdekes megfigyelni, hogy [a román nyelvben] a gazdag (tehetős, vagyonos, módos) emberre alkalmazott kedvelt szinonimák egyike így fest: »[társadalmi] állásos/rangos egyén«, (*om cu stare*). Jóllehet nem úgy tűnik, hogy a nyelvészek végleges etimológiai magyarázatot adtak volna e kifejezésre, a magam részéről előhozakodnék egy föltevessel, miszerint ez a szófordulat a gazdagság percepcióját a társadalmi/rendi helyzet következményeként s nem annak okaként tükrözi vissza. Tehát a »stare« szót nem direkt módon, a gazdagság szintjének fokmérője gyanánt, hanem egy bizonyos csoporthoz, egy bizonyos társadalmi ranghoz/rendhez való tartozás elismeréseként értelmezném (a »stare« [társadalmi helyzet, állapot, rang] fogalom nem idegen az angol, francia és a német feudális világban honos *estate*, *état* vagy *Stand* fogalmaktól.) A »stare« kifejezést tehát rangként/méltóságként/'státuszként' lehet magyarázni (interpretálni), de másképp, mint ahogy a feudális rangra Nyugat-Európában tekintenek.”⁷³

⁷³ Lásd Sorin Adam Matei: *Boierii minții. Intelectualii români între grupurile de prestigiu și piața liberă a ideilor*. Compania, București, 2004, 180–181. (S. A. Matei gondolatmeneténél – s témánknál – maradván legalább ilyen tetszetős egy rokonfogalom: *om de vază* ('módos, tehetős, gazdag, vagyonos ember') interpretációs tartománya! Ezt ugyanis a *văz* ('látás', 'láthatóság') szóból képezi a román nyelv, s ezt egy kis fantáziával (s némi túlzással) úgy

Zallony óvatos közbevetésére, miszerint „megesett már, hogy a túl nagy falánkság száműzetéssel járt”, Alecu Suțu, aki 1806-ban rövid ideig ismét Moldva uralkodója lett, s 1818 és 1821 között ő zárta a fanarióta vajdák hosszú sorát Havaselvén, így felelt:

„Tudja meg tőlem, hogy egy ambíciótlán és tehetségtelen fanarióta fejedelem az ékesszólás képessége nélküli szónokhoz, a csúnya nőhöz és a képmutatást sutba vágó paphoz hasonlatos. Tudom, hogy az igazság és a személyes érdek mellőzése egy fejedelem erényei közé kellene, hogy tartozzék, de ez a fajta erkölcs nem egyeztethető össze a fanarióta rendszerrel. Higgye el nekem, az az ember, aki gazdag akar lenni, nem lehet mindig becsületes is: jámborsággal nem lehet vagyont szerezni.”⁷⁴

Mindebből pedig, értelemszerűen, az következik, hogy azon adottságok, készségek, attitűdök, módszerek – s a mindezek érvényesítéséhez/működtetéséhez szükséges morális háttér, szellemiség – összessége a *fanariotizmus*!⁷⁵ Immár elszakadva a fogalom eredeti jelentésétől, hiszen például e mentalitás érvényesülésének és rögzülésének egyik kitüntetett terepén, a majdan megvalósítandó Románia politikai elitjében egy idő után, mondjuk az 1850-es/60-as évektől, sőt talán már Tudor Vladimirescu 1821-es nemzeti színezetű felkelése után nem kellett feltétlenül konstantinápolyi eredetűnek és úgörgög származásúnak lenni ahhoz, hogy egy politikus vagy más közéleti ember ezt az ellentmondásos (egyszerre kényszeredetten elis-

is lehet értelmezni, hogy a gazdagságnak akkor van igazi értéke a társadalom mindenkori presztízshierarchiájában, ha szembetűnő... (vö. »nem elég gazdagnak lenni, annak is kell látszani«.)

⁷⁴ Zallony 160–161. Zallony tárgyilagosan elismeri, hogy akadtak kivételek is: „voltak értékes és sok ismerettel bíró emberek közöttük, jóllehet ők is a fanarióta rendszert követték. A Mavrocordat családból jó néhány olyan fejedelem került ki, akik kitűntek a közügyek irányításában: a legutolsó Ipsilanti becsületes és nagylelkű férfiú volt. Mavrogheni bátor, nagyszívű és sztoikus ember volt. A Moruzzi családból származó vajdák tehetséges diplomaták és nagyon jó adminisztrátorok voltak; de számukra s főként a nép számára sajnálatos módon, amelyet kormányozni hivatásuk lett volna, azt hitték, hogy kénytelenek a fanarióta rendszert követni, s hogy minden, a népben lakozó lendületet meg kell gátolniuk, noha tehetségük és becsületes ítélőképességük arra indította volna őket, hogy felkarolják azt.” *Uo.* 161.

⁷⁵ Șăineanu meghatározása: 1) „a fanarióta fejedelmek uralmi rendszere”; 2) „a fanarióta jelleme (karaktere)”. Șăineanu 1929, 243.; az 1964-ben kiadott román–magyar nagyszótárban ez olvasható: 1) „fanarióta módszer”; 2) „fanarióta-rendszer”; 3) „átv. álnokság, ravaszság, alatomosság”. Vö. *Dicționar* II., 445.

merő, irigylésre méltó, de – a távlatilag polgári érdekű román közrendek s főként – mint alant következő idézeteinkből látni fogjuk: a kiszipolyozott román parasztság szemszögéből! inkább dehonesztáló, sőt gyűlöletes) jelzőt kiérdemelje.

Zallony tanúja volt annak, milyen „intelmekkel”, voltaképpen praktikus tanácsokkal látta el felcseperedett fiait egy fanarióta nagybojár valamikor a XIX. század első évtizedében:

„Egy bojárnak igyekeznie kell kifürkésznie a másik titkait, ám jól el kell palástolnia a sajátjait. Óvakodnia kell attól, hogy a beszélgetések során ellentmondjon vitapartnerének, kivált akkor, ha az nem bojár; ez a legcélravezetőbb eszköz, hogy az ember elrejtse gondolatait, és hasznát húzzon a másik szószátyárságából. Arra kell törekedned, hogy szavaidat – még ha azok hazugok volnának is – az igazság köntösébe öltöztessed, amely még a legélesebb elmét is megtéveszti.”

Nem kevésbé érdekes ama – élettapasztalatnak és történelmi érzéknek egyaránt felfogható – „helyzettudat”, amely a meg nem nevezett első- vagy másodgenerációs főember (talán a Suțu-klán valamelyik tagja, alighanem maga Alecu Suțu)⁷⁶ további intelmeiből kirajzolódik: „Fiaim, ne felejtsetek, hogy a véletlenek és az emberi állhatatlanság játékszerei vagyunk ezen a földön. Állandóan résen kell lennünk, hogy a személyünkre és vagyonunkra irányzott csapásokat elkerüljük, s az egyetlen eszköz, hogy ez sikerüljön, a fanarióta politika; ez az egyetlen iránytű, amely útba igazíthat bennünket. Ez vezette elődeink lépteit, akik ennek köszönhetően tettek szert nagy hírnévre és

⁷⁶ Vö. Andrei Pippidi: Nicolas Soutzo (1798–1871) et la fin du régime phanariote dans les Principautés roumaines. In Pippidi 1980, 315–339. (különösen 316–319.) Megjegyzés: Nicolae Suțu, Alecu Suțu (1758–1821) hat fia közül a legidősebb fivér 1899-ben publikált emlékiratainak alapos, lélektani mélységű elemzésével Pippidi kimutatja, hogy az utolsó havaselvei vajda 1821 január legvégén – meglehetősen gyanús körülmények között bekövetkezett – halálának hírét özvegye (Eufrosina Callimachi) és fia a bukaresti görög származású orosz konzul (Pini) tudtával addig próbálták titkolni, míg meg nem érkezik a szultáni *fermán* Suțu herceggi kinevezéséről... Pippidi érvelését tovább erősíti amaz adat is, miszerint Alecu Suțu akár 13 000 000 lejt is hajlandó lett volna leszurkolni fia utódlásának elősegítésére, mely kétszerese volt Havaselve egész évi büdzséjének! (Ist. Rom., 691.) Ám a körmönfont tervet az egész fanarióta rendszerrel együtt elsodorta a Történelem. Vö. Constantin C. Giurescu: *Istoria Românilor. III/1. Dela moartea lui Mihai Viteazul până la sfârșitul epocii fanariote (1601–1821)*. Fundația regală pentru literatură și artă, București, 1942, 333–335. (A továbbiakban Giurescu 1942. III/1.)

tekintélyes vagyonra. Ha nem követitek, csupa akadállyal és szerencsétlenséggel találkoztok utatokon, mert ez megtanít benneteket arra, hogyan gyűrjétek le riválisaitokat, és miként gátoljátok meg, hogy leahagyjanak titeket, s mihelyt fejedelemmé váltok, ennek kell maradnia ambíciótok tántoríthatatlan céljának.”

Nem hiányzik a további „módszertani útmutató” sem – immár a mindenkori török főemberek jóindulatának biztosítása céljából. Íme, néhány pont belőle:

„Tartsátok eszetekben, hogy egy török főméltóság színe előtt alázatosnak, ékesszólónak és nagylelkűnek kell mutatkoznotok, s még a kíséretének tagjai előtt is meg kell hunyászkodnotok.

Amikor a birodalom valamelyik hatalmassága hivatalába beléptek, előbb hajoljatok meg; majd, amikor a szoba közepére értek, félkörös ívben hajtsatok ismét fejet, anélkül azonban, hogy az ajtót egészen eltakarnátok. Amikor a méltóság mellé értek, térdepeljétek le, s miután ruhája szegélyét megcsókoljátok, emeljétek azt a homlokotokhoz. Lehetséges, hogy ennek a magasságos férfiúnak a nagylelkűsége megkímél benneteket eme megalázkodástól; akkor sebtében ragadjátok meg a kerevet paszományát, amelyen ül, és csókoljátok meg azt, mielőtt a homlokotokkal megérintenének. Ezután egyenesedjétek ki, és tegyetek néhány lépést visszafelé, de nehogy hátat fordítsatok neki. Ha kézmozdulattal jelzi, hogy üljétek le, tüstént boruljatok térdre a szoba valamelyik sarkában; őrizkedjétek mindig attól, hogy egy töröknek hátat fordítsatok. Ha Őnagysága kegyeskedik egészségetek felől érdeklődni, mondjátok ezt: Nagyuram, megcsókolom a lába alatti port, és sohase válaszoljatok egyenesben, hanem mindig többes szám harmadik személyben.

Abban az esetben, amikor e nagyhatalmú török szobájában senki sem tartózkodik, akitől óvakodnia kellene, és helytel kínál benneteket maga mellett, miután szolgálait elbocsátotta, ügyesen élnetek kell ékesszólásokkal és politikai kifinomultságokkal, hogy mindazt, vagy legalábbis annak egy részét elérjétek nála, amit kérni akartok tőle; igyekezzetek kell minél kedvezőbb benyomást tenni rá, hogy irántatok tanúsított hajlandósága megmaradjon, s készséget mutasson terveitek nyélbe ütésére, bármilyenek legyenek is azok. Amikor elhagyátok szobáját, osztogassatok baksist kíséretének tagjai között; adja-

tok sok aranyat a nagyoknak is meg a kicsiknek is, mert ez a szokás a birodalom magas rangú méltóságai között [...] Minél nagylelkűbbek vagytok a szolgálkkal, annál jobban fognak alakulni az ügyeitek uruknál, hiszen ők közben fognak járni az érdekekben, és könnyen be fogtok jutni hozzá. A birodalomban befolyásos törököknél elért sikereitek révén dragománok, s onnét Fejedelmek lesztek.”⁷⁷

A hajdani uraival egyszer s mindenkorra meghasonlott, ezért néhol túlzásokba is eső Zallony jóvoltából a történészek és lélekbúvárok arról a hihetetlen átváltozásról, valódi lelki, tudati és magatartásbeli *metamorfózis*ról is első kézből tájékozódhatnak, amely a gyakran megalázott, semmibe vett hitvány török szolgából – (fő)tolmácsból – egy csapásra »Isten kegyelméből« uralkodó fejedelemmé – *voivode hégémone*-ná, *prince régnant*-á – átlényegülő görög vajda viselkedésében szinte azonnal végbe ment, mihelyt román földre tette a lábát. Ez, ugyancsak Alecu Suțu egykori orvosa tollából, az investitúra – később részletebben is taglalt – kontextusába illesztve, így fest:

„Az uralkodó egy török pasának kijáró minden tiszteletadás jegyében távozik Konstantinápolyból. A Díván mellett hagyja személyes képviselőjét, akinek Bas-Kapi-Kiahiaia⁷⁸ a neve, aki a nagyvezírral folytatott levelezését intézte. A későbbiekben látni fogjuk, mekkora jelentősége van annak, hogy ezt a posztot olyan ember töltse be, aki a Hozspodárhoz a véletekig hűséges.

Az első megállót egy Konstantinápolytól három mérföldnyire fekvő faluban, *Avas-Kioi*-ban tartják. Sátorat vernek, és három napig időznek itt, hogy ráncba szedjék a kíséretet, és kialakítsák azt a rendet, amelyet az utazás során követni tartoznak.

A kíséret kétszáz keresztény Arnótából [fegyveres albán pandúrból] és háromszáz másik személyből áll, akik az uralkodó háza népéhez tartoznak, vagy olyan bojárok, akiknek megengedték, hogy a kísérethez csatlakozhassanak. A csomagokat szállító kocsik általában nagyon drágák. Az utazás közben sűrűn tartanak pihenőt: a vajdát egy napi járásra mindig egy fanarióta bojár előzi meg, fegyveres kísérettel és a három lófarokas zászló egyikével felszerelve, amely az uralkodó jelvénye. E bojárnak *conacci* [conacciu] a neve. Ő az, aki, akárha a francia futárok, de azoknál ünnepélyesebben és más felhatalmazásokkal bírva, hírül adja a hozspodár érkezését s azt, hogy mennyi időt méltóztatik eltölteni egy-egy helységben; megparancsolja a falubíróknak, hogy terítsen meg az uralkodónak, és gondoskodjék a fegyveres kíséret ételmezéséről, továbbá elszállásolásukról. Természetesen a költségek azokat a görögöket terhelik, akik az úr által útba ejtett községeket lakják. Végül is a vajda Konstantinápolyból való elutazásának nagyjából huszonötödik vagy harmincadik napján fejedelemsége székhelye elé érkezik, ahonnan kis távolságra megáll. Másnapra mindennek késznek kell lennie, hogy ünnepélyesen bevonuljon a városba. Az uralkodó az egész klérus és a bojárság kíséretében vonul be a fővárosba az evégből odaparancsolt katonaság gyűrűjében.

A kíséret igen nagy számú, és ez az ünnepség tetemes költségbe kerül. A bevonulást jelző harangzúgás hatására nagy öröm költözik az udvaroncok és a fanarióták szívébe, de a nép és a hazai bojárok megkövülten ácsorognak, hiszen miért is örvendeznének emez új, idegen Uralkodó láttán, aki a prédájára lecsapó saskeselyűre emlékezteti őket! Mielőtt a palotába indulna, a fejedlem az érseki templomba megy, ahol a metropolita megáldja. Az egyházi szertartás után, amely a hagyományos szertartás keretében történik, megkezdődik igazi uralkodása.”⁷⁹

Zallony eddigi előadása csak annyiban különbözik a később ismertetendő tüzetesebb beszámolóktól, hogy tömörebb, célratörőbb, akárha azzal a szándékkal készült volna, hogy – itt-ott kiegészítve azokat – keretbe foglalja, s mintegy bevezesse ismereteinket. Egyéb forrásaink lélektani hitelességét jelentősen meghaladja azonban az, ami most következik:

⁷⁹ Zallony 48–51. (Kiemelés az eredetiből!)

⁷⁷ Zallony 173–177. (Megjegyzés: Zallony úgy indítja okfejtését, mintha az egy, a fanarióta vajda kíséretében a Fejedelemségekbe került és azon nyomban román nagybojárrá átváltott konstantinápolyi főembertől származna, de utóbb inkább valamelyik, a román fejedelemségek trónjára aspiráló fanarióta klán feje – első feltételezésünk szerint talán épp Alecu Suțu – „intelmei” gyanánt értelmezhető! (Feltételezésünket gyöngíti, hogy Al. Suțu 1798 és 1813 között született hat fia túl fiatal volt még a XIX. század elején ahhoz, hogy atyjuk „felvilágosíthassa” őket; vö. Sturdza 420–421.) De akármelyik változat volna is érvényes, mindkét esetben a bizánci módszerek – az „ármányos” diplomáciai rafináltság – áthagyományzásának tudatos szándékáról beszélhetünk!

⁷⁸ Régi magyar neve kapitika, vagy kaptika: „portai követ” jelentésben, román változata: *capucheia* (török szó, lásd Șăineanu 1929, 103.)

„Gyakran megfigyelhető, hogy azok az emberek, akik véletlenül emelkedtek magas tisztségekbe, anélkül, hogy erre előzetesen ránevelték volna őket, maguktól könnyen rájönnek, miként kell azt a fennhéjázó arckifejezést magukra öltetniük, amely új helyzetükhöz illik. Ez a megfigyelés különösképpen érvényes a román országokban uralkodó fanarióta Hozspodárookra. Miután birtokba veszik fejedelmi székhelyüket, tüstént nagy metamorfózison esnek át; úgy érzik, megemelkedtek ama hízelgések révén, amelyek olyan emberek részéről érkeznek, akik egy nappal korábban még előttük álltak a rangsorban.

Az uralkodó rögvest beiktatása után összehívja az országgyűlést, amelyben a *divan effendi* felolvassa a szultán a hozspodár kinevezéséről és jogosítványairól szóló fermánját. A Fejedelem ezután beszédet mond, amelyben nem mulasztja el megfogadni, hogy boldoggá teszi népét, s az országnak olyan bőségben lesz része, mint soha annak előtte. Ezt követően az Uralkodó, érdekeihez és politikájához illően, kiosztja a tisztségeket és méltóságokat – ám ezeket a kinevezéseket inkább érdekei diktálják –, s ezzel berekeszti a gyűlést.⁸⁰

De a lényeg, ugyancsak a görög orvos szarkasztikus előadásában, csak ez után olvasható: „Sokan megfigyelték már, hogy a született nagyurak, vagy azok, akik a hatalmat gyakorolják, büszke és gőgös arckifejezésükben különböznek a többi embertől, amikor a köznép előtt megjelennek, vagy akár saját palotájukban is. A fanarióta vajda tökéletesen ilyen. Lehorgasztott homlokkal járkál, áll a mellét verdesi, szemét félig csukva tartja, süketnek tettei magát – ez a fogyatékoság megkíméli attól, hogy a hozzá intézett kérdéseket meghallja, ám lehetővé teszi neki, hogy teljesítse azokat, amelyek beleillenek számításába vagy könnyen kielégíthetők –, mereven maga elé bámul, egyik kezében rózsafüzért tart, amellyel szakadatlanul játszadozik, halkan és mézédés hangon beszél. Ez a fajta megjelenés semmiben nem lenne különleges, ha nem volna mesterkélt s előre begyakorolt; ám egy fejedelem esetében sajátos jellege van, s ez az éber megfigyelőnek rögvest szembeötlő, s amikor azt mondtam, hogy a vajda a nagyhatalmú emberek büszke ábrázatával tűnik ki, azt kívántam

megmutatni, milyen gőgösen viselkedik, ami a köpönyegforgatás és a képmutatás keveréke, s minthogy ez a szívében lakozik, olyaténképpen külső megjelenésében is testet ölt.

Leírhatatlan a körülötte lévő bojárok szolgálalkúsága. Legnagyobb igyekezetük az, hogy minél közelebb kerüljenek az uralkodóhoz. Mihelyt az felállni készül a dívánról, ketten-hárman hanyatt-homlok a hóna alá nyúlhatnak, s oly magasra emelik, hogy a lábujja is alig éri a földet; újabb három ember a palástja uszályát ragadja meg, s ily módon, akárha béna volna,⁸¹ vonszolja lakosztályába az apródok kíséretében. Odaérve egy hosszú tajtékipírára cserélik a rózsafüzért; aztán egy csausz fülsejtő ordítása hallatszik. Ez az ordítás a *kafedzsi basinak* szól, hogy őfelsége kávézni óhajt, s abban a minutában hozzák is neki apró, gyémántokkal díszített csészében a kávé. Ebédidőben, rendszerint déli tizenkét órakor egy másik csausz ordítja el magát, még hangosabban s még hosszabban, őfelsége pohárnokát, sütőmesterét és intendánsát szólítva, s ezeket a szavakat intézve hozzájuk: »És ti mindnyájan, akiknek őfelsége asztalának megterítése a dolgotok, legyetek készenlétben«. Mihelyt az úr az asztal mellé telepszik, 30 vagy 40 cigányzenész – ők azonban nem látszanak, mert egy függöny eltakarja őket – tüstént különféle hangszereken mindenféle dallamokat kezd játszani. Az étkezés vége felé görög népdalokra zendítenek, amelyek megvidámítják a fanarióta szívét, hazájára emlékeztetve őt. Az étkek felszolgálása európai módon történik.⁸² Az esetek többségében a

⁸¹ Ezt a betétet Sturdza is összegzi, illetve – a „béna volna” kitételig – kiemelve idézi is (Sturdza 142; 146.), más román történészek, például Pippidi érzékenységet azonban nyilvánvalóan – s érthetően – sérti. (Különösen az, föltehetően, amit a román bojárok szervilizmusáról ír.) Pippidi nem is ad teljesen hitelt Zallony freskójának, és azt „mendemondának” (*racontars*), őt magát pedig olyan szerzőnek minősíti, aki – úgymond – „túláságosan hajlamos az anekdotázásra” (*trop enclin aux anecdotes*). Pippidi 1980, 319 (és a 22. számú jegyzet!)

⁸² A franciás étkezési szokások már a XVIII. század utolsó harmadában elterjedtek az isztambuli *high life* soraiban. Erről ezt jegyezte fel egy magas rangú (történetesen magyar származású) francia diplomata, a fanarióta körökben is otthonosan mozgó François baron de Tott (1733–1793): „A vacsorát francia módra szolgálták fel, kerek asztalon, körülötte székek; kanalak és villák egyaránt voltak. Hiánytalan volt az étkezés. Eközben semmit sem akartak elmulasztani a mi szokásainkból, amelyek kezdtek meggyökeresedni a görögöknél, ugyanolyan nagy becsben álltak ezek nálunk, mint amilyeneket mi tulajdonítunk az angolokénak; a vacsora közben láttam, hogy egy nő az ujjaival halászta ki az olajbogyószemeket, aztán villájára tűzte, és franciásan elfogyasztotta őket. S ha a pohárköszöntő ki is ment nálunk a divatból, nem kevésbé kellemes más országokban újra felfedezni ezt a régi

⁸⁰ Zallony 51–52. (Kiemelés az eredetiben!)

hoszpodár csupán a feleségét és gyermekeit tűri meg asztalánál; különlegesen nagy eseménynek kell történnie, hogy rokonait és más idegeneket vendégül lásson. Az ebéd során az Úr semmit sem kér; mindent gondosan elő kell készíteni, még a kenyeret is apró darabokra szegik;⁸³ egyetlen kézmozdulattal jelzi, ha valamelyik fogás nincs ínyére. A felszolgált bort kristálykancsókban tartják. A pohárnok, akinek *cupar* [kupaöltogető] a neve – s mindig a vajda közeli rokona –, mindvégig a háta mögött, kezében félig telt pohárral ácsorog. Miután az úr befejezi az étkezést, a csausz ismét felüvölt. Dél után egyet ütött az óra. A csausz ezzel az ordítással adja hírül a palota nyitott ablakánál a város minden lakójának, hogy őfelsége most issza kávéját, s aztán nyugovóra tér. Kintről egyetlen nesznek sem szabad többé beszűrődnie; a palotában és az utcán egyaránt síri csöndnek kell honolnia. Az összes államügyet félbeszakítják, mert semmi szín alatt nem szabad megzavarni egy fanarióta uralkodó álmát.

szokást. [...] A társalgás a divatról járta, s a végén pletykák is szóba kerültek, s épp ez az, amit tökéletesen utánoznak a mi szokásainkból.” A forrás szerint Tott különösen a moldvai eredetű Ioannis Kalimachis fődragománnal ápolt bensőséges viszonyt. François baron de Tott: *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, 1784, 82–83. Idézi és interpretálja Xourias, uo. (a 6. sz. jegyzetben.) Vö. Sturdza 597. (François de Tott, alias Tóth Ferenc pályájához lásd újabban Tóth Ferenc: Magyar irodalom francia szívével. A XVIII. századi magyar emigráció irodalmi tevékenysége, in *Homályzónák/Zones d'ombre. Felvilágosodás és liberalizmus/Lumières et libéralisme Tanulmányok Kecskeméti Károly 80. születésnapjára/Mélanges offerts à Charles Kecskeméti pour son 80e anniversaire*. Szerk. Borsi-Kálmán Béla–Dénes Iván Zoltán–Ferge Zsuzsa–Miskolczy Ambrus., 55–56. és a 16. sz. jegyzet! (Az egyelőre e-book formájú 324 oldalas kötet elérhető az Országos Széchényi Könyvtár (<http://www.oszk.hu>) és a Bibó István Szellemi Műhely (<http://www.bibomuhely.hu>) honlapján.

⁸³ Valószínűleg az ösztönös mintakövetés szociológiailag és társadalomtörténetileg egyaránt releváns példája, hogy Zallony maliciózus tablóját egy Bukarestben 1870 és 1873 között mintegy három évig időző angol utazó – James William Ozanne – fél évszázaddal később gyakorlatilag megismétli – immár az új román oligarchia vonatkozásában: „A román bojárak görög vagy idegen eredete értékes kulcsot szolgáltat jellemük és életmódjuk megértéséhez. Valaha a nemesek hősök voltak; manapság [értsd: 1870 körül] a ranghoz a fizikai gyöngeség, a dőzsölés és a nemtörődömség képzei társul. A legutóbbi időkig egy bojár sem tehetett egyedül. Úgy emelték be hintájába, akárha szalmabáb lett volna; amikor a házában mozgott minduntalan szolgák hada firkészte, hogy megtámogassák bizonytalan lépteit; egy másik töltötte tele poharát, még a sültet is apró darabokra szeltek, hogy megehesse. Senki más nem élhetett volna ennél kártékonyabb módon. Napjainkban a dolgok változóban vannak, de sok még a javítani való. A román úriember [gentilhomme] a világ legboldogabb lényé. Számára az élet a látogatások, fiórtók és szórakozások végtelen sorozata.” James William Ozanne: *Trei ani în România* (1870–1873). Humanitas, București, 2015. [*Three Years in Roumania*. Chapman & Hall, London, 1878] (<https://books.google.hu/books?isbn=9735049236>) (A részlet „A társadalom” c. III. fejezet elejéről származik, s erősen magán viseli Zallony fél évszázaddal korábbi alapművének megállapításait! – B.-K.B.)

Ám ez a három óra, amíg a szieszta tart, nem mindig csak alvásra szolgál; ezek az órák az uralkodónak elmélkedésre, míg a szolganépnek szusszanásra valók. Ej, mennyi szerencsétlenség fakadt a szegény [román] nép számára ezekből a meditációkból!

Délután négykor Jászvásár és Bukarest számtalan harangja megkondul, és tudatja a városlakókkal, hogy a közügyek intézése folytatódik, és az uralkodó már ébren van [...]”⁸⁴

Zallony valóban leleplező erejű, s olykor tényleg kíméletlen freskója s gondolatmenete jegyében igen tanulságos máris rögzíteni, miként látta e jelenség/képződmény havaselvi (munténiai) leágazását egy románbarát francia szemlélő, Jean Alexandre Vaillant professzor (1804–1886), aki épp az idő tájt – 1844-ben – vetette papírra véleményét,⁸⁵ amikor a korábbi másfél száz évben szétválaszthatatlanul összekeveredett elrománosodott görög (és elgörögösödött román) *elit* immár a román nemzeti célok szolgálatába áll, innentől kezdve annak szenteli minden felhalmozódott tudását, tapasztalatát a „nagy eszme”,⁸⁶ a *modern Románia* megteremtése érdekében:

„Szeretném, ha jól értenének, mielőtt nekilátnék e gyalázatos tabló⁸⁷ megfestéséhez olyaténképpen, amilyen az volt, sietek le-

⁸⁴ Zallony 52–55.

⁸⁵ Vaillant, aki 1829 és 1840 között a Szent Száva liceum filozófiát is oktató franciatanára volt, felesége pedig egy szintén francia nyelvű leányiskolát működtetett Bukarestben, Iorga véleménye szerint is kitűnően ismerte a havaselvi viszonyokat. Lásd Trei generații în viața publică românească după judecata lui J. A. Vaillant de N. Iorga membru al Academiei Române. Ședința dela 7 iunie 1935. In *Memoriile Secțiunii istorice*. Seria III. Tom XVI., 331–340.

⁸⁶ Újgörög nyelven: *megali idea*, eredetileg a hajdani Bizánc újratemetésének titkolt szándéka, illetve politikai terve, amely a XIX. század közepétől a görög irredenta szinonimája lett napjainkig. E tervezetéseknél az orosz (és francia) nagyhatalmi törekvésekkel való összefüggéseiről lásd például Const. I. Andreescu: *La France et la politique orientale de Catherine II d'après les rapports des ambassadeurs français à St. Petersburg [1775–1792]*. In *Mélanges de l'École Roumaine en France*, 1929, Première partie. Gamber, éditeur, Paris, 119–297. (különösen 169–169.; a továbbiakban C. I. Andreescu 1929.) Vö. a 181–183. számú jegyzetekkel!

⁸⁷ Idetartozó fejlemény az is, hogy Zallony doktor, miután 1824-ben Franciaországba költözött, 1830-ban – két évvel azelőtt, hogy francia honosságot szerzett volna – már a következő címmel adta ki újra gúnyiratát: *Traité sur les princes de la Valachie et de la Moldavie, sortis de Constantinople, connus sous le nom: Fanariotes; ou exposé de leur influence dans l'Empire ottoman contre les Grecs, et du danger de les admettre dans la direction des affaires de la Grèce régénérée* [Értekezés a Konstantinápolyból származó, fanarióta néven ismert havaselvi és moldvai fejedelmekről, avagy beszámoló az Oszmán Birodalomban a görögök rovására kifejtett befolyásukról, és ama veszélyről, amelyet az jelentene, ha bevonnák őket az új-

szögezni, hogy lehetséges: az erény nem halt ki Phanarban, hogy nem csupán azokat nevezem fanariótáknak, akik ott születtek, hanem mindazokat, akik az ő modorukat, gondolkozási formáikat, allűrjeiket s ízlésüket átvették, bármilyen lett légyen is a válásuk, bármelyik országból származtak is, s éljenek bárhol is, s hogy számomra ők olyanok a diplomáciában, mint némelyek a vallásban, vagy hogy jobban értsenek: ők a politika jezsuitái.”⁸⁸

Ugyanebben az értelemben nyilatkozott pár évvel később, 1848-ban egy másik románbarát francia újságíró, H. Desprez is, aki szinte csodálattal adózott a „fanarióták” intellektuális képességeinek és kifinomult politikai manőverezési készségének: „Úgyszintén meghallgattam a másik pártot is, amelyet állhatatosan az eredeti Fanar lerombolása után is fanariótának neveznek, s amely néhány Valachból [értsd: havaselvei románból] áll, akik a nagyszámú görög közé keveredtek, és az ő szellemi befolyásuk alatt állnak. A fanarióta kifejezés távolról sem csupán a Havaselvén letelepedett görögöket jelöli, hanem inkább azt a pártot, amelyet Fanar hajdani fejedelmeinek szelleme lelkesít. Ebben fanariótává vált románok vannak, de görögök is, akik románokká lettek; minazonáltal, be kell vallani, ezek elenyésző kisebbséget képeznek. Akaratom ellenére csodálom világos, hajlékony, elmélyült és szofisztikált intelligenciájukat, amely oly ügyesen színleli a lelkesedést, hogy magával ragadja az embert, s szükség esetén képes arra, hogy a kék művészi csáberejét is latba vetve megnyissa az utat a fortélynak és az ékesszólásnak.”⁸⁹

jászületett Görögország ügyeinek irányításába]. Par Marc-Philippe Zallony, Docteur en médecine, ancien médecin de Jussuf-Pacha (dit le Borgne), grand-visir, et de son armée, de plusieurs pachas, muphtis, ulémas, ministres de Sa Hauteur, et de divers princes hospodars fanariotes, etc.; orné du portrait de l'auteur. Dédié au Roi. Paris, Arthus Bertrand, libraire, rue Hautefeuille, no 23; Delaunay, au Palais-Royal, 1830. Vaillant minden bizonnyal ismerte Zallony munkájának mindkét kiadását! (Ít jegyezzük meg, hogy Pippidi tud egy, a második kiadással azonos című 1828-as kiadásról is, amely nem szerepel Jacques Bouchard bibliográfiájában. Pippidi 1980, 341. [az 1. sz. jegyzetben!])

⁸⁸ J.-A. Vaillant: *La Roumanie, ou Histoire, langue, littérature, orographie, statistique des peuples de la langue d'or, Ardialiens, Vallaques et Moldaves, résumé sur le nom de Romans*. Arthus Bertrand, Éditeur, Paris, 1844. I-III. köt.

⁸⁹ H. Desprez: *La Moldo-Valachie et le mouvement roumain, különlenyomat a La Revue des Deux Mondes 1848-as évfolyamából*. In: Nicolae Isar: *Istoria modernă a românilor Imaginea societății românești în Franța (1774–1848)*. Tipografia Universității București, București, 1992, 173–174. (Az általam kiemelt rész az eredeti szöveg 3. sz. jegyzetében olvasható!)

De ne szaladjunk annyira előre, nézzük meg inkább először vázlatosan azt, hogy mi kapcsolja össze többé-kevésbé szervesen Bizáncot, Konstantinápolyt, az Oszmán Birodalmat – s különösképpen *Phanart* – Moldvával és Havaselvével, vagyis a „román országokkal”, amelybe szomszédaink történetírása az Erdélyi Nagyfejedelemséget is beleérti. Tegyük ezt annál is inkább, mert mint bevezetőnk elején már leszögeztük: *ebbe a történelmi, társadalomtörténeti, szociokulturális miliőbe nyúlnak egy, a XIX. század végére, a XX. század elejére – rekordidő, alig száz esztendő alatt – testől-lelkestől magyarrá vált bántási család: a Manaszy–Manasses család gyökerei*. Közelebbről az egyik legjelentősebb s a leghosszabb ideig huzamosan uralkodó havaselvei fanarióta fejedelem, Alexandru Ipsilanti [Alexandros Hypsilantis] (1774–1782; 1796–1797) környezetébe. Aki 1786–1788 között moldvai vajda is volt, s forrásaink egybehangzó tanúsága szerint valamennyiük közül a legbölcsebb, és kétségkívül a legrokonszenvesebb volt.

Ahhoz, hogy a kor bonyolult viszonyaiban némiképp otthosabban mozogjunk, az alábbi támpontokra van szükségünk:

1) Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy a két dunai román fejedelemiség: Havaselve és Moldva különleges államjogi státuszt élvezett az Oszmán Birodalmon belül, összehasonlítva a Balkán egyéb, főként keresztények lakta területeivel, így Szerbiával, Ruméliával, de akár a Magyarországon másfél száz évre berendezkedő török Hódoltsággal is. Egyik, főként románok lakta terület sem lett ugyanis *vilajet* (pasaság), noha a két román vajda a Szeráj és a Díván szemében ugyanúgy *beglerbég* volt csupán, akárcsak a többi helytartó. Hatalmi jelvényük éppen úgy a három – egy falándzsa végére tűzött – fehér színű lófarkas zászló (*tuy*), akárcsak amazoké. A két vajdaság helyzetét az ún. *kapitulációk* rögzítették, amelyek szavatolták a két tartomány belső autonómiáját és közigazgatását, s egyebek közt megtiltották, hogy törökök ingatlant vásárolhassanak, házat építsenek, területén állatokat legeltethessenek vagy szűzföldeket fogjanak eke alá. Ugyancsak tiltott volt, hogy román földre moszlimokat (törököket, tatárokat, bosnyákokat, cserkeszeket, kurdokat, mohamedán albánokat etc.) telepíthessenek. E szerződések talán leglényegesebb pontja román szempontból az volt, hogy a

muzulmánok nem gyakorolhatták hitüket Moldva és Havaselve területén, és sem mecseteket, sem dzsámikat nem építhettek itt, s temetőik sem lehettek. Ha pedig jogi természetű vitákra került sor keresztények és muszlimok között, azokban a két fejedelemség határán sorakozó török helyőrségek (Ruszcsub, Gyurgyevó, Bráila, stb.) kádijai voltak illetékesek, hiszen „igazhitűeket” nem lehetett „gyaur” törvényszékek elé citálni, és egy „rája” tanúvalomása a törökök szemében eleve érvénytelen volt.⁹⁰

Mindez a magyar–román (román–magyar) viszony összefüggésében úgy is megfogalmazható, hogy a középkori magyar birodalom 1526-os bukásával végleg elszakadtak azok az egyre vékonyodó politikai, közigazgatási és főleg kulturális szálak, amelyek Havasalföldet (románul Munténiát) – korabeli magyar nevén: Havaselvét – a nyugati keresztény civilizációhoz kötötték, jöllehet a havaselvei ortodox egyház feje még a XIX. század derekán is az *Ungrovlahia metropolitája*⁹¹ címet viselte. (Ez az elnevezés – a görög eredetű *Ungro-Vlahia*⁹² – oly mélyen rögzült a havaselvei, s egyáltalán az oszmán–török hagyományban, hogy – mint később látni fogjuk – még a fanarióta fejedelmek ünnepélyes bukaresti beiktatásán is rendszeresen elhangzott, amikor a *divan-effendi* [a szultán és a nagyvezír személyes megbízottja, aki az oszmán törvények maradéktalan betartatásáért felelt]⁹³

⁹⁰ Minderről Trócsányi értékes tanulmányában ez olvasható: „Ami különösen megcségyenítő a fejedelemségek lakóira: a törökökkel vegyes ügyekben való bíraskodás. Ebben a kérdésben tudniillik az iszlám türelmetlen: súlyos bűnnek tekintik azt, ha egy muzulmán felett keresztény bíró ítélkezik [...] olyan szultáni rendelkezés is ismeretes, amely az ilyen pereket egyes Duna-menti török várak kádijai elé utalja. Arra az eshetőségre pedig, amikor török katonaság túlkapásai ellen kell bírói eszközökkel védelmet lenni, a fanarióta kor különleges megoldást talált: török fegyveres egységet tartanak a török csapatok rablásainak megakadályozására s az ilyesmiben vétkes törökök megbüntetésére egy *besli agasi* vagy *turnadzi-basa* parancsnoksága alatt; a vétkes törököt most már török tiszt ítéli el.” Trócsányi 17. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.) Vö. Valeriu Veliman: *Relațiile româno-otomane 1711–1821. Documente turcești*. Direcția generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România, București, 1984. (pl. 272.)

⁹¹ Anjou királyaink: Károly Róbert és Nagy Lajos óta, amikor Havaselve a Magyar Királyság vazallus államává vált, lásd Sturdza 639.

⁹² Șăineanu 1929, 862.

⁹³ Trócsányi – „megalázó intézmény”-ként gyanánt minősítve – ezt írja erről: „A divan-effendi török vagy legalábbis muzulmán tisztviselő a fejedelem mellett, annak pénzén. Kezdetben a fejedelem titkára, később érdemi funkciója az uralkodónak a Portával szembeni hűsége ellenőrzése lesz. Ez a fejedelmi kincstárból [el]tartott »hivatásos feljelentő« s más, a fejedelemségben tartózkodó törökök ítélk meg törökök és hazaiak pereit.” Trócsányi uo.

felolvasta a padisah a trónralépést szentesítő *fermánját*).⁹⁴ Ettől kezdve nem kellett többé a román fejedelmeknek két (esetleg három) urat szolgálni, és országuk, népük és létük védelmében egymás ellen kijátszani őket.

A Török Birodalom terjeszkedése is megállt a XVI. század végén, s a Fényes Porta kényelmesebbnek tartotta meghagyni román (havaselvei és moldvai) felségterületeit a *dar-al-áhd*, a se nem béke, se nem háború állapotában⁹⁵ – természetesen tekintélyes összegű évi adóteher (*harács*) ellenében. De belső életüket a *kapitulációk* betűjét sokáig betartva a szultánok nemigen háborgatták, intézményeiket, főként az ortodox egyházat a II. Mehmed és II. Gennadios pátriárka által kötött „paktum” szellemében békén hagyták. E viszonylagos nyugalmi állapot kedvezett a kultúra fejlődésének. Ebben az időszakban épültek a legszebb bizánci ihletésű román kolostorok és templomok, közöttük az egyik legnagyobb ortodox monostor, az argyasi (*Mănăstirea de Curtea de Argeș*, építtette: Neagoe Basarab: 1512–1517; 1526), vagy két másik remekmű: a jászvásári *Trei Ierarhi* (Vasile Lupu alapítása: 1637–1639), valamint a bukaresti *Stavropoleos* templom (emeltette Nicolae Mavrocordat: 1724).

E tolerancia jegyében s a kedvező életfeltételek folytán Bizánc eleste után számtalan görög (vagy görögül magas szinten beszélő) egyházi és világi értelmiségi, kereskedő, katona, kalandor etc. települt le Moldvában s különösen Havaselvén; a fejedelmi udvarokban s később az istentiszteleten a görög nyelv már a XVII. században lassanként kiszorította a román szertartási nyelvet s az ószláv liturgiát, olyannyira, hogy akadnak román történészek, akik már ezt az időszakot is a „prefanarióta” jelzővel illetik!⁹⁶ Jelezve, hogy *csupán kronológiailag és politikailag*

⁹⁴ Sturdza 142.

⁹⁵ Lásd erről bővebben Mihai Maxim: *Tările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în eoul mediu*. Cu o prefață de Prof. Halil Inalcik. Editura Enciclopedică, București, 1993. (Különösen 201., és részletesebben, a *Miért nem foglalták el az oszmánok a román országokat* c. III. fejezetben, uo. 111–142.; a továbbiakban Maxim 1993.)

⁹⁶ Vö. E Stănescu: *Préphanariotes et phanariotes dans la vision de la société roumaine des XVII–XVIIIe siècles*, in *Symposium* 347–358. Pippidi két évszámot is megad, amelytől az „előfanarióta korszak” kezdete megítélése szerint keltezhető: 1575 (Pippidi 1980, 342–343.) továbbá: 1649 (uo. 347.). Ugyanezt a felfogást képviseli a 67. számú jegyzetünkben hivatkozott szócikk szerzője is. (Atlas 1994, 201.)

húzható éles határ a két korszak között, etnikailag és szociológiailag s mentálisan egyáltalán *nem*, hiszen a fejedelemségek kereskedelme görög kézen van, a városi népesség s különösen a két fejedelmi székhely: Bukarest és Jászvásár „úri közönsége” pedig – miként az alant következő szemelvényekből is láthatjuk majd – erősen elgörögösödött. Maga a korabeli moldvai és főként havaselvei elit pedig, közelebbről az elgörögösödött román és a fokozatosan elrománosodó görög nagybojárság tagjai a korszakhatárnak számító újjörög szabadságharc kezdetéig, 1821-ig – éppen az első havaselvei ún. *honi* (vagyis *nem* fanarióta) uralkodó, Grigore Dimitrie Ghica (1822–1828) szavaival – „oly szorosan összekeveredtek az előző kormányzat alatt, hogy közöttük választóvonalat húzni sohasem lesz lehetséges”.⁹⁷

2) A XVIII. század elejéig/közepéig azonban jelentősen megváltoztak a nemzetközi, ma úgy mondanánk: geopolitikai erőviszonyok. Csak néhány török szempontból többnyire negatív fejlemény, dióhéjban: a) a török hadak 1683-ban sikertelenül ostromolják meg Bécset, s a Habsburgok vezette keresztény seregek 1686-ban Budát is beveszik, és a század végére a *Temesi Vilajet* kivételével egész Magyarországot felszabadítják; b) 1699-ben a karlócai (karlowitz) béke értelmében az Erdélyi Nagyfejedelemséget a Porta átengedi a Habsburgoknak, majd 1716. október 13-án Savoyai Eugén csapatai Temesvárt is visszafoglalják. Mi több, az 1718-as poszareváci (passarovitzi) béke végzése értelmében egy időre – 1718 és 1739 között – Olténia (Kis-Oláhsország, a hajdani Szörényi Bánság) is osztrák kézre kerül; a központi hatalom gyöngülését Ali Tepelenti (Tepeleni/Tepelena, 1741–1822) albán származású janinai főkormányzó (*beylerbeyi*), Osman Pasvantoglu⁹⁸ bosnyák eredetű viddini bég (1758–1807), valamint Musztafa Bairaktar ruszcsuki (Rusze-i) pasa (1765–1808)⁹⁹

⁹⁷ Vlad Georgescu: *Din corespondența diplomatică a Țării Românești*. Editura Muzeul Româno-Rus, București, 1962, 117. Idézi Pippidi 1980, 346. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

⁹⁸ Vö. Mantran 333., 428., 432.

⁹⁹ Musztafa aga janicsár családból származott, az 1787–1791-es orosz–török háború idején maga is a janicsárok kötelékébe tartozott; 1804–1806 között ruszcsuki kormányzó; 1806 végétől a dunai török seregek főparancsnoka; 1808. július 28. és november 16. között nagyvezír. (A fellázadt janicsárok elleni harcban esik el.) Életéhez és tevékenységéhez lásd A. F. Miller: *Mustapha Pacha Bairaktar*. Association Internationale d'Étude du Sud-est Européen,

az általuk igazgatott tartományok függetlenedésére használják fel. Évtizedeken át valódi kiskirályként, kényük-kedvük szerint uralkodnak, Pasvantoglu martalócai több ízben Olténiát is végigdúlják, páni rémületet keltve a román lakosságban.¹⁰⁰ Mindez úgy is megfogalmazható, hogy a román területek oszmán törvények által garantált korábbi érithetlensége is csorbát szenvedett, hiszen a központ erejének fogyatkozása automatikusan a határvidékek pasáinak erősödésével járt; c) Ennél is többet nyom a latban, hogy Oroszország felemelkedése feltartóztathatatlán: egyre több területet foglal el oszmán riválisától. *Ausztria és Oroszország egyidejű megerősödésével és Törökország mély válságával kezdetét veszi az a bonyolult politikai-hatalmi-diplomáciai játszma, amely a „keleti kérdés” (a hanyatló Oszmán Birodalom majdani sorsa) néven több mint egy évszázadon át a nagyhatalmak érdeklődésének homlokterében marad, és 1711-től új szakaszába lép.*¹⁰¹ Mindez a délkelet-európai térség s benne Havaselve és Moldva – a későbbi Dunai Egyesült Fejedelemségek, majd Románia – stratégiai fontosságát, geopolitikai súlyát nagymértékben megnöveli.

3) 1711-ben a túszként Konstantinápolyban nevelkedett (egyes források szerint tatár eredetű¹⁰² részesparaszt családból származó) Dimitrie Cantemir moldvai román fejedelem (1673–1723) „árulást” követ el az ottomán hatalmi érdekek szemszögéből: 1711. április 13-án a volhíniai Luck nevű kisvárosban titkos szövetséget köt Nagy Péter orosz cárral, amelynek értelmében orosz csapatok érkeznek a Prut folyóhoz. Ám a Stănilești mellett, négy napon át, július 18–22. között tartó csatát a túlerőben lévő törökök nyerik a nagyvezír, Mehmed Baltadzs pasa vezetésével az egyesült orosz–moldvai hadak ellenében, Cantemir

Bucarest, 1975 (Études et documents concernant le Sud-est Européen [7] (különösen 394.; vö. Mantran 432.)

¹⁰⁰ Ist. Rom. III., 604; 690; 718. Vö. Xenopol IX., 223–224.

¹⁰¹ Vö. Sturdza 643. (bibliográfiával). További szakirodalom: Mantran 746–749. Lásd még Diószegi István: *Klasszikus diplomácia – modern hatalmi politika*. Gondolat, Budapest, 1967, 8.

¹⁰² Egy újabb adat szerint Dimitrie Cantemir beszélt tatárul, s egy önéletrajzában megemlékezik a család krími tatár származásáról. Lásd Ștefan Lemny: *Cantemireștii. Aventura europeană a unei familii principare din secolul al XVIII-lea*. Polirom, Iași, 2013 (36–42.) (A továbbiakban Lemny 2013.)

– egy adat szerint Katalin cárné hintájába rejtőzve¹⁰³ –, továbbá mintegy ötezer híve orosz földre menekül, a száműzött vajda Szentpétervárott megírhatja örökbecsű műveit,¹⁰⁴ ám a Porta súlyos döntés elé kerül. Az egyik opció az, hogy felrúgja a hajdani kapitulációkat, s a két román vajdaságot bekebelezi a gyöngülő birodalomba. Annál is inkább, mert nem csupán tetemes évi adóját nem nélkülözheti, hanem a Sztambul egyik éléskamrájának számító román föld gabonájára, állatállományára, mézére és faggyújára kivetett török *monopólium* is létszükségletté válik számára. (Különösen 1783 után, amikor az oroszok a Krím-félszigetet is elszakítják.)¹⁰⁵ Ebben az összefüggésben Cantemir meggondolatlan tette egyszerre vészharang, súlyos dilemma, s ugyanakkor óriási kihívás is a török vezetés számára: a román földet, a Dunai Fejedelemségeket az oszmán hatalom egyelőre semmilyen körülmények között sem engedheti el.

4) A sztambuli döntéshozók köztes megoldást választanak: a két román fejedelemség igazgatását és sorsát több mint egy évszázadon át arra a konstantinápolyi *hivatalnokarisztokráciára* bízzák, amelynek némely tagjai – hol a kapudán basa,¹⁰⁶ hol pedig a mindenkori nagyvezír¹⁰⁷ tolmácsaként és titoknoka gyanánt – már jó ideje amúgy is az oszmán hatalom külkapcsolatait intézték, diplomáciai aprómunkáját végezték, s egyúttal hírszerzését és kémiszolgálatát is ellátták: *a fanariótákra*. A Moldvában 1711-ben és Havaselvén 1716-ban kezdődő és az 1821-es görög szabadságharcra mindkét vajdaságban egyszerre hirtelen véget érő időszak neve *a fanarióták kora a román fejedelemségekben*.

¹⁰³ Sturdza 139.

¹⁰⁴ Főbb művei: *Descriptio Moldaviae* (Románul: *Descrierea Moldovei*, 1714); *Historia incrementorum atque decrementorum Aulæ Othomanicæ*, 1716 (angolul: 1734/1736; franciául: 1743; németül: 1745.); *Hronicul româno-moldo-vlachilor*, 1717; *Sistema religiei mahomedane*, 1722 etc. A román tudományosság őt tekinti az első román orientalistának, ő volt a legtekintélyesebb román irodalomtörténész, G. Călinescu szavaival „a mi Lorenzo Medicink”. Részletes életrajzát lásd pl. Mircea Zăciu – M. Papahagi – A. Sasu [szerk.] *Scritori români*. Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978., 113–118. Lásd erről újabban Lemny 2013.

¹⁰⁵ Lásd erről később részletesebben Trócsányi Zsolt összegzését!

¹⁰⁶ *Kapudán pacha*, vagy *kapudán-i derya*: az oszmán hajóhad főparancsnoka

¹⁰⁷ *Vezir-i zam*, *sadr-i zam* a török kormányfő, az állami hierarchia második fóméltósága a szultán után, annak teljhatalmú képviselője, a birodalmi pecsét birtokosa

Erről – korabeli román és külföldi forrásokat is bőven idézve elbeszélésében – lényeges megállapításokat tesz Jancsó Benedek (1854–1930), a XIX–XX. század fordulójának legnevesebb „románszakértője”. Forduljunk annál is inkább hozzá, mert az utána következő magyar történésznemzedékek lényegében csupán ismételtették, néhol kiegészítették az általa papírra vetett tényeket, de nemigen haladták meg sem azok gazdagságát, sem mögöttes interpretációs tartományát, legfeljebb árnyalták, finomították azt. A különbség mindössze annyi, hogy a *political correctness* jegyében csaknem mindegyikük, e sorok szerzőjét is beleértve,¹⁰⁸ jóval visszafogottabban, úgy is mondhatnók, „megengedőbben”, empátikusabban fogalmazott:

„Ekkor vette kezdetét a két oláh vajdaságban az úgynevezett *fanariota* uralom, mely 1821-ig, Vladimirescu Tudor felkeléséig tartott. Ez a név, fanariota Konstantinápolynak egy *Fanar* nevű külvárosából veszi eredetét. E városrészben volt a pátriárka lakása és székesegyháza, a szent szinódus és az iskola, melyben az előkelőbb görög családok ivadékai tanultak. A XVII. század közepe táján e városrész lakói, kik a konstantinápolyi görög társadalom legelőkelőbb rétegét alkották, különös jelentőségre emelkedtek a török birodalom kormányzatában. Ekkor szervezte ugyanis a porta a diplomáciai érintkezések megkönnyítése végett az úgynevezett *dragománi* (tolmácsi) állásokat, s ezekre a Fanar külvárosbeli tanult és több nyelvet tudó, előkelőbb görög családok egyes tagjait alkalmazta. Az első ilyen hivatalosan alkalmazott fődragomán *Panaiotache Nicussis* volt s ennek halála után *Maurocordat* Sándor. Ennek a Maurocordatnak működése az 1683 utáni nagy háborúk idejére esett, és hogy a karlóczai béke a törökre nézve nem ütött ki rosszabbul, abban határozott érdemei vannak. Ezt a szolgálatát jutalmazta meg a porta, amikor fiát 1709-ben első ízben Moldova és 1716-ban Havaselfölde (sic!) fejedelmévé tette. [kiem. az eredetiben!] Idővel ezekből a különböző fajtájú dragomanokból és családjaikból

¹⁰⁸ Vö. Borsi-Kálmán Béla: *Hungarian Exiles and the Romanian National Movement, 1848–1867*. Translated by Éva Pálmai. Highland Lakes, New Jersey, 1991 [1992], Columbia University Press (Atlantic Studies on Society in Change, East European Monographs). (a továbbiakban B.-K. B. 1991); Uő: *Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. (A továbbiakban B.-K. B. 1993.)

egy sajátos társadalmi osztály keletkezett, – az ugynevezett fanarioták. [az én kiemelésem! – B.-K. B.]

»Nincs a föld kerekén – írja 1812 táján egy francia tábornok – piszkosabb tolvajfajta a fanariotáknál. Ezek közvetítői, támogatói, kieszelői s igen gyakran végrehajtói is mindazoknak a bűntényeknek, melyeket egy véres kormányzat követ el napoként Konstantinápolyban. A moldovai és havasalföldi [!] fejedelmi székek minden egyes fanariota vágyainak netovábbját képezik kora gyermekéke óta. Hogy ezt a célt elérjék, nincsen olyan bűntény, melyet el ne követnének, nincs olyan megalázkodás, a melynek magokat alá ne vetnék.«¹⁰⁹ Jancsó nem adja meg forrását, ám sikerült kiderítenünk, hogy *Alexandre Langeron* grófról van szó, aki valóban francia volt, csakhogy a „minden oroszok cárja” szolgálatában, orosz gyalogezredek élén, tábornoki rangban „látogatott el”, valószínűleg 1811-ben a fejedelemségekbe.¹¹⁰ A Jancsó által idézett passzus így folytatódik:

„Egy újonnan kinevezett fejedelem két vagy három millió piaszter adóssággal hagyja el Konstantinápolyt. Négy, öt vagy hatévnnyi uralkodás után öt vagy hat milliós vagyonnal tér vissza, ha elég időt hagynak neki, hogy összekuporgassa [...] A meggazdagodás módja roppant egyszerű: kénye kedve szerint ellopja, vagy elkobozza a földbirtokokat, árulást vagy külföldi levelezést hozván fel ürügyül emez atrocitások igazolására [...] s megosztzik a prédán az oszmán miniszterekkel.”¹¹¹

Majd Jancsó emígy folytatja: „Természetesen, ha sikerült a fanariotának elérni vágyainak netovábbját: valamelyik oláh vajdai széket, akkor első és egyetlen gondja volt, mentől gyorsabban temérdek pénzt összegyűjteni, hogy kifizethesse azt a 3-4

milliónyi összeget, melylyel Konstantinápolyban megvásárolta a fejedelemséget. Ha aztán ezt az összeget megszerezte, akkor azon igyekezett, hogy mentől hamarabb összeharácsoljon még egy ennél is nagyobb tőkét, hogy elűzetése esetén legyen kéznél a pénze az elveszett fejedelmi szék visszavásárlására. Eleinte a törökök ezt a fejedelemségre vonatkozó csereberét csak egy-két fanarióta családra terjesztették ki, így a Maurocordat és a Ghica családokra, de mindjárt kezdetben bele vonták a moldvai Rakovitza családot is, jól lehet Rakovitza Mihály moldvai fejedelemségre jutva, orosz-barát érzelmeivel magát gyanussá tette a porta előtt. – Mikor aztán látták a konstantinápolyi basák, hogy az oláh vajdai székek mentől több fanarióta családnak képezik vágyakozása tárgyát, a versenyt egyre szélesebb körre kezdték kiterjeszteni, úgy okoskodván, hogy mentől nagyobb a kereslet, annál drágább árt fizetnek a keresett áruért is. Így vonták aztán ebbe a versenybe a *Caragea*, *Ipsilanti*, *Moruza*, *Sutzu*, *Maurogheni*, *Hangerli*, *Calimach* stb. családokat is.”¹¹²

*

A szegről-végről fanarióta rokonsággal is rendelkező Mihail-Dimitri Sturdza¹¹³ többször idézett magisztrális műve jóvoltából immár a teljes lista is rendelkezésünkre áll. A fanarióta klánok hiánytalan betűrendes lajstroma – francia átírásban:¹¹⁴

Argyropoulo (215.)

Aristarchi † (219.)

Balassaki † (222.)

Callimachi (245.)

Canano † (Sturdza 2011)¹¹⁵

¹⁰⁹ Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*. I. kötet. Lampel Róbert (Wodianer és fiai) cs. és királyi udvari könyvkereskedés kiadása, Budapest, 1896, 751–752. (A továbbiakban Jancsó 1896.)

¹¹⁰ Teljes neve és címeinek lajstroma: Alexandre Louis Andrault (1763–1831) (oroszul: Александр Фёдорович Ланжерон), comte de Langeron, marquis de la Coste, baron de la Ferté, de Sassy et de Cougny, seigneur du Mont, de Bazolle de l'Isle de Mars et d'Alligny.

¹¹¹ Ist. Rom. III., 688–689. A szóban forgó útirajz pontos címe: *Mémoires de Langeron, général d'infanterie dans l'armée russe, campagnes de 1812, 1813, 1814, publiés pour la Société d'histoire contemporaine* par L. G. F. Paris, Picard, 1902. Lásd még erről N. Iorga: *Istoria românilor prin călătoria* [kiad. Adrian Anghelescu]. Editura Eminescu, București, MCMLXXXI, 444–480. (különösen: 453.)

¹¹² Jancsó 1896, 751–752. (Kiemelés az eredetiben!)

¹¹³ Vö. Sturdza 356, 77, 125.

¹¹⁴ A zárójelben Sturdza genealógiai nagyszótárának lapszáma, ahol az egyes családok történetével behatóbban is foglalkozik. Itt jegyezzük meg azt is, hogy amaz famíliák nevét, amelyek tagjai a két román fejedelemség valamelyikének vagy mindkettőnek trónján ültek, kurzívvval jelöljük, és amennyiben különbözik a franciától, úgy román nevüket is megadjuk. A kihalt családokat, ugyancsak Sturdza nyomán, külön is feltüntetjük: †

¹¹⁵ Vö. Dimitrie-Mihail Sturdza (a kötetet összeállította): *Familie boierești din Moldova și Țara Românească enciclopedie istorică, genealogică și biografică*. Vol. II. Editura Simetria, București, 2011. (A továbbiakban Sturdza 2011.) Itt jegyezzük meg, hogy ez a kötet nincs birtokunkban (Sturdza maga jelenti be előre, ennélfogva a lapszámot nem adhatja meg),

Caradja [Caragea] (258.)
Caratheodori (259.)
Caryophille † (262.)
Chrisoscoleo (267.)
Dimaki † (Sturdza 2011)
Evpraghioti † (222.)
Gheraki Kéfaloszól (itt sincs hivatkozás)
Ghica (297.)
Guliano † (itt elmaradt a hivatkozás!)
Handjéry [Hangerli] † (300.)
Hrisoverghi (Sturdza 2011)
Iancoleos (olim della Rocca, Naxos szigeti „latin”) † (nincs hivatkozás!)

Lahovary (Sturdza 2011)
Lambrino (Sturdza 2011)
Laphiti Krétáról (nincs hivatkozás!)
Lahovary (Sturdza 2011)
Mamona (Sturdza 2011)
Mano (Sturdza 2011)
Mavrocordato [Mavrocordat] (319.)
Mavrodi (Sturdza 2011)
Mavroyeni [Mavrogheni] (339.)
Moronà † (itt elmaradt a hivatkozás!)
Mourousi [Moruzi] (353.)
Negri † (363.)
Paladà Krétáról † (nincs hivatkozás!)
Plaginò † (Sturdza 2011)
Ralli Bizáncból (383–384.)
Rizo-Neroulo † (395.)
Rizo-Rangavi (396.)
Racovița [Racoviță] (Sturdza 2011)
Rallet (Sturdza 2011)
Ramadan † (222.)
Romalo (Sturdza 2011)

csupán a harmadikat sikerült beszerezniünk, amely kizárólag a Cantacuzino nemzetséggel foglalkozik: Dimitrie-Mihail Sturdza (coordonator): *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească enciclopedie istorică, genealogică și biografică*. Vol. III. *Familia Cantacuzino*. Editura Simetria, București, 2014.; Vö. Lemny 77., 125., 133., 194–195.

Rosetti (403.)
Scanavi (406.)
Schina (408.)
Souldjaroglou † (412.)
Soutzo [Suțu] (413.)
Tzuki † (itt is elmaradt a hivatkozás!)
Vatatzes † (440.)
Ventura (Sturdza 2011)
Vlahoutzi (Sturdza 2011)
Vlasto Krétáról (443.)
Vogoridi † (444.)
Ypsilanti [Ipsilanti] (448.)¹¹⁶

Ez mindösszesen ötven família; ebből tíz fanarióta család valamelyik vagy több tagja, sokan közülük mindkét vajdaságban, némelyek több alkalommal is hosszabb, de inkább rövidebb ideig Havaselve és Moldva uralkodói voltak, akiket hol *vajda*, hol *fejedelem*, néha pedig *hoszpodár* (goszpodár) néven emleget a szakirodalom.¹¹⁷ Ritkábban előfordul a régies „fejedelemfi” (herczeg) alak is. Török nevük *bey*, a hercegfiake pedig, akik nem okvetlenül „trónörökösök” is, *beyzadé*, románosan: *beizadea*. Itt kell azt is rögzíteni, hogy némi etimológiai alapképzettséggel felületes ránézésre is megállapítható, hogy bár a „görög elem” túlnyomó, van közöttük albán (*Ghica*), bolgárnak tartott (*Soutzo*, *Vogoridi*), esetleg török (*Souldjaroglou*) eredetű család is, kettő közülük – a *Racoviță* és a *Callimachi* – pedig bizonyítottan román származású. Mi több, a moldvai Callimachiak eredeti román nevében – *Calmășul*¹¹⁸

¹¹⁶ Sturdza 151. A szerző nem tüntette fel a listán azokat a szótárában szereplő egyéb családokat, amelyek ugyan szintén görög eredetűek, de nem tartoztak a „fanarióták” közé (például: Palladi, Geanoglu, Hiotu, Spiro-Paul, Villara, etc.). Lásd ehhez Octav-George Lecca: *Familiiile boierești române istorie și genealogie (după izvoare autentice)*. Ediție de Alexandru Condeescu. Fundația culturală Libra-Editura Muzeul Literaturii Române, București, én. [első kiad.: Ed. Minerva, 1899, București]. (a továbbiakban Lecca.)

¹¹⁷ Grigore Ghica 1726 és 1741 között háromszor volt vajda, hol az egyik, hol a másik fejedelem-ségben, akárcsak – 1774 és 1797 között – Alexandru Ipsilanti. Az abszolút „csúcstartó” Constantin Mavrocordat, aki a szultáni fermán birtokában 1731 és 1769 között tízszer vonult be népes kíséretével hol Bukarestbe, hol Jászvásárra. Sturdza 142.

¹¹⁸ Nicolae Iorga megerősíti e család paraszti eredetét: „des Callimachi (de fait Calmășul, d'origine paysanne)”. Iorga: Byzance, 231., 234.

– a „kál”¹¹⁹ szót is kitapintható, s ha ez igaz, nem lehetetlen, hogy valamelyik ős szabad jogállású moldvai magyar gyökerű részesparasztok (răzeș) ivadéka,¹²⁰ amely tudvalevőleg igen gyakran a moldvai bojárságba kerülés első lépcsőfoka volt...¹²¹ Az viszont bizonyos, hogy Sturdza lajstromának a legtöbb tagja megfordult a Dunai Fejedelemségekben, jó néhányan házasságok révén bekerültek a román nagybojárságba, s azok száma is tetemes, akik később jelentős szerepet tölthettek be új hazájuk politikai-szellemi életében (Aristarchi, Lahovary, Lambrino, Negri, Rallet, Rosetti és így tovább.)

Foglaljuk össze eddigi fejtegetéseink lényegét: mivel a Korán azt tanítja az „igazhitűeknek”, hogy a rájuk (gyaurok) által beszélt nyelvek – úgymond: „tisztátalanok” lévén – megvetésre méltók, a török főméltóságok, talán némelyik magyarországi pasa kivételével, nemigen sajátították el azokat. Ellenben az Oszmán Birodalom európai és világhatalomként nem engedhette meg magának, hogy elszigetelődjék a külvilágtól, be kellett illeszkednie a „nemzetközi koncertbe”, követeket kellett fogadnia és küldenie, nemzetközi szerződéseket kellett kötnie, s azokat többé-kevésbé be kellett tartania. Magyarán: diplomáciára és hírszerzésre volt szüksége. Ehhez pedig művelt, tájékozott, a keleti (török, arab, perzsa) és nyugati (olasz, francia, később német és angol) nyelveket egyaránt beszélő, a nyugati nagyhatalmak közállapotait, szellemiségét, gondolkozásmódját, szokásait behatóan ismerő „szakemberek” kellenek.¹²² A hírszerzésre pedig ott voltak a görög és aromán (macedo-román) kereskedőházak lerakatai Nagyszebentől és Brassótól¹²³

¹¹⁹ A „kál” [ótörök: qal] szó ‘maradékot’ jelent török nyelvekben, s számos vélemény szerint innen eredeztethető a Kálmán családnév, de valószínűleg a kalmük népnév is. Lásd erről Hajdú Mihály: *Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010, 238. Vö. Kálmán Béla [1913–1997]: *A nevek világa*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1973, 34.

¹²⁰ Ezt Pippidi meg is erősíti! (Pippidi 1980, 319.)

¹²¹ Vö. Djuvara 2012, 108–109.

¹²² Ennek előzményeirehát lásd Andrei Pippidi: *Quelques drogmans de Constantinople au XVIIe siècle*. In Pippidi 1980, 133–159.

¹²³ Lásd például Miskolczy Ambrus: *A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet–nyugati közvetítő szerepe (1780–1860)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. (Értekezések a történeti tudományok köréből, a továbbiakban: Miskolczy 1987.); Andrei Țetea: *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional (în perioada de trecere de la feudalism la capitalism)*. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1977. (A továbbiakban Țetea 1977); Olga Cicanci: *Companiile grecești din Transilvania și comerțul european în anii 1636–1746*. Editura

Pesten¹²⁴ át Bécsig, Párizsig, Velencéig, Triesztig, Hamburgig, Marseille-ig, Moszkváig, Odesszáig, Liverpoolig és Londonig, s még tovább, ha szükséges.¹²⁵

Erről egyelőre csupán annyit, hogy Zallony elhíresült pamfletje egy helyén rögzíti azt a jelenetet, amikor Alecu Suțu 1802-es rodoszi számkivetettségében „fogad” egy Năstase nevű (föltehetően aromán eredetű) kereskedőt, aki nem csupán árut, hanem mindenféle hasznos politikai természetű értesülést is hoz a „parkolópályára” került fanarióta fejedelemnek Bukarestből.¹²⁶

A feltételezett macedo-román/aromán „hálózat” létezésének tényét pedig Neagu Djuvara (1916–2018) ekként önti formába: „[...] ők [ti. a fanarióta korszakban szétválaszthatatlanul s végérvényesen összekeveredett görög/román nagybojárságból formálódó új nemzeti elit tagjai] lassanként valódi információs és lobby-hálózatot létesítenek az európai fővárosokban az olyan macedo-román származású családok által létesített bankok révén, mint a Bellu.¹²⁷ Hagi-Mosco,¹²⁸ Darvari, Meitani,¹²⁹ mely familiákat már az első nemzedékekben befogadják a nagybojárságba.”¹³⁰

Academiei Republicii Socialiste România, București, 1981. (A továbbiakban: Cicanci 1981.)

¹²⁴ Vö. Füves Ödön: *Görögök a Duna-Tisza közén*. Különlönyomata az *Antik Tanulmányok* 1966/1. számából, Budapest, 1966, 92–98; uő.: *A görög kereskedők bevándorlása Pestre 1718–1774 között*. Különlönyomata az *Antik Tanulmányok* 1975/1. számából, Budapest, 1975, 118–125.

¹²⁵ Lásd különösen Sturdza 166–194. (bibliográfiával.) Vö. Trócsányi 26–27.; Iorga: *Byzance*, 240–241.; Arató 82–83.

¹²⁶ Zallony 159.

¹²⁷ Dumitru Limona: Casa de Comerț „Nicolae D. Paciurea” din Sibiu. *Revista Arhivelor*, VIII. (1965) nr. 1., 265–285. Kötetben: Dumitru Limona: *Negustorii „greci” și arhivele lor comerciale*. Ediție adnotată, studiu introductiv și notă asupra ediției de Loredana Dascăl. Editura Universității Alexandru Ioan Cuza. Iași, 2016, 189–211. (különösen: 193, 195–196.) (a továbbiakban Limona 2016.)

¹²⁸ Lásd ehhez Ștefan Pleșia: Notă biografică. In Emanoil Hagi-Mosco: *București. Amintirile unui oraș Zidurile vechi. Ființe dispărute*. Ediție îngrijită de Ștefan Pleșia, Dan Pleșia și Mihai Sorin Rădulescu. Cuvânt înainte de Paul Cernavodanu. Editura Fundației Culturale Române, București, 1995, 9–10.

¹²⁹ Egyik adatunk szerint báró Stefan von Meitani (Drinápoly, 1780 – Bukarest, 1834) az egyik fanarióta uralkodócsaládba házasodott be, felesége neve: Raluca (Rălou) Suțu (Soutzo; Iași, 1799 – Bukarest, 1832), ő a könyvünkben többször szereplő Alecu Soutzo (Suțu) (1758–1821) leánya. Lásd Pippidi, 1980, 336–337., 364.

¹³⁰ Neagu Djuvara: *Ce au fost boierii mari în Țara Românească? Saga Grădiștenilor (secolele XVI–XX)*. Humanitas, București, 2010, 55. (A továbbiakban Djuvara 2010.)

II.

MACEDO-ROMÁNOK, AROMÁNOK, CINCÁROK A BALKÁNON ÉS A LEENDŐ ROMÁNIÁBAN

Szövegünk előző részében épp Nicolae Iorga származása kapcsán¹³¹ került szóba az a főként a Dunától délre lakó sajátos etnikum, amely az elmúlt két évezred folyamán szétszóródva élt, és – bár megfogyva – mindmáig tekintélyes számban létezik a Balkán-félsziget gyakorlatilag mindegyik államában: Horvátországban (főként Isztria félszigetén, sajnos már szinte a teljes nyelvi feloldódás állapotában),¹³² Albániában, Macedóniában, Bulgáriában¹³³ és Görögországban.¹³⁴ De hajdani jelenlétük

¹³¹ Lásd a 2. sz. lábjegyzetben!

¹³² Újabb adatok szerint legfeljebb félezen lehetnek (forrás: <https://ro.wikipedia.org/wiki/Vlahi> [letöltve 2016. szept. 22.], jóllehet közvetlenül a második világháború kitörése előtt még 14 faluban körülbelül ötezen éltek. Marin Popescu-Spini: *Aspecte geo-politice și economice. V. Români din Balcani*. Tiparul Universitar, București, 1941, 21. (A továbbiakban Popescu-Spini 1941.)

¹³³ Csak Szófia környékén a következő helynevek utalnak hajdani aromán (macedo-román, cincár) lakókra: Gurguliat, Bănișor, Cărul, Văcărel, Purcevița, Murgăș, Bucuroși, Vlasi, Păsărel. (Constantin Jireček és Gustav Weigang klasszikus munkáira támaszkodva lásd Popescu-Spini 1941., 10.) Ugyanez a forrásunk Jireček kutatásaira hivatkozva megerősíti, hogy „a román elem hajdan sokkal erősebb volt” Bulgáriában, s amikor a cseh történetész anyagát gyűjtötte az 1870-es/80-as években, „nagyon sokan elbolgárosodtak”. Ugyancsak Jireček szerint a Morava, a Struma felső folyása és az Isker folyó hegyvidéki részein további földrajzi nevek utalnak az arománok egykori masszívabb jelenlétére: Cercel, Chiorul, Erul, Bănișor, Ursulica, Cerbul, Mărul, Niagul, Dragul, Iancul, Raul stb. Popescu-Spini 1941, 40.

¹³⁴ Tényleges számokról csak becsléseink lehetnek, Görögországban (ahol minden valószínűség szerint még mindig a legtöbben élnek) nincsenek erre vonatkozó kimutatások; Macedóniában hivatalos adatok szerint a lakosság 0,5 százalékát teszik ki: 9695 (főként az ország déli felében); albán források tízezer és százezer közöttre becsülik létszámukat; Bulgáriában „párezen” lehetnek még; Romániában a 2002-es népszámlálás adatai szerint 27 ezren (a valószínűség azonban több mint százezeren) élnek. (forrás: <https://>

a többi országban is kimutatható: Bosznia-Hercegovinában és Montenegróban (főképp a hegy- és helységnevek formájában: *Durmitor, Visator, Pirlitor*¹³⁵ *Stari Vlah, Mala Vlaška, Vlaško Polje, Vlasici, Vlasina* [-tó és -patak], *Vlastica, Vlaški grob, Vlaška reka*¹³⁶ etc.) éppúgy, mint Koszovóban, Szerbiában, sőt Magyarországon és Ausztriában (leginkább Pesten és Bécsben) is. A köztudatban nevük leginkább két földrajzi térséghez: Macedóniához és Romániához kötődik, amelyekhez – történelmileg eltérő módon (hiszen Macedónia¹³⁷ Nagy Sándor óta közismert fogalom, míg Románia modern állami entitásként csupán 1862-ben került fel a földabroszra!) – két legelterjedtebb elnevezésük is kapcsolódik: a *macedo-román*¹³⁸ egyfelől, az *aromán* másfelől. Ez utóbbi saját nevük is. Az északi, mármint a Dunától északra beszélt, s vele nyelvészeti/grammatikailag (hangtani, alak- tani, mondattani szempontból) valamint szókészletét és frazeológáját tekintve egyaránt közeli rokonságban lévő ún. *dako-romántól* egyebek között az a sajátossága különbözteti meg, hogy e nép tagjai többnyire nem tudják tisztán kiejteni az *r* hangot, s elébe automatikusan egy *a*-t tesznek (vagy – ritkábban – az *r*-t megkettőzik). Tehát nem: *român*, hanem *aromân*, vagy

armân, esetleg *rrumân/rromân*.)¹³⁹ A másik jellegzetes szóképzési sajátosságuk az, hogy a legtöbb nyelvjárásuk nem ismeri a (magyar) *cs* hangot, helyette *c*-t mondanak! Vagyis: amikor az ötös számnevet akarják kifejezni, akkor nem azt mondják, hogy *cinci* (csincs), hanem azt, hogy *ținți* (cinc). Innen az egyik igen elterjedt gúnynevük, amely gyakorlatilag szintén népnévvé, a Macedóniában, Szerbiában és Bulgáriában élő arománok közös elnevezésévé vált: *cincár* (*țințar/țințari*)¹⁴⁰ vagy ritkábban: *cincás* (*țințaș/țințași*). Ez sok román vidéken, főként Erdélyben és a Partiumban azonos a „kereskedő”-vel, közelebbről a „lókupec”-cel. Ezt a *Magyar Nyelv Értelmező Szótára* I. kötete is megerősíti, amely egyfelől pontosítja, hogy ez a különös sorsú nép a „Balkán déli részén” él(t), „részben elszlávosodott v. elgörögösödött”,¹⁴¹ továbbá (második jelentésben:) a „törökök elől hazánkba telepedett, főleg kereskedelemmel foglalkozó görögkeleti vallású személy”.¹⁴² Olyasféle gondolatársítás ez, amelyet mi magyarok is jól ismerünk, hiszen eleink a török hódoltság idején s azután is sokáig a „görög” szónak „kalmárt” értettek,¹⁴³ akárcsak az ’örmény’ (tőzsér, marhakereskedő),¹⁴⁴ s valamivel

ro.wikipedia.org/wiki/Vlahi.) Egy másik forrás (Nicolas Trifon *Nationalisme aroumain* c. interjúja (fr.metapedia.org/wiki/Nationalisme_Aroumain) (letöltve 2016 szeptemberében) egy 2003-as albán felmérésre hivatkozva az albániai arománok számát 139 065 összeírt emberben adta meg, s pontosította a romániai összeírás adatait is, miszerint a 26 387 személy közül 14 258 az arománt tüntette fel „első nyelv” gyanánt.

¹³⁵ Schütz István: *Fehér foltok a Balkánon. Bevezetés az albanológiába és a balkanisztikába*. Balassi Kiadó, 2002, 22, 117, 158–159. (A továbbiakban Schütz 2002.)

¹³⁶ Anca Tanașoca-Nicolae-Șerban Tanașoca: *Unitate romanică și diversitate balcanică* (www.proiectavdhela.ro/pdf/unitate_romanica_si_diversitate_balcanica.pdf; letöltve 2016. szeptember 22., a továbbiakban A. Tanașoca-N.S. Tanașoca.)

¹³⁷ Vö. Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 392. (A továbbiakban Kiss 1980.)

¹³⁸ A legnagyobb román költő, Mihai Eminescu is így nevezte őket. Lásd Mihai Eminescu: »Elenismul«. In *Revista externă*, 1876. október 10. (kötetben M. Eminescu: *Scrieri politice și literare*. Vol. I. (1870–1877). Ediție critică. Institutul de arte grafice și editură Minerva, București, 1905 (Biblioteca Scriitorilor Români), 128. (A továbbiakban Eminescu 1905.) Lásd még erről Jovan Cvijić: *A Balkán-félsziget és a délszláv országok. Az emberföldrajz alapjai* [Ford. Papp Árpád]. Kiss Lajos Földrajzi Társaság–Vajdasági Művelődési Intézet, Szabadka, 2009, 135, 193–194, 436, 441. (A könyv eredeti kiadása 1922-ben jelent meg Belgrádban; a továbbiakban Cvijić.)

¹³⁹ „Române (or Armânor Rrâmân) which indicates their Romance mother tongue which gives the Romanians reasons to regard them as part of their own culture”. Lásd Stephanie Schwandner-Sievers: *Identity Politics and Conflicts in Post-Communist Albania* (forrás: farsarotul.org/nl22_1.htm, letöltve 2016. szeptember 8.); (a továbbiakban Stephanie Schwandner-Sievers.)

¹⁴⁰ țințar: macedonai román (3. jelentés), Ghetie 1896, 473.; „1. elav Macedóniából hazánkba települt görög v. román kereskedő. 2. táj Nem hivatásos mészáros [szb-hv<román]”. *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalszky Miklós (2. kiad.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 177. (a továbbiakban MÉK, 1975.) A makedo-román nyelv sajátosságairól még Hunfalvy Pál: *Az oláhok története*. II. köt. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1894, 340–341. (A továbbiakban Hunfalvy.) Lásd még Tamás 1935, 16–17., 31.; Cvijić 193.

¹⁴¹ Vö. Cvijić 193–194, 436.

¹⁴² *Magyar Nyelv Értelmező Szótára*. Szerk. a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. I. köt. (A–D), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978, 177. (A továbbiakban MNYESZ.)

¹⁴³ Cicanci 1981, 96. Cicanci, T. Papahagi: *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic*. București, 1974. c. alapmunkájára hivatkozva, leszögezi, a neves tudós „úgy véli, hogy az esetek többségében az arománokat görög kereskedőknek tekintették”. (Cicanci 1981, 97.; Vö. Őtete 1977, 118–119.)

¹⁴⁴ „II. [jelentés:] 1. Örmény ember. /rég Más országban (Mo-on, Erdélyben) élő örmény kereskedő.” MNYESZ, 1975, 1057.; lásd még: „különféle országokban, többek között Erdélyben élő, nagyrészt kereskedelemmel foglalkozó kisebb-nagyobb népcsoport”. MNYESZ/I., 497.

később a „zsido” (boltos, fűszeres, korcsmáros) esetében. Azt viszont jóval kevesebben tudták/tudják, hogy ezek a „görögök” az esetek igen nagy többségében ugyancsak a balkáni román-ságból kerültek ki, hiszen e nép ősidők óta a legelő- és szállásváltó pásztorkodás (*transhumance*)¹⁴⁵ mellett hagyományosan a távolsági kereskedelemről (só-, ólom- és salétromszállítás, állat-, bőr- és fűszer-, valamint bor- és selyemkereskedelem, fuvarozás, „szekeresség” etc.) élt. Közülük kerültek ki a legjobb karavánvezetők és kísérők.¹⁴⁶ Mi több, egyik forrásunk szerint „»az arumén karavánvezető egy elitet képezett, elsőrendűen fontos gazdasági tényező volt, aki a legkülönfélébb szerepet (funkciót) töltötte be. A karavánvezetésben egész sereg gazdaságilag és társadalmilag kiemelten értékes illetékesség összpontosult.« A karavánvezető egyszemélyben volt kalmár, félelmet nem ismerő bizalmi ember és *diplomata*, továbbá ő volt a leginkább világot látott ember, valamiféle beszélő hírlap, aki tökéletesen ismerte az idegen nyelveket. A karavánvezetők alkották az arománok nemesi osztályát.”¹⁴⁷

A macedóniai arománokat, akik elvétve saját magukat is így, vagyis *Makedorromânjine* (is) nevezték,¹⁴⁸ a helyi görög lakosság *kutzovlach* néven szintűgy ismerte,¹⁴⁹ amelynek első jelentése

¹⁴⁵ *Transhumance*: „a pásztorkok (csobánok) tavaszi költözése állataikkal együtt a síkságról a hegyi (havasi) legelőkre, az ősz beálltával viszont ellenkező irányban a hegyekből a sík vidékre a tél szigorát elkerülendő”. Şăineanu 1929. 662.; Tamás Lajos félnomád „költözködő pásztorkodás” gyanánt értelmezi, Tamás 1935. 132. E hagyományos életmód érzékletes leírát adja Mihaela Bacu: *Între aculturaţie şi asimilare. Aromânii în secolul XX.* In Neagu Djuvara (a kötet összeállítója): *Aromânii Istorie limbă destin.* Ediția a II-a revăzută. Humanitas, Bucureşti, 2012, 190., 192–198. (A továbbiakban Bacu 2012; továbbá Djuvara 2012.) Lásd erről újabban: „*Transhumanța interbelică în Balcani. Studii şi articole despre aromâni în publicațiile şcolii gustiene.* Antologie de Zoltán Rostás şi Martin Ladislaus Salamon. Editura Eikon, Bucureşti, 2017. (a továbbiakban: Rostás Zoltán–M. L. Salamon); továbbá Thede Kahl: *Nomadismul la aromâni.* In Nicolae Trifon: *Aromânii pretutindeni, nicăieri! Aromânji iutido, iuva* [Ford. Adrian Ciubotaru], Editura Cartier, Chişinău, 2015, 555–583. (A továbbiakban Trifon 2015.) Lásd még erről: Stelki Lambru: *Pásztorkokból románok* [Rostás Zoltán–M. L. Salamon kötetének recenziója; ford. Szabó Csongor]. *Pro Minoritate*, 2017/Ősz, 119–125.

¹⁴⁶ Tamás 1935, 18.

¹⁴⁷ Popescu-Spineni 1941, 78. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

¹⁴⁸ https://fr.wikipedia.org/wiki/Histoire_du_terme_Vlach. [letöltve 2016 szeptember.] Vö. Cvijić 193. A régóta húzódó belső viták eredményeként pillanatnyilag úgy fest, hogy ez a kifejezés vagy valamelyik származéka lesz a gyakorlatilag minden aromán csoport által elfogadott terminus! (Vö. a 162. sz. jegyzettel!)

¹⁴⁹ *Mic dicţionar*, 481.

„vándorló oláh”, vagyis lakóhelyét állandóan változtató „havasi pásztor”,¹⁵⁰ míg a mai Albániában még mindig igen nagy számban él¹⁵¹ egyik águk neve farseróta (*färserot/ färseroti*).¹⁵²

Közvetlenül a II. világháború kitörése előtt a görög–jugoszláv–albán magashegységi határvidéken kívül az alábbi csoportokban éltek:

1) A *Muzechiai-csoport* a Voiusa és a Scumbi folyók között a Muzechiai síkságon, ahol akkoriban még 40 településük volt ismert, amelyek közül a legnagyobb *Ferica* vagy más néven *Feri* volt. Ide sorolható a négy farseróta falutól övezett pompás földrajzi fekvésű *Berat* városa is, amelynek 3500 aromán lakosa volt még 1940 körül. A múltban – olvashatjuk forrásunkban – még erőteljesebb aromán lakossága volt, hosszú éveken át működő (dako-)román gimnáziummal, amely sokáig a román nemzeteszme egyik fókuszának számított. Am a harmincas évek végére a helyi aromán népesség már elalbanosodófélben volt.

2) A *Durrazo–Tirana–Scutari-csoport* 12 faluból állt, a városi lakosok kézművesek voltak, valamennyien ortodox keresztények a muszlim albánokkal szemben.

3) Délkelet-Albániában a Muzechiai síkság és a Pindosz hegység között egy másik csoportjuk élt, amely *Premeti* központtal 15 falut számlált.

¹⁵⁰ Vö. <https://ro.wikipedia.org/wiki/Vlahi>, illetve https://fr.wikipedia.org/wiki/Histoire_du_terme_Vlach; [letöltve 2016 szeptember.] *De van egy pejoratív hangulatú 'sánta oláh' jelentése is.* Lásd még Réthy 1890, 109.; Tamás 1935, 17.

¹⁵¹ Egy 2003-as néprajzi felmérés 139.065 arománt összesített Albániában, s az erről beszámoló albán sajtó (*Dita*, 2003. május 5., ill. *Panorama*, 2003. május 21.) az ország legnépesebb nem albán etnikumának nevezte őket! (Forrás: www.armanami.org/.../reponse-a-l'article-sur-les-hellenes-valaques-et-fara-armaneasca). A 'nagy-albán' nemzeti törekvésekkel nemigen rokonszenvező (így meglehet, túlzó) görög sajtóhírek 250 és 300 ezer közöttire becsülik az általuk – sokatmondóan – 'oláhajkú görög' gyanánt minősített farserótákat! (Bacu 2012, 205.) [Letöltve 2016. szeptember.]

¹⁵² Egy adat szerint az elnevezés Farsala tesszáliai város nevéből származtatható, amelynek környékén napjainkban is nagy számban élnek. (Hristu Căndroveanu: *Cine sunt aromânii?* (<https://sutsatadicraiova.wordpress.com/>); [letöltve 2016 ősz], a továbbiakban Căndroveanu.) Hunfalvy albán-epirota-csoport, *arvanita-oláhok*, *'arbonás oláhok'* gyanánt és *farsalotának* egyaránt nevezi őket, hozzátéve, hogy a róluk „való tudósítások nagyon hiányosak” (Hunfalvy 343.). Tamás Lajos szerint viszont nevüket „az albániai Fraşari községtől vették (albán *fraşer*-latin *foxinus*)”. Vö. Tamás 1935. 16., 31–32.

4) A kelet-albániai csoport *Moscopole/Voskopojë* környékén. A híres Moscopolis kézműves és kereskedő lakói – a mintegy 300 kézműves céhhez és csaknem 70 nyomdával rendelkező virágzó városka Ali Tepeleni janinai pasa martalócai általi többszöri feldúlása után – a XVIII. század végétől szanaszét szóródtak, de nem hagytak fel sem a kézműiparral, se a kereskedelemmel.¹⁵³

5) Görögországban a Pindosz-hegységben, Epirusz és Tesz-szália határterületén egy tömbben. Forrásunk szerint ennek közelében a Zagoria vidék és Janina között is éltek 46 faluban, amelyek azonban a harmincas évek végéig elgörögösödtek (Lala, Grebeit, Armata, Băiasa, Floro, etc.)

A farsaliótákat az albánok *Vllehnek*, „csobánnak” (havasi juhász)¹⁵⁴ és *gogának*¹⁵⁵ egyaránt mondják, de – egyik adatunk szerint – *Llaci-face*-nek¹⁵⁶ is nevezik. „A farseróták híres fegyverkovácsok (puskaművesek), köszörűsök, órásk, üstkészítők, ezüstművesek és ékszerészek voltak.”¹⁵⁷

Ugyancsak külön nyelvi/etnikai csoportot alkotnak a lassanként teljesen elhorvátosodó (már említett) *isztro-románok*,¹⁵⁸ továbbá a Thesaloníki környéki Meglena-régióban élő s külön dialektust beszélő *megleno-románok* vagy *megleniták*, akiknek

egy része áttért a muszlim hitre.¹⁵⁹ Ismereteink szerint egyedül ők azok, akik következetesen „vlachként” (oláh) azonosítják magukat¹⁶⁰ napjainkig. A nyelvészeti/történeti kutatás mindmáig nem jutott közös nevezőre abban, hogy mikor szakadtak el a többi aromán néptörzstől, illetve nem valamiféle átmenetet képviselnek-e az arománok és a 'dako-románok' között, akárcsak a szintén nehezen beskatulyázható Timok-völgyi románság.

Mindehhez további töméredek megoldatlan kérdés és egyelőre bizonyíthatatlan feltevés kapcsolható: akadnak olyan vélemények (Silviu Dragomir), miszerint az isztro-románok ősei a korábban Kunországnak, de Kara-Vlachiának (Mauro-Vlachiának, Karavlaškának, Fekete Vlachiának, sőt az albán hősi énekekben Fekete Kumániának) is nevezett Havaselvéről vándoroltak volna mai lakóhelyükre (s ezért is hívták 'mauro-vlachoknak' ill. „morlákoknak”¹⁶¹ őket!), még a XII–XII. században valamikor, s így esetleg a Timok-völgyiek „útközben” úgymond „lemaradtak” volna. A másik, egyelőre meglehetősen ható elképzelés, hogy a Nyugati-Kárpátokban (az Erdélyi-érchegységben) élő „mócok” tulajdonképpen az arománok egyik Szerbiából menekült „törzse” volna, amely a 'dako-románoknál' jóval később lépte volna át a Dunát, s került – a Bánságot is érintve – mai lakó-

¹⁵³ Popescu-Spineni 1941, 16–17., 68–69. Vö. a 191. sz. jegyzettel!

¹⁵⁴ Réthy 1890, uo.; Tamás 1935, 131.

¹⁵⁵ Schütz szerint a szó az albán nyelvben „vándorközműves/pallér” – *gogë* – értelemben használatos, és más forrásból tudjuk, hogy eléggé elterjedt családnévnek számít. Ez a családneve a XX. század egyik legismertebb román költőjének, Az ember tragédiáját románra átültető Octavian Gogának (1881–1938) is. (Vö. Schütz 2002, 32.)

¹⁵⁶ Stephanie Schwandner-Sievers uo. Az albán nyelvben *llaç* közműves-inast, maltert, közműveshabarcsot jelent. A *llaç* így esetleg a *goga* valamilyen szinonimája lehet, amely tudvalegőleg szintén 'közműves' (pallér) értelemben használatos. Egy albanisztikában járatos magyar nyelvész úgy tudja, hogy a szónak 'aromán nő' jelentése is van albánul. (Az értelmezés megkísérléséhez itt köszönöm meg Póka Ferenc és Csaplár-Degovics Krisztián kollégáim segítségét!)

¹⁵⁷ Popescu-Spineni 1941, 68.

¹⁵⁸ Az Isztriai-félszigeten fekvő Monte Maggiore környékén, illetve Krk (régi nevén: Veglia) szigetén, Mic dictionar, 878. Egy adat szerint saját nevük *cici* volt (Trembl [Tamás] Lajos: A románság őshazája és a kontinuitás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1931, 9.; bővebben Tamás 1935, 16., 20–22.); a román nyelvészetben ennél fogva „cicieni” vagy „istrieni” az elnevezésük (forrás: <https://ro.wikipedia.org/wiki/Vlahi>). [Letöltve 2016. szeptember.] Vö. A. Tanașoca–N-S. Tanașoca uo. Egy újabb összefoglaló munka, Nicolas Trifon: *Les Aroumains: un peuple qui s'en va* Non lieu, Paris, 2013. kitűnő könyvének két nyelvű [román/aromán] fordítása számukat másfél ezerre becsüli (Trifon 2015, 47.)

¹⁵⁹ Mic dictionar, 1073. Számukat Észak-Görögországban háromezerre, míg Dél-Macedóniában kétezerre teszik. Az 1923-as lausanne-i békeszerződés értelmében ötezer muszlim vallású meglenitát 1923 és 1930 között Törökországba telepítettek ki, ahol azóta beolvadtak a török lakosságba (forrás: H. Căndroveanu; vö. Cvijić 194.). N. Trifon szerint számuk a XX. század elején még 20 000 körül volt. Érdekességként megemlíti, hogy egy 2000-ben készült összesítés arról tájékoztat, hogy a Tulcea megyei Cerna község 2047 lakója közül némely kutatók szerint 40 százalék, mások szerint akár 80 százalék megleno-román volt. (Trifon 2015, 22.) (Megj.: a 2002-es népszámlálás 2200 személyt írt össze, többségüket az 1940-es újabb lakosságcsera eredményeként érkezett megleno-románként azonosította, akik az addig elsőprő többségben lévő bolgárok helyére költöztek ide. A legutóbbi (2011-es) népszámlálás során, noha a forrás megemlíti, hogy a településen valóban élnek megleniták, már a románokhoz sorolták őket, a többségi nemzet aránya így elérte a 96,2 százalékot! Vö. https://ro.wikipedia.org/wiki/Cerna,_Tulcea; https://ro.wikipedia.org/wiki/Comuna_Cerna,_Tulcea.) [Letöltve 2018. október 3.]

¹⁶⁰ https://fr.wikipedia.org/wiki/Histoire_du_terme_Vlach. [Letöltve 2016. ősz]. Számukat N. Trifon összefoglalója húszezerre becsüli (Trifon 2015, 47.) Cvijićnél erről az olvasható, hogy mielőtt, mintegy háromszáz éve – valamennyi aromán csoport közül egyedüliként – áttértek az iszlámra, „előbb az ideköltöző besenyőkkel keveredtek”. (Cvijić 194.)

¹⁶¹ Cvijić 193.

helyére.¹⁶² (Ez esetben a Timok-völgyiek akár tőlük is 'leszakadhattak' volna?) S továbbra sincs épkezláb magyarázat arra, amire még Tamás Lajos figyelt fel egykoron, miként lehetséges, hogy éppen az egyik legészakabbra letelepedett s a többi tájegység román lakóitól jellegzetesen különböző *avasi románság* nyelvén van a legtöbb közös vagy rokon vonás az észak- és közép-albániai és koszovói gegek dialektusával?¹⁶³ A délszláv népek, a görögök és a törökök egyaránt *vlach* (*Vlasi, Vlahi, Vlaši, vláhoi/Βλάχοι* [gör.], *iflaklar* [tör.] összefoglaló néven ismerik őket. De gyakran egyszerűen „macedón” az elnevezésük, mert a XIX. században ők maguk is általában ezt a közismert földrajzi térséget jelölték meg származási helyükként, s ez egybevágott a román nemzetépítő törekvésekkel, melyeknek logikája azt sugallta, hogy a Dunától délre és északra élő románok lényegében ugyanannak a népnek a tagjai, s végső soron ugyanannak a balkáni neolatin nyelvnek két, egymástól nem sokban különböző dialektusát beszélik. Ezt a szemléletet vették át a kor történészei és nyelvészei (különösen Gustav Weigand), s így vált a macedónból – az aromun/ arumén¹⁶⁴ mellett – nemzetközileg is bevett elnevezés (népnév).¹⁶⁵

S az eddigi elnevezéseken kívül előfordul a „gramošteni” és a „mešovoneni” is (Gramosta, illetve a Píndosz-hegységben fekvő Métszovó városok nevééről).¹⁶⁶

¹⁶² Lásd erről id. Frivalszky János: Néhány adat a románság magyarországi történetéhez, *Századok*, 2005/2. szám, 449–457. Vö. Nagy Levente: Dákok, rómaiak, vlachok. In uő: *Határok, vándorok, képek (A magyarokról és a románokról alkotott kép Luigi Ferdinando Marsili írásában)*. Lucidus Kiadó (Kisebbségkutatás Könyvek), Budapest, 2011, 82–91. (A továbbiakban Nagy 2011.)

¹⁶³ Tamás 1935, 146., 150., Vö. Schütz 143.

¹⁶⁴ Vö. Gustav Weigand: *Armânii: cercetări etnografice, filologice, istorice asupra poporului aşanumiiilor macedo-romani sau ținării*. I. *Țara și oamenii* [Ford. Cristian Bandu, kiad. Mariana Bara]. Tracus Arte, București, 2014, továbbá (korábbi sommás véleményét finomítva) uő: *Rumänen und Aromänen in Bulgarien mit 16 Bildern und einer Karte von Prof. Dr. G. Weigand*. In Comission bei J. A. Barth, Leipzig, 1907.

¹⁶⁵ Lásd erről Nicolas Trifon: *Unde e Aromânia?* [Europa, Novisad, 2011] In uő: *Unde e Aromânia? Intervenții, dezbatări, cronici (1994–2014) – Jurnal de călătorie (2015)*. II. kiad. Cartier istoric, Chișinău, 2016, 66–78. (különösen: 71., 73–74.) (A továbbiakban Trifon 2016.)

¹⁶⁶ <https://ro.wikipedia.org/wiki/Vlahi>. [letöltve 2016 szeptember]. Tamás Lajos szerint az eredetileg a Gramosz-hegységben felépült Gramos̃tea „egy elég jelentős ipari és kereskedelmi városka volt” hajdan, amelynek lakói, a „gramosziak” később „egész Görögországban, Jugoszláviában és Bulgáriában szóródtak szét. Hasonló sors érte – folytatja Tamás – a mulovistei és a gopesi [...] arumunokat is, akik Bitólia környékén pásztoroknak”. (Tamás 1935, 16., kiemelés az eredetiben!) A mulovistei arománok kelmeifestőként tettek szert hír-

De a különbségtétel még tovább finomítható: a bolgárok külön névvel jelölik a Dunától délre, illetve északra lakó, továbbá a húszas és a harmincas években (1925 és 1932–1935 között) lezajlott lakosságcsere következtében először Dél-Dobrudzsába, majd 1940 után Észak-Dobrudzsába (az ottani németek által kiűritett falvakba), illetve a Bánságba költöztetett arománokat, valamint a hajdani Dunai Fejedelemségek (Havaselve és Moldva) román népét. Az előbbieket megjelölése *Belivlasi* („fehér románok”), míg az utóbbiaké *Caravlasi* vagy *Cerni-vlasi*, vagyis „fekete”, azaz „dako-román”. Ez azonos a török szemlélettel: ők az *Ak-Iflak*, illetve a *Kara-Iflak* (Fehér- ill. Fekete-Vlachia) néven különböztetik meg a Dunától délre és északra lakó románságot.¹⁶⁷

Bármi néven nevezzék is őket (vagy ők magukat),¹⁶⁸ nagyon fontos tény, hogy az arománok/macedo-románok földművelésre nemigen adták a fejüket; hosszú évszázadokon át vagy pásztorokdtek, vagy fuvaroztak/kereskedtek, nem mellesleg a balkáni városiasodás (urbanitás) mindmáig nagyon jelentős elemét képezték.

„A cincárok olyan tömör szerkezetű településeken élnek – írja az általa legjobban ismert szerbiai arománokról Jovan Cvijić 1922-ben megjelent már idézett alpmunkájában –, melyek a városokhoz hasonlóak. Lakhelyeik mindig védett helyen, 700–1000 méteres magasságban találhatók. Földműveléssel nem foglalkoznak, falvaik körül alig van megművelhető föld, még kertek is csak elvétve találhatók, kevés állatot tartanak, azt is csak a házi tej- és

névre, egy adatunk szerint „még néhány évvel ezelőtt is alig volt olyan falu Munténiában és Olténiában, amelynek ne lett volna kékfestő »görögje«” Popescu-Spîneni 1941. 66.

¹⁶⁷ Az oszmán-török nyelvben az *ak* szó világos, „fehér színű” jelentésű, s egyszersmind a *dél(i)* megfelelője, míg a *kar* ennek ellentéte: sötét, fekete, északi. Ennélfogva a Földközi-tenger törökül *Ak-Deniz*, a Fekete-tenger pedig *Kara-Deniz*. Lásd még erről Markos Antonios Katsaíkis: *Călătorie de la Constantinopol la Iași și de la Iași la București în anul 1742*. In: *Limona* 2016, 391–494. (különösen: 438–444.) Lásd még ehhez a 179. sz. jegyzetet is!

¹⁶⁸ Napjaink egyik legfelkészültebb „aromán-szakértője”, az apai ágon bulgáriai macedo-román (anyai ágon görög) eredetű Irina Nicolau egyik írásában nem kevesebb, mint hatvanöt (!) különféle elnevezést számolt össze! Vö. Irina Nicolau: *Les caméléons des Balkans, Civilisations*, 1993/12. sz. [letöltve 2016. szeptember 13.] (Mihaela Bacu is közül néhány elnevezést, mármint az eddigieken kívül: arvanitovlahi, elinovlahi, vlahorinhini, vlahofoni, továbbá: cipani, plisoți, Bacu 2012, 191–192; míg Matilda Caragiu-Marioțeanu úgy véli, hogy mindent összevetve a *macedovlah* volna a legadekvátabb népnév! (Un dodecalog al aromânilor sau 12 adevăruri incontestabile, istorice și actuale despre aromâni și despre limba lor. In: Djuvara 2012, 217. (a továbbiakban Caragiu-Marioțeanu.) Lásd még ehhez Trifon 2015, 11–30., továbbá Trifon 2016, 73–74.

sajtszükséglet fedezésére. Falvaik az asszonyok és a gyerekek menedékéül szolgálnak. A városokba mennek különböző foglalkozásokat űzni. Ez a cincár vendégmunka (*pećalba*). Ritkán jutnak el a Balkán-félszigeten túlra, ami alól Románia kivételt képez.

Az aromunok harmadik csoportja a Balkán-félsziget központi és keleti részén található, hosszirányú utak mentén fekvő városokban telepedtek le (sic!) állandó jelleggel, ahol vendég-lősök és kereskedők váltak belőlük. Jelentős részük beolvadt a görög, szerb, bolgár népességbe, és a folyamat most [értsd: az 1920-as évek elején] is tart. [...] Az elszlávosodott vagy elgörögösödött aromunok olyan területekről, falvakból tűntek el teljesen, ahol egy-két évszázada még jelen voltak [...] Sok külföldi kutató leírta, hogy a XVIII. század végén a központi és a Pindoszi övezetben négy-ötszázezer aromun élt.¹⁶⁹

Vagyis azok, akik felhagytak a félnomád szállásváltó életformával, tipikusan városlakókká váltak: először idény- ill. vendégmunkások, majd mészárosok, pallérok, pékek, csizmadíák, szabók, kézművesek, fegyverkovácsok, ötvösök, takácsok, tímárok, nyomdászok, papok, tanítók, gyakran „intellektuelek” lettek (főként Moszkopoliszban), mindenesetre a „polgárosodásban/civilizálódásban”, egyszóval a gellneri „modernizáció”¹⁷⁰ helyi, korlátozott változatában leginkább érdekelt társadalmi réteggé váltak az egész Balkán-félszigeten: *valamenynyi (leendő) balkáni országot*¹⁷¹ így Romániát is beleértve.¹⁷²

A XIX. század elejétől ide, Európa e távoli régiójába is behatoló tőkés/kapitalista fejlődés („polgári átalakulás” – modernizáció) – mozgékonyaságuk, nyelvismeretük, vállalkozó

¹⁶⁹ Cvijic 193–194. (kiem. az eredetiben!)

¹⁷⁰ Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*. Cornell University Press, 1983, Ithaca, N. Y. [magyarul: *A nemzetek és a nacionalizmus*. [Ford. Barabás András.] Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.] (A továbbiakban Gellner 1983.; Gellner 2009.)

¹⁷¹ Lásd erről például Dusan Popovic: *O Cincarina. Prilozi pitanju postanka nase carsije* [A cincárokról. Adalékok polgárságunk eredetének kérdéséhez]. Belgrade, 1937. Idézi: Jean-François Gossiaux [École des hautes études en sciences sociales]: „Il n'existe pas de pauvres chez nous”. De la supériorité des nomades sur les sédentaires. *L'Homme*, 2009/1 (n° 189) (<https://www.cairn.info/revue-l-homme-2009-1-page-115.htm>) [letöltve 2016 ősz]. Vö. Tamás 1935, 18–19.; A.Tanaşoca–N-S. Tanaşoca, uo.

¹⁷² A.Tanaşoca–N-S. Tanaşoca, uo. Azok számát, akik még napjainkban is beszélik őseik nyelvét, Trifon új keletű összefoglaló munkája „körülbelül másfél millióra” taksálja. (Trifon 2015, 47.)

szellemük, alkalmazkodóképességük következtében – aligha találhatott volna náluk rátermettebb „ágenseket”.¹⁷³ Egy mai nyugati politológus-szakértő igen szellemesen ezt úgy fogalmazza meg, hogy a többnyelvűséggel együtt járó korábbi félnomád életformából fakadó *térbelilföldrajzi mozgékonyaságot* kényszerű letelepedésük után *társadalmi mobilitássá* lényegítették át, s ez a titka szembeötlő integrálódási képességüknek és társadalmi sikerességüknek.¹⁷⁴ Egy másik ugyancsak semleges (német) szakember hasonlóan vélekedik, amikor úgy fogalmaz, hogy éppen ez a képlékeny, folyton változó identitás, „kaméleonszerű” színeváltoztató képesség (copyright: Irina Nicolau) és párját ritkító rugalmasság tette lehetővé, hogy az arománok az egész Balkán-félsziget legtöbb nyelven beszélő (poliglott) népességévé, egyszersmind gazdasági és politikai szempontból rendkívül erős etnikai csoportjává váljanak.

A szóban forgó kutató (Thede Kahl) még azt a gondolatot is megkockáztatja, hogy épp gazdasági fölényük akadályozta meg őket abban, hogy saját nemzeti önazonosságukat kifejlesszék, ennek elmaradása pedig felgyorsította beolvadásukat a környező népekbe. Gazdasági helyzetük folytonos javítása, gyermekeik színvonalas taníttatása révén a macedo-románok/arománok átvették a többségi nép/nemzet nyelvét (kivált az újgörögöt, amely, mint olvashattuk már, sok évszázadon át egész

¹⁷³ „[...] az arománok kereskedőként és bankárokként, a görögökkel szimbiózisban, de önazonosságuk tudatában is igen tevékenyen vesznek részt a merkantilizmus és a polgárság fejlődésében egész Délkelet-Európában, de még Közép-Európában is a XVII–XVIII. században [...] Gazdasági tevékenységük színtere túlterjed a Balkán-félszigeten: nem csupán a régi aromán pásztortelepülésekből kifejlődő epiruszi és macedóniai, valamint szerbiai városokban találkozunk velük [...] hanem a Habsburg Birodalomban is: Bécsben, Pest-Budán, Miskolcon, Temesvárt, Szebenben és Brassóban, ahol részt vesznek a kereskedőtársaságokban, illetve az ortodox hitű templomok köré görög vagy görög-vlah (oláh) közösségeket szerveznek.” A.Tanaşoca–N-S. Tanaşoca, uo.

¹⁷⁴ „In sedentarization, literacy programmes, and migration and urbanisation processes, many former semi-transhumant mountain pastoralists managed, polyglots as they were, to transform spatial mobility into social mobility. They thus became part of the Balkan bourgeoisie while participating in and promoting their respective 'host-states' national movements. Thus, many national heroes referred to in today's national historiography are known among Aromanians as actually having been Aromanians, such as, for example, the former Greek conservative party leader Averoff, or – in the Albanian case – the famous Frasheri Brothers, considered to be the most important figures of the Albanian national movement.” Stephanie Schwandner-Sievers, uo. Vö. A.Tanaşoca–N-S. Tanaşoca uo.

Délkelet-Európa valódi *lingua francája* volt) s ezáltal fokozatosan elhagyták anyanyelvüket. Minthogy pedig felekezettük, a bizánci ortodox kereszténység azonos volt a környező népekével, ez sem tette lehetővé elkülönülésüket, mint a zsidóság esetében.¹⁷⁵

Mai súlyos (demográfiai, önazonossági, morális, önszerveződési, politikai) gondjaik¹⁷⁶ többsége is végeredményben erre a rendkívül bonyolult és ellentmondásos, öröklött társadalmi/társaslélektani és politikai *helyzetre*¹⁷⁷ vezethető vissza, amely lassanként olyan lett, akár egy képzeletbeli „gordiuszi csomó”.¹⁷⁸

Nincs itt több terünk, hogy e hányatott sorsú nép történelmét akár csak nagy vonalakban is vázoljuk, de azt feltétlenül meg kell említenünk, hogy nyelve, múltja és mai létezése egy-

¹⁷⁵ Vö. Thede Kahl: Aromanians in Greece: Minority or Vlach-speaking Greeks. In *Minorities in Greece – historical issues and new perspectives. Jahrbuch für Geschichte und Kultur Südosteuropas* (History and Culture of South-Eastern Europe), vol. 5, 2003; újraközölve: Slavica Verlag, Anton Kovac, München, 2004, 205–259. Idézi és interpretálja Martin Ladislau Salamon: Epilog. In Rostás Zoltán–M. L. Salamon 263. (Az 50. sz. jegyzetben!)

¹⁷⁶ A sors ironiája, hogy az arománok legöntudatosabb és legaktívabb szervezetei jelenleg épp Romániában működnek, s nyelvi, kulturális, népi és megkésett nemzeti identitásuk megszilárdíthatósága érdekében először 2005-ben kérvényezték különálló nemzetiséggé nyilvánításukat, amelyet azóta több további beadványban megismételtek. Az ezzel kapcsolatos késhegyre menő belső vitákhoz lásd például Nicolas Trifon 2016. július 23-i párizsi nyílt levelét, amelyet az akkori román kormányfőhöz intézett. In: *Arománii în colimatorul Departamentului Politici (sic!) pentru Relația cu România de pretutindeni: scrisoare deschisă adresată premierului Dacian Cioloș – Presa aromânească din diasporă în anii '80: Fara armânească și Zborlu a nostru*. Cartier istoric, Chișinău, 2016. szeptember 1., 5–31.

¹⁷⁷ „A balkáni társadalmak modernizációja, a liberális individualizmus, a demokrácia dala, a nyugati politikai és nemzetállami modell átvétele felgyorsította a balkáni latinság (rómaiság) derománizálását és asszimilációját abban a mértékben, ahogy szétrombolta a patriarkális életmódot, és tönkretette a középkori életfeltételek kereteit, amelyek engedékenyebbek voltak a helyi és etnikai sajátosságok iránt. A balkáni államok etnikai tartalmának homogenizációja, amelyet elvileg minden elősegített, gyakran brutális volt, és elsősorban drámai módon le a balkáni rómaiság utolsó fontos túlélőire, az arománokra sújtott le. A balkáni romanitás (rómiaság) története tehát nem egyéb, mint egy világ elenyészésének több évszázadon átnyúló históriája, ugyanakkor egy rendkívüli alkotóenergia megnyilvánulásának a története is, amelyet azonban más nemzetek és civilizációk szolgálatába állítottak.” A. Tanașoca–N-S. Tanașoca uo.

¹⁷⁸ Összefoglaló jelleggel, lásd Max Demeter Peyfuss: *Les Aroumains à l'ère des nationalismes balkaniques*, In *Les Aroumains*. Publications Langues'O, Paris, 1989 (Cahiers du Centre d'étude des civilisations d'Europe centrale et du Sud-Est; 8), 131–152. (Román fordítást lásd Djuvara 2012, 163–188.); uő: *Chestiunea aromânească: evoluția ei de la origini până la pacea de la București* (1913) și poziția Austro-Ungariei [Ford. Nicolae-Șerban Tanașoca]. Editura Enciclopedică, București, 1994; Nicolas Trifon: *Les Aroumains: un peuple qui s'en va*, Non lieu, Paris, 2013. (A továbbiakban Trifon 2013.) A kétnyelvű (román/aromán) fordítás filológiai adatait lásd a 145. sz. jegyzetben!

aránt szerteágazó tudományos, társadalomtörténeti és következőképpen politikai viták tárgya, hiszen – ismételjük – szinte mindegyik felsorolt ország történelmében és főként városiasodásában (urbanizációjában), polgárosodásában/civilizálódásában igen fontos szerepet töltött és tölt be. Elegendő itt a második bolgár cárság történetét említeni, amely sokak szerint legalább annyira a bulgáriai arománok, mint a bolgárok (közös) története,¹⁷⁹ egy máig alig érintett „kun szállal” is megtévezve.¹⁸⁰ (Ez tehát azonnal egy román-bolgár történészvita kindulópontja.) Különösen fogas kérdés a görögországi macedo-románok sorsa,¹⁸¹ akik a görög (köz)vélekedés, történelemszemlélet és nemzetfelfogás¹⁸² szerint nem is léteznek, az egy és oszthatatlan görög „politikai nemzet” szerves alkotórészei: „oláhajkú

¹⁷⁹ Erről ez olvasható Cvijić nagy művében: „A középkorban sokkal több aromun élt a hegyek vidékén és a rejtettebb balkáni vidékeken [...] Thesszália és Etolia, valamint Velika és Mala Vlaška (Nagy- és Kis Vlach) területén a népesség többségét alkották. Fehér Vlach[ia] a Balkán hegységtől északabbra is létezett; itt a vlachok a bolgárokkal a XII. század folyamán, az Aszen-dinasztia uralkodása idején vlach-bolgár királyságot hoztak létre. Ebben az időben tesznek említést Fekete-Vlach[iá]ról is (Crna Vlaška), mely a mai Moldávia területén létezett. A XI. sz.-ban aromunokat találunk Dobrudzában is, Anhijal [Anchialos; Pomorie] környékén. Ismert tény, hogy a XIII. sz.-ban Trákiában is éltek vlachok. A középkori szerb források gyakran említik a vlachokat a hegyi övezetekben [...] Prizren környékén, Hercegovinában Bileća körzetében, Donji Vlas pedig Drobnjak közelében volt stb.” Cvijić 194. További kérdés, hogy az Aszenek népe azonos-e az arománok őseivel, s nem inkább a leendő „dakorománok” elődei – közvetlenül a havaselvi síkságra történő tömeges átköltözésük előtt?

¹⁸⁰ Mihai Bărbulescu – Dennis Deletant – Keith Hitchins – Șerban Papacostea – Pompiliu Teodor: *Istoria României*. Corint, București, 2002, 122–123.; Kovács Szilvia: *A kunok története a mongol hódításig*. Balassi Kiadó, Budapest, 2014, 200–222. Vö. Djuvara 2012, 75, 78–86.; Schütz 2002, 121–124.; A. Tanașoca–N-S. Tanașoca uo.

¹⁸¹ „A vlachok [...] hozzájárulása a modern görög állam és az újjörög kultúra felépítéséhez különösen fontos. Elegendő arra emlékeztetni, hogy születésüket tekintve a modern Hellász nemzeti eszméjének atyja, Rigas Velestinlis, és Ioan Coletti, a nagy államférfi, I Oton király miniszterelnöke s a Bizánc görög nemzeti állam formájában való újjáteremtését célzó »nagy eszme« ideológusa egyaránt arománok voltak, akárcsak a megszállhatatlan *armatol* és *kleft* a Pindosz-hegység és Macedónia vlah falvaiból, a híres *vlachochoria*, amely az 1821-ben kitört görög forradalom győzelméért harcolt, s akiket a görög kultikus historiográfia dicsőít és népballadák énekelnek meg, s végül az értelmiségiek, történészek, költők végtelen sora, mint Spyridon Lambros, Aristotelis Valaoritis vagy Kostas Krystalllis, akik meghatározó szerepet játszottak az újjörög kultúra fejlődésében. Ugyanezt a dolgot lehet elmondani az arománoknak a szerb állam politikai és kulturális fejlődésében betöltött szerepéről ugyanebben az időszakban” A. Tanașoca–N-S. Tanașoca uo. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

¹⁸² Lásd erről röviden: Az újjörög nemzeti identitás és az állam létrejötte. (forrás: tatk.elte.hu/file/dissz_2012 NakosKonst.pdf) [letöltve 2016 ősz]

görögök”.¹⁸³ Valószínűleg ez a sorsképlet vár majd az albániai farserótákra is, mert a *décalage* (időbeli eltolódás) törvénye értelmében ott és Koszovóban (kivált, ha netán pár évtized múlva „egyesül” az albán anyaországgal) csak az elkövetkező negyedszázad folyamán fog nagyobb lendületet venni ama francia („jakobinus”) típusú *national building*,¹⁸⁴ amely Görögországban, Szerbiában és Bulgáriában már legalább egy évszázada elkezdődött.¹⁸⁵ Nem is beszélve Romániáról, hiszen e neolatin rokonnépnek már a létezése (pontosabban mai földrajzi elhelyezkedése, nyelvének sajátosságai, továbbá a román polgárosodásban játszott, arányaiban csak mostanában feltárni kezdett¹⁸⁶

¹⁸³ „Grecs vlachophones”. A görögországi arománok hivatalosan „romanizált nyelvű nemzeti-etnikai közösségnek” nyilvánították magukat (*Elleniki ethniki koinonia, sti romaniki glossa*). Másként fogalmazva: a hellén nemzeti közösség (*communauté nationale hellénique: Ελληνικήεθνικήκοινονία*) szerves részének (<https://ro.wikipedia.org/wiki/Vlahi>) [letöltve 2016 ősz]; Vö. A. Tanașoca–N.S. Tanașoca uo.

¹⁸⁴ Az albán nemzetépítés kezdeteiről lásd Csaplár-Degovics Krisztián: *Az albán nemzetetpítés kezdetei (1878–1913) – A Rilindja és az államalapítás korszaka*. Nemzeti Kulturális Alap (Szám-Tér-Kép Bt.), Budapest, 2010, Vö. Bacu 2012, 203, 205–206. Nem sok jóval kecsgett az alábbi értesülés sem: „The first Association of Aromanian Albanians was recognized by the Albanian Ministry of Culture, Youth and Sports in October 1991 as a »cultural group«, and as the second largest group after the Albanians, but not as a »minority.«” (Stephanie Schwandner-Sievers uo.; az én kiemelésem! – B.-K. B.)

¹⁸⁵ Lásd erről Ernest Gellner jövődölését, amelyet Stephanie Schwandner-Sievers mottóul választott: „[T]here is a very large number of potential nations on earth. Our planet also contains room for a certain number of independent or autonomous political units. On any reasonable calculation, the former number (of potential nations) is probably much, much larger than that of possible viable states.” (Gellner 1983, 2, idézi Stephanie Schwandner-Sievers uo., kiem. az eredetiből!) [Barabás András fordításában: „A világon számos potenciális nemzet létezik. Bolygónk bizonyos számú független nagy politikai egység számára nyújt helyet. Bárhogy számoljuk is, az első szám (a potenciális nemzetek száma) sokkal nagyobb, mint a második (a lehetséges, életképes államok száma).” Gellner 2009, 12.] Vö. A. Tanașoca–N.S. Tanașoca uo.

¹⁸⁶ Lásd erről például a macedo-románok Craiova város gazdasági és civilizációs fejlődése terén kifejtett kiemelkedő teljesítményét: *Aromânii în Documentele din Arhivele Craiovene* (feltöltötte: papasima, 2008. november 3.); *Sculptorul Dimitrie Dimo, un mare aroman uitat* (feltöltötte: papasima, 2009. január 16.); *Sculptorul Dimitrie Dimo, un mare aroman uitat* (feltöltötte: papasima, 2009. február 20.); *Numa di armânji dit Craiova!* (feltöltötte: papasima, 2009. február 20.); *Palatul din inima Craiovei, Donație aromână* (feltöltötte: papasima, 2009. március 7.); *De la Craiova la Andrei Pippidi și aromânii dn Oltenia* (feltöltötte: papasima, 2013. június 25.); *Aromânii – un serial de excepție al Mariiei Cica* (feltöltötte: papasima, 2013. július 9.); *Mari olteni aromânii–Dumitru Caracostea* (feltöltötte: papasima, 2013. július 14.); *Memoria nu are pompe submersibile*. (feltöltötte: papasima, 2013. augusztus 17.) (forrás: <https://satsadicaiova.wordpress.com/NLU>). [letöltve 2016 ősz] Vö. A. Tanașoca–N.S. Tanașoca uo.

szerepe)¹⁸⁷ olyan *objektív problémahalmaz*,¹⁸⁸ amely a modern román önszemlélet és nemzeti identitás mindmáig tabuként kezelt alappilléreit érinti. Ezek közül csak négy, egymásból következő, akár laikusnak is szemet szúrható kérdés: a) mivel magyarázható tömeges jelenlétük a Dunától délre? b) mikor és hogyan kerültek mai lakóhelyükre? c) mikor váltak el északi testvéreiktől? d) a szétválás miként következett be; a macedo-románok elei „ereszkedtek-e le” észak felől, vagy fordítva: a mai „dako-románok” ősei vándoroltak a Balkánról a Duna túl-só partjára: Havaselvére, Moldvába, Erdélybe, Máramarosba és a Bánságba?¹⁸⁹

A Havaselve és Moldova politikai és társadalomtörténetére szakosodott román és külföldi történészek számára mondhatni köztudott, hogy Konstantinápoly eleste, illetve a két dunai román fejedelemség speciális államjogi helyzete,¹⁹⁰ továbbá az abból fakadó különféle jogi, adminisztratív, egyházi, kulturális és egyéb előnyök következtében e félautonóm státusú két államocskva való-ságos eldorádója lett a Török Birodalom különféle keresztény közösségeiből menekülő vagy életfeltételeiken jobbítani kívánó legkülönbébb etnikumú, foglalkozású, hivatású, de közös, bi-

¹⁸⁷ „Nem kevésbé fontos azonban [ti. a görög nemzeti reneszánszban való felbecsülhetetlen súlyú részvétel mellett] a román nemzetbe újra betagozódott arománok részvétele – akár egyénileg és véletlenszerűen családjuk a Dunától északra való bevándorlása folytán, akár a román térségbe való tömeges és módszeres letelepítésük révén – a fentebb említett nemzeti ébredési mozgalomban a XIX. század második felétől, továbbá a román állam és kultúra fejlődéséhez való tevékeny hozzájárulásuk. Az arománoknak az egész délkelet-európai térség modern nemzeti államai és nemzeti kultúrája fejlődéséhez való hozzájárulásának rekonstrukciója a világ e része történészeinek jövőbeni feladata kell, hogy legyen.” A. Tanașoca–N.S. Tanașoca uo. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

¹⁸⁸ Vö. Nicolas Trifon: *Les Aroumains en Roumanie depuis 1990: comment se passer d'une (belle-)mère patrie devenue encombrante*. In *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 2007, 38. köt. 4. szám, 173–200. Lásd még uő: *Les Aroumains: un peuple qui s'en va*, Non lieu, Paris, 2013.

¹⁸⁹ Jovan Cvijić megfogalmazásában: „A makedorománok a Balkán-félsziget őslakói (történelmi tekintetben), és azok a dakorománok kapcsán felmerülő kérdések, miszerint ők is a Balkán-félszigetről származók volnának, és későbbi vándorlás során kerültek a Duna bal partjára, vagy pedig a római Dácia tartomány régi lakosai (Traianus kolonistái), még a mai napig sincs megnyugtatóan tisztázva”. (Cvijić 193.) Vö. Belia György: *A dunai-balkáni térség romanizációja* (kézirat, 22 old.) Lásd erről újabban Michel Pillon [Centre Universitaire Jean-François Champollion, Albi]: *Les Daces, Trajan et les origines du peuple roumain: aspects et étapes d'une controverse européenne* (<https://anabases.revues.org/1303>, letöltve 2016. szeptember 8-án). Monografikus igényvel lásd Tamás 1935. Vö. A. Tanașoca–N.S. Tanașoca uo.

¹⁹⁰ Vö. ismételten: Maxim 1993!

zánci ortodox hitű embereknek, akik egyénileg vagy kisebb-nagyobb csoportokba szerveződve vándorbotot vettek a kezükbe, és a Dunától északra: Kis-Oláhsországban (Olténiában, a hajdani Szörényi Bánságban), Munténiában és Moldvában próbáltak szerencsét, minél gyorsabban és szervezettebben „beépülve” az „új haza” társadalmába, intézményeibe és közéletébe. Ugyancsak szinte köztudott, hogy először a török elől menekülő szerb, bolgár és főként görög papok és szerzetesek próbálták menekíteni az ortodox egyházi javakat, ereklyéket és szent könyveket, akik rögvest templomokat építettek, kolostorokat és iskolákat alapítottak, továbbá, ha tehették, bőkezű adományokban részesítették az Athosz-hegyi és szentföldi ortodox kegyhelyeket és monostorokat. Másképpen fogalmazva a fejedelemségekben megszerzett jelentős anyagi eszközeiket korabeli kifejezéssel, úgymond, „felajánlották”, az egyetemes bizánci ortodoxia céljaira, persze gondosan ügyelve arra is, hogy eme moldvai és havaselvei (elvileg és távlatilag: román) egyházi intézmények igazgatása, irányítása lehetőség szerint „görög” kezekben maradjon. Befogadtatásuk a keresztény szolidaritás jegyében és a közös ócegyházi szláv (később újjörög) nyelv révén különösebb akadályokba nem ütközött, a legnagyobb természetességgel illeszkedtek be a helyi hierarchiákba, és váltak a havaselvei és moldvai elit szerves tartozékaivá. Alaposabb tájékozódás alapján régebben is tudni lehetett, hogy e jövevények között a túlnyomónak vélt görög elem mellett bőven akadtak szerbek és bolgárok, és sokan voltak albán és macedo-román etnikumú személyek is. Eddigi fejtegetéseinkben is volt már róla szó, hogy ez a kulturálisan és felekezetiileg görögös jellegű „balkáni térfoglalás” már a XVI–XVII. század folyamán olyan méreteket öltött, hogy jó néhány történész már ezt a periódust is „prefanarióta” névvel illeti, nyomatékosan aláhúzva, hogy az 1711/1716–1821 közötti „fanarióta kor” csupán megszilárdította a jóval korábban elkezdődött bevándorlási/integrálódási (társadalmi, szocio-kulturális) folyamatot¹⁹¹ és – az egyre erősödő bizánci görög műveltségisményekkel párosuló (titkolt) intézmény- és államszervezési törekvések, valamint hatékony diplomáciai mesterkedések képében – a hanyatló Oszmán Birodalom aláásására irányuló politikai eltökéltséget. E szándék legmarkán-

¹⁹¹ Lásd ehhez a 96. sz. jegyzeteti

sabb megnyilvánulása, mint a továbbiakban olvashatjuk majd, talán épp Alexandru Ipsilanti első havaselvei uralkodása (1774–1782) volt.

Más szóval a legkülönbélebb korabeli források és a más-más korokban élt szerzők munkáiból eddig is sejteni lehetett, hogy ez a balkáni bevándorlás nem csupán folyamatos, úgyszólván állandó, hanem sokkalta nagyobb arányú is volt/lehetett, mint bárki ezt nyíltan, *sine ira et studio*, megírta volna. Jóllehet ezt a következtetést sokan – és már hosszú évtizedekkel ezelőtt – (főként a részben görög és aromán származású alkotók, köztük Nicolae Iorga, de George Călinescu is)¹⁹² le is vonták, ám a legkülönbélebb (tudati, nemzettudati, politikai, öncenzurális stb.) okokból egyszerűen nem tehették meg, hogy *expressis verbis* papírra is vessék, noha számos szerző írásából a „sorok között/közül” félreérthetetlenül kihámozható. Gondolok itt egy egész sor macedo-román vagy görög eredetű román historikusra Filittitől Pompiliu Eliadén és Iorgán át, Gheorghe Brătianuig, Ariadna Camariano-Cioranig, Cornelia Papacostea-Danielopoluig és az idén januárban százegy esztendőskorában elhunyt Neagu Djuvaráig! De joggal hivatkozhatnánk kortársaink közül Matei Cazacu, Andrei Pippidi és Nicolas Trifon munkásságára is. *Sapienti sat!* Alighanem ez volt a jelszó...

Napjainkban azonban mintha megtört volna a jég, mert nem csupán eddig tabunak minősülő témákat kezdenek kendőzetlenül feszegetni Romániában, mint a havaselvei „országalapító” Basaraba-család (s közvetve az egész havaselvei katonai/politikai elit, a leendő bojárság) egészének vagy jelentős részének valószínűsíthető kun eredete,¹⁹³ hanem korunk Nyugaton (kivált francia nyelvterületen) legismertebb s igen jó tollú román történésze – az idén hetvennegyedik életévét betöltött Lucian Boia – az egész „román nemzeti mitológiát”¹⁹⁴ vette az elmúlt másfél évtizedben a korábbinál jóval (ön)kritikusabban górcső alá. Az

¹⁹² Eddigi ismereteink szerint George Călinescu (1899–1965) nem volt macedo-román származású. Sommás véleményét az elnyújtott román etnogenezisről és a megkésett nemzetté válásról lásd majd később!

¹⁹³ Djuvara 2012, 75., 78–86.; Djuvara 2010, 25–26.

¹⁹⁴ Lucian Boia: *Istorie și mit în conștiința românească*. Humanitas, București, 1997 (2000, 2002, 2005, 2010, 2011, 2012) (Magyarul: *Történelem és mítosz a román köztudatban* [Ford. András János], Kriterion, Bukarest/Kolozsvár, 1999.); uő: *Două secole de mitologie națională* [Két évszázadnyi nemzeti mitológia]. Humanitas, București, 1999 (2002, 2008, 2011, 2012).

más lapra tartozik, hogy a legérzékenyebb kérdésekig (például a kontinuitás tanának objektív kritikai vizsgálatáig) mégsem merészkedik el,¹⁹⁵ s jó néhány összecsomósodott problémahalmaz fölött (példának okáért a görög „fanarióta elit” román nemzeti oligarchiává való átlényegülése 1821 és 1920 között) nagyvonalúan átsiklik, de tagadhatatlan, hogy friss személeletet hozott az egész román történetírásba!¹⁹⁶ Persze ez nem megy gáncoskodások, illetve legtöbbször szakmainak álcázott „akadémikuskodások” – gyakorta szenvedélyes bírálatok – nélkül, amelyek olykor nem is teljesen alaptalanok!¹⁹⁷

Annak, hogy ez az igen öröndes „nyitás” végre bekövetkezhetett, nyilván számos oka van (az ugyancsak felemás román „rendszerváltás” és az EU-csatlakozás kiváltotta kétségtelenül szabadabb szellemi légkör például), valószínűleg mégsem járunk nagyon messze az igazságtól, amikor azt feltételezzük: a mai román közvélekedés/politikai gondolkodás (s benne a történész szakma derékhadja, kivált a *mainstream*nek számító bukaresti iskola) már jóval kevésbé tart az 1920-as „történelmi zsákmány”¹⁹⁸

¹⁹⁵ A kontinuitás tanának módszertanát bírálta ugyan, de magát a *tabut* nem érintette! Vö. Gáll Erwin – Kosztur András: A mítoszrombolás mítosza. Megjegyzések Lucian Boia két művéhez. *Kommentár*, 2016/1., 58–67. (különösen 59–61.) Lásd még erről Miskolczy Ambrus: Kis román nemzeti mitológia, avagy Románia története (Lucian Boia könyvről). In uő: *Mítoszok és ellenmítoszok között. Párbeszéd irodalommal és történelemmel*. Napkút Kiadó, Budapest, 2008, 48–65. (különösen 51–54.)

¹⁹⁶ Lucian Boia: *Miért más Románia* [Ford. Rostás-Péter István]. Koinónia, Kolozsvár, 2014.

¹⁹⁷ Lásd erről Ioan-Aurel Pop (akadémikus) és maga Lucian Boia heves, személyeskedést sem nélkülöző vitáját, amelynek csúcspontja a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem hivatalban lévő rektora, civilben neves középkelet-keleti *Istoria*, *adevărul* és *miturile* (Note de lectură) [A történelem, az igazság és a mítoszok (Szélgjegyzetek olvasás közben)]. Editura Enciclopedică, Bucureşti, 2002. [2. átdolg. és kieg. kiadás: 2014] c. könyvnyi terjedelmű recenzióját Boia 1997-ben először, majd gyors egymásutánban még hat alkalommal kiadott „mítoszromboló” alapművéről. A vita eldurvulásáról vö. www.rgnpress.ro/.../20252-lucian-boia-acuzat-grav-d. [letölve 2016 őszén.] A változatlanul létező kételyekről ld.: Stefan Ciocan: Miért nem volt elégséges száz év Erdély asszimilálásához? (<https://www.3szek.ro/load/cikk/117379/%C8%98stefan-ciocan-miert-nem-volt-elegseges-szaz-ev-erdely-asszimilalasahoz>).

¹⁹⁸ A kifejezés egy adat szerint magától Ionel Brătianutól és Bánffy Miklóstól származtatható és egy, a román kormány budapesti képviselőjéhez, Ioan Erdélyihez intézett „válaszúrgöny”, továbbá Bánffy memoárköte tartalmazza. Előzménye az volt, hogy Bánffy magyar külügyminiszterként 1920 őszén tiltakozott a Budapestet megszálló román katonaság fosztogatásai ellen, azzal érvelve, hogy ez szétfoszlatja ama, akár a két nép és nemzet megbékélését is megalapozható történelmi pillanattal kínálta reményt, hogy a román hadsereg „felszabadítóként” viselkedik, s nem pedig – épp ellenkezőleg – „rombol és rabol”. A szövegösszefüggés: „A sürgöny elment. Néhány nap múlva megjött Brătianu minisz-

terelnök válasza. Erdélyi megmutatatta nekem. Az volt benne, hogy »Románia másként nem építhető föl, csak így«, vagyis a magyar zsákmánnyal.” Lásd Bánffy Miklós: *Huszonöt év* (1945). Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Major Zoltán. Püski Kiadó, Budapest, 1993, 43. Hory András „*trianoni zsákmány*” gyanánt értelmezi az 1920-as szomszédnépi területnövekedéseket. *Bukarestben. Hory András visszaemlékezései* (1921–1924) [1960] (kézirat, gépirat, MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 10.864/3., 29. fól. Vö. Pritz Pál: Hory András. (Emlékirat és történelmi valóság Hory András visszaemlékezéseinek tükrében). In Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1995.

Ezt a meggyőződést – lényegében a francia típusú nemzeté válás román változatának egyfajta diadalaként – egyik új könyvében éppen Lucian Boia fogalmazza meg, ilyenformán: „A magyarok elvesztették az Erdélyért folyó csatát. Mindaz, amire jelenleg vállalkoznak, nem Erdély meghódítására irányuló offenzíva, hanem utóvédharc, hogy mentsek a még menthető a magyar kisebbségből és annak identitásából. A számok magyar szempontból könyörtelenek.”

Majd meglepő nyíltsággal így folytatja: „A románok egész egyszerűen megnyerték a partit számárujuk révén (és nem valamiféle a dákokra és a rómaiakra visszavezethető »történelmi jogot« emlegetve, amelynek semmi hasznát nem vehették volna, ha ők maradnak kisebbségben). 1918-ban a magyarok s tágabb értelemben Erdély magyar nyelvű népessége az összlakosság több mint 30 százalékára rúgott, a románok száma meghaladta az 50 százalékot, de nem sokkal. Jelenleg a románok a lakosság körülbelül 75 százalékát teszik ki, a magyaroké viszont 20 százalék alá süllyedt.”²⁰⁰

Megítélésünk szerint ez a felszabadultabb, immár komplexusoktól s öncenzúrától mentes(ebb) tudománypolitikai légkör tette lehetővé Lidia Cotovanu román történésznő *A Dunától dél-*

terelnök válasza. Erdélyi megmutatatta nekem. Az volt benne, hogy »Románia másként nem építhető föl, csak így«, vagyis a magyar zsákmánnyal.” Lásd Bánffy Miklós: *Huszonöt év* (1945). Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Major Zoltán. Püski Kiadó, Budapest, 1993, 43. Hory András „*trianoni zsákmány*” gyanánt értelmezi az 1920-as szomszédnépi területnövekedéseket. *Bukarestben. Hory András visszaemlékezései* (1921–1924) [1960] (kézirat, gépirat, MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 10.864/3., 29. fól. Vö. Pritz Pál: Hory András. (Emlékirat és történelmi valóság Hory András visszaemlékezéseinek tükrében). In Pritz Pál: *Magyar diplomácia a két háború között. Tanulmányok*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1995.

¹⁹⁹ A román szakirodalomban az 1918–1920-as nagyarányú hongyarapodás neve: „*reîntregirea națională*”.

²⁰⁰ Lucian Boia: *Cum s-a românizat România* [Miként románosodott el Románia]. Humanitas, Bucureşti, 2015, 127. (Az én kiemelésem! – B-K.B.; az okfejtéshez lásd még különösen: 110–112.; 127–128.) Némileg más fordításban az idézett passzusokat lásd uő.: *Románia elrománosodása* [Ford. Rostás-Péter István]. Koinónia, Kolozsvár, 2016, 106. (A továbbiakban a magyar fordítást használjuk: Boia 2016.)

ről Havasalföld és Moldova felé irányuló emigráció és annak földrajzi vonatkozásai (XV–XVII. század): egy kevésbé ismert téma heurisztikus lehetőségkerete²⁰¹ című francia nyelvű tanulmányának publikálását is, amelynek távlatilag igen fontosnak látszó eredményei – rövidítve – az alábbiakban összegezhetők:

a) a szerzői szándék a Havaselvére és Moldvába történő, a XV–XVII. században bekövetkezett balkáni bevándorlás aprólékos prozopográfiai és (család)névtani (antropónímiai) vizsgálata volt;

b) ennek keretében – az eddigi historiógráfiai beidegződésekkel és előítéletekkel ellentétben – bebizonyosodott, hogy a délszláv bevándorlási hullám egyfelől nem szakadt meg a régi balkáni nemesi osztályok (mint amilyen a XVI. század elejéig elenyészett szerb elit volt) felmorzsolódásával;

c) másrészt kiderült, hogy a mindközönségesen „görög” összefoglaló néven illetett emigráció földrajzilag viszonylag közeli, a Dunától délre fekvő területekről jött a két fejedelemség területére. Közelebbről az a térség, ahonnan a bevándorlók (migránsok) döntő többsége érkezett, keleti irányban ritkán nyúlt túl Macedónia határain, délen pedig Thesszálián;

d) a vizsgálat az Épirusból és a vele szomszédos vidékekről származó jövevények erős koncentrációját állapította meg (az én kiemelésem! – B.-K. B.);

e) ezzel szemben a levantei térségből (az égei és Jón-tengeri szigetvilágból), továbbá a konstantinápolyi régióból származó jövevények jóval kevesebben voltak, kivált, ha a szárazföldi Görögországból (szó szerint: „a görög nyelvű kontinentális vidékekről”) útnak indulókkal vetjük egybe őket;

f) a migránsok származási helyek szerinti megoszlása tökéletesen megfellelhető ama Havaselvéről és Moldvából származó egyházi adományok (alapítványok, javadalmazások) célpontjaival, amelyeket a fejedelmek és magánszemélyek a vizsgált időszakban egyaránt tettek;

²⁰¹ Lidia Cotovanu: L'émigration sud-danubienne vers la Valachie et la Moldavie et sa géographie (xve–xviie siècles): la potentialité heuristique d'un sujet peu connu, *Cahiers balkaniques*, <http://ceb.revues.org/4772> [feltöltés: 2014. május 21. letöltve 2016. február 1. (A továbbiakban Cotovanu 2014.)]

g) ez ugyancsak egybeesik ama térségek földrajzával, amelyek keresztény (ortodox) hitű lakói közigazgatási és joghatósági (helyi) autonómiát élveztek a szultán részéről; ez az autonómia a kedvezményezettek (különösen a nőtlen férfiak) némileg szabadabb mozgását tette lehetővé az ottomán felségterületek határain belül, a Porta fennhatósága alá tartozó dunai román fejedelemségeket is beleértve;

h) ismeretes, hogy az illetén kollektív kiváltságoknak örvendő lakosságcsoportok közé számos olyan közösség tartozott, amelyek soraiban a régi oláh szokásjog (*jus valachicum*) volt érvényben; ezek közül némelyek a görög, mások pedig az ósláv nyelvű ortodoxia részei voltak;

i) mindebből a szerző szerint az a következtetés adódik, hogy a Havaselvén és Moldvában ebben az időben letelepedett ottomán alattvalók jó részének macedo-románnak, arománnak (szó szerint: „vlachnak”) kellett lennie, akikről amúgy is tudni lehet, hogy a XVIII. századig az egész Habsburg Birodalom nagyvárosaiban kiépítették kereskedelmi hálózataikat;²⁰²

j) Cotovanu szerint minden adat (s jel) arra vall, hogy olyan bizonytalan (nem rögzült) identitású bevándorlókkal van dolgunk, akik olyan vidékekről származtak, ahol a többnyelvűség mindennapi jelenségnek számított, s akik szükség szerint könnyűszerrel alkalmazkodtak a földrajzi, nyelvi és kulturális térségek által eleve meghatározott többrétű kollektív eredet/identitás kritériumaihoz és kívánalmaihoz;

k) a szerző végkövetkeztetés gyanánt úgy véli, hogy megállapításai egyaránt „új kutatási és interpretációs tervtereket nyitnak a kulturális különbségek társadalmi reprezentációi és az egyéni választáson alapuló önazonossággal kapcsolatos viselkedésformák vizsgálatához egy olyan korszakban, amikor még messze vagyunk a népszuverenitás politikai alapelveitől.”²⁰³

²⁰² Vö. Ojetea 1977.; Cicanci 1981; Miskolczy 1987.

²⁰³ „Le tout porte à conclure qu'on a affaire à des migrants originaires de régions où le multilinguisme était à l'ordre du jour, qu'ils avaient pour caractéristique le fait de partager des appartenances collectives (spatiales et linguistiques ou culturelles plus généralement) multiples. Pareille constatation ouvre de nouvelles perspectives de recherche et d'interprétation quant aux représentations sociales des différences culturelles et des comportements identitaires individuels, à une époque où l'on est encore loin du principe politique de la souveraineté des peuples.” Cotovanu 2014. uo. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

A továbbiakban a besszarábiai származású Cotovanu gondolatmenetét és módszertanát követve e valóban úttörő jelentőségű, mintaszerű tanulmány ama eredményeit fogjuk (természetesen erősen tömörítve) behatóbban megvizsgálni – *s írásunk végén néhány eredményét továbbgondolni* –, amelyek témánk szemszögéből a legfontosabbnak látszanak:

1) a román történész a két fejedelemség kancelláriája írásbeliségének kialakulásától, vagyis nagyjából a XIV. század közepétől keletkezett, döntően ógyházi szláv nyelvű dokumentumok elemzésével kezdte nagyszabású kutatásait, amelyeket a XVI–XVII. század folyamán fokozatosan újjörög nyelvűre váltó iratok tüzetes átvizsgálásával folytatott egészen az ún. *fanarióta* kor kezdetéig. Ez időszak alatt csaknem 4000 családnévét vett görcső alá, amely, tekintve a kor forrásszegénységét, eleve kiemelkedő kutatói teljesítménynek számít. A dokumentumokból nem minden esetben derült ki, hogy a szóban forgó személy (többnyire családfő) pontosan mikor került Havaselvére vagy Moldvába, emiatt az első írásban is rögzített előfordulást tekintette mérvadónak. Lelkiismeretesen azt is leírta, hogy adataiból nem lehetett egyértelműen kideríteni, vajon a valóságos letelepedés pontosan mikor történt, mert a nagyszülők és az unokák nemzedéke között sokszor nem lehetett különbséget tenni. Ugyancsak nem rögzíthette a családfők körül „gravitáló” nőket és „a nagyszámú leszármazottakat” sem. Tanulmánya számos helyén hangoztatja, hogy eredményei csupán „hózzávetőleges értékűek” (*valeur indicative*). Cotovanu ismételt hangsúlyozza, mekkora hatást tett rá a nevek származási helyéből következő földrajzi meghatározottság.

2) Közelebbről: jóllehet jó néhány jövevény származási helye a havaselvei és moldvai forrásokban az északon, északkeleten és keleten fekvő Erdély (»Țara Ungurească«) és a Lengyel Királyság (»Țara Leșască«), sőt előfordul a Kozákföld (»părțile căzacești«) elnevezés is, a kitüntetett nagytérség mégis a Dunántúl, amely esetünkben a Dunától délre fekvő régiókat jelenti. Úgymint: Törökország (»Țara Turcească«), Görögország (»Țara Grecească«), Bolgárország (»Rumelia«), Szerbia (»Țara Sârbească«). E kezdetben túlnyomórészt fejedelmi vérből származó, továbbá egyházi, nemesi, katonai jellegű, valamint kereskedő és paraszti eredetű bevándorlók eredetét összegezve

ismételtén szemet szűrt az a tény, hogy – idézzük – „a Dunától délről származó migránsok messze a legszámosabbak voltak”.²⁰⁴ Ebből Cotovanu azt a más történészek műveiből már jól ismert következtetést vonja le, hogy Bulgária és Szerbia török általi megsemmisítése és a dunai fejedelemségek már többször említett viszonylagos autonómiája ezzel csaknem egyidejű létrejötté a XV. század második felétől mágneses erőt gyakorolt „a szultán nagyszámú keresztény alattvalójára, hogy személyes kompetenciáját érvényesítve próbáljon szerencsét a Dunától északra.”²⁰⁵

3) További meglepetést keltett amaz újabb eredmény, hogy mégsem a hajdani Szerbiából és Bulgáriából érkeztek a legtöbben, hanem a mai Görögország területéről, amely – érezteti finoman Cotovanu – csupán annyit tesz, hogy ezek a keleti keresztény hitű bevándorlók olyan térségekből jöttek, ahol a görög nyelvű ortodoxia és kultúra volt az uralkodó, s jóllehet kollektív tudatukat, vallásukat és (egyházi) joghatóságukat általánosságban valóban „görögnek” lehet minősíteni, ez távolról sem azt jelenti, hogy etnikailag is azok lettek volna! Eredményeit a román történész egy táblázatba foglalta, amely így fest:

A délszláv térségből összesen 120 személy érkezett.

Ebből 29 származási helye Horvátország, Montenegró, Bosznia és Szerbia, 91 fő viszont a mai Bulgária területéről jött (Kiprovac, Nikopolis, Rusciuc [Ruse], Cernavoda [Cerven], a Razgrad melletti Arvanitochori, Dârstor [Silistra], Szófia, Târnovo, Várna.

A görög szertartásnyelvű régiókból útnak indulók száma ennek épp a duplája: 240 fő.

Közelebbről:

1 személy a Jón-tengerben fekvő Zakynthos szigetéről,

5 fő Macedóniából,

3 fő „Törökföldről” (az Oszmán Birodalom nyugati részéről),

2 személy „Görögföldről” (Epirusz, Tesszália és Macedónia közelebbről meg nem jelölt részeiből),

²⁰⁴ „les migrants d’origine sud-danubienne ont été de loin les plus nombreux” (Az én kiemelésem! – B.-K. B. uo.)

²⁰⁵ Cotovanu 2014. uo. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

9 fő „Ruméliából” (amely a fejedelemségekbeli forrásokban a főntebb már feltüntetett „Török- és Görögfölddel” azonosítható),
141 fő az epiruszi püspöki egyházmegyéből, Dryinopolis és Argyrokastro, Delvino, Pogoniani, Vella és Konitsa, Verroia, Karditsa, Ioannina [Janina]),

5 személy a thesszáliai Trikala városából,

25 fő Konstantinápolyból és környékéről,

11 személy a kisázsiai Trapezuntból [jelenleg: Trabzon], Brusszából [jelenleg: Bursa] és a szíriai Aleppóból,

37 fő az égei-és földközi-tengeri szigetvilágból (Kiosz, Ciprus, Kréta, Rodosz),

1 fő Egyiptomból.

4) A tüzetesebb névtani vizsgálat aztán pontosította, hogy mindazok, akik a forrásokban mint „Török- és Görögföldről” illetve „Ruméliából” érkezettek vannak feltüntetve, valójában szintén a történelmi Epirusból – az ókori Épeirosz majd a középkori Epiruszi Despotátus területéről²⁰⁶ – származtak, közelebbről a napjainkban Albánia és Görögország között felosztott régió valamelyik távoli sarkából (például Ghinea fia Cârstea Ghenovici, továbbá Ghinea Tucala és Arsenie nevű testvére) vetődtek a Dunától északra. Mi több, feltűnik egy bizonyos Iane Hadâmbul nevű egyén is, aki Vasile Lupu moldvai vajda (1634–1653) házanépéhez tartozik. Vasile Lupuról régóta tudja a román historiográfia, hogy eredeti neve Coci volt, amely jelenlegi tudásunk szerint ugyancsak epiruszi albán családnév;²⁰⁷ a család tagjai, rokonai és szolgálói már a XVI. században a Dunához közel fekvő bulgáriai Razgrad környékén egy új települést alapítottak. Ennek neve nagyon is jellegzetes, mondhatni maga helyett „beszél”: újjörög nyelven *Arvanitochori*, románul *Arbănași*, törökül *Arnavutköy*. Vagyis magyarul: *Albántelek/Albánfalva*. Nyilván az sem véletlen, hogy ugyannerre a névre keresztelték a Moszkopoliszból a XVIII. századi háromszoros „török- és albándulás”²⁰⁸ következtében új otthon kereső aromán

telepesekek által alapított Tarnovo környéki újabb falut is, s szintén van adat a havaselvei Prahova megyében lévő Călinești-falva albánok (»arbănași«) által lakott fertályára (Albánszeg).²⁰⁹

5) A névanyagot (különös tekintettel az újjörög nyelvű aláírásokra) még aprólékosabban elemezve Cotovanu azt is megállapítja, hogy bár számadatai nem tekinthetők véglegeseknek, nagyon is valószínűsíthető, hogy a többségükben szlávok által lakott (de a konstantinápolyi pátriárka főhatósága alá tartozó) helységekből érkezők, továbbá a Dunához viszonylag közeli bolgár települések (Várna, Szófia, Tarnovo, Arvanitochori, Dârstor, Cernavoda, Ruszcuk, Nicopolis) által kibocsátott emigránsrajok „albán” (»arbănaș«) gyanánt való kollektív önmeghatározása, illetve a „bennszülöttek” által rájuk ruházott ragadványneve egyaránt arra vall, hogy távolabbi vidékekről érkezettek, amelyek a formális logika értelmében csak olyan sűrű ortodox lakosság által benépesített területek lehettek, mint Epirusz. (Már csak azért is, mert ugyancsak ebben a régióban, legalábbis földrajzilag igen közel hozzá létezett egykoron *Megalovlachija*, vagyis Nagy-Oláhország (*Mala Vlaška*), ahol „legalább fél évszázadon át jelentős számú vlah pásztor élt”. Ugyane forrásunk szerint későbbi „oklevelekben Kis-Oláhország és Magas-Oláhország nevét is említik valahol a Pindosz-hegységben”²¹⁰ – vagyis épp azon a tájon, ahonnan Cotovanu szerint a „görögök”, „albánok”

²⁰⁸ Moszkopole (jelenleg Voskopojë Dél-Albániában) volt a macedo-románok leggazdagabb, főként kereskedők és kézművesek által lakott városa, ahol virágzó kulturális élet is folyt, lakossága 1760 körül mintegy hatvanezerre rúgott, s amelyet Ali Tepelenti janinai pasa janicsárjai és arnótái 1760 és 1788 között három alkalommal is kegyetlenül feldúltak és végül porig égettek. A gazdagabb kalmárok az európai kereskedelmi gócpontokban (főként a Habsburg Birodalom nagyobb városaiban) telepedtek le, a szerényebb, de azért tehetősebb többség pedig szétszóródott az egész Balkán-félszigeten, kivált a mai Macedón Köztársaságban fekvő Krusevo városába költöztek sokan. De jutott belőlük jócskán más-hová is. Ezek, egyik forrásunk szerint, visszatértek ősfoglalkozásukhoz, a pásztorkodó állattenyésztéshez. (forrás: <https://ro.wikipedia.org/wiki/Moscopole>) [letöltés 2016. szeptember.] Lásd még Hunfalvy LXIII (a 415. sz. jegyzetben); A. Tanașoca–N.S. Tanașoca, *uo*.

²⁰⁹ Cotovanu 2014. *uo*.

²¹⁰ Schütz 2002, 117. De, északabbra, Szarajevó környékén találkozunk Ó-Vlachia (*Stari Vlah*) nevével is. (Nagy Levente 2011, 87.) Vö. Andrei Pippidi: Une „Roumanie” au XIVe siècle? *Revue roumaine d'histoire*, 1986/1–2., 73. (Kötetben *uo*: *Byzantins, Ottomans, Roumains. Le Sud-Est européen entre l'héritage impérial et les influences occidentales*. Honoré Champion, Paris, 2006, 52–53., a továbbiakban Pippidi 2006.) Lásd még a 179. sz. jegyzetben is!

²⁰⁶ Vö. Schütz 2002, 103., 110., 117–118., 129.

²⁰⁷ Róla ez olvasható egyik magyar forrásunkban: „a Porta bizalmasa, az albán Lupu Vazul [...] levantinus jövevény-bojár, aki már előzőleg hűségesen jelentgette Konstantinápolyba a vajdák lengyelbarát mozgolódásait.” Makkai 1948, 115.

és „törökök” zöme érkezett. Más szóval ezeknek a néhány évtizeddel korábban különféle okokból északabbra sodródott, majd utóbb a Dunán átkelt „migránsok”-nak a többsége is macedoromán (aromán) volt.²¹¹

E „finomítás” eredményeképp Cotovanu oda jut, hogy csupán 52 személy érkezett a délszláv tartományokból, s ennél négyszer többen – összesen 209-en – Epirusból, illetve a vele szomszédos területekről. E számadatok alapján leszögezi, hogy ez az adat a görög nyelvű régiókból származó bevándorlók 87 százaléka, Konstantinápolyt is beleértve! Ha pedig azokat a személyeket is lajstromba vesszük, akik esetében a források nem adják meg a születési helyet, csupán azt a ragadványnevet, amely alapján szerb (»sárbul«; »sárbean«), illetve albán (»arbănaşul«) gyanánt környezetük megkülönböztette őket, akkor összesítve azt kapjuk, hogy 141 egyén jött délszláv területről és 224 személy Epirusból, vagy epirusziak által gyarmatosított szomszédos vidékekről. (Ide tartozó tény, hogy a korabeli források minden balkáni délszlávot szerbnek neveztek!)

Érdekességgként idemácsoljuk a szerző által délszlávként azonosított családneveket. Először a gyakoribbakat: *Gaşpar* (ezt Cotovanu szerint dalmátok viselték), *Iovan*, *Marco*, *Novac*, *Peia*, *Petco*, *Poznan*, *Raine*, *Stanco*, *Stoian*, *Tatu(l)*, *Velicico*, *Voico*, *Vuc*, *Vucina*, *Vucomir*.

Ritkábban az alábbi délszláv nevek is előfordultak (a két fejedelemség történetében később komolyabb szerepet játszó, vagy irodalmi alakokként ismertté vált családneveket külön is kiemeltük!): *Babici*, *Baico*, *Balaci*, *Baľ*, *Boico*, *Calcio* (Calciul), *Calin*, *Cernat*, *Cernica*, *Chiajna*, *Coia*, *Coico*, *Dabija*, *Dârjan*,

²¹¹ Cotovanu példái közül csupán a janinai új vértanú (néo-martyre) „janinai Nicola” nevét írjuk ide, aki mielőtt Havaselvére települt volna, Szófiában volt csizmadi. A szerző szerint az epiruszi származás az albán nevű brusszai Zota/Zotos nevű kalmár esetében is kimutatható, aki „brusszai” (románul „Braşoti”) néven jelölte meg személyazonosságát (Cotovanu 2014, uo.). (Tamás Lajos is tud egy olyan, az 1930-as években a bulgáriai „pirdopi kerületben” élő, magát már bolgárosan *cincárszki*-nak nevező közösségről, amely korábban szintén „a pindoszi arumúnység kebeléből” szakadt ki. Tamás 1935, 31.; vö. a 234. számú jegyzettel is! Van egy másik adatunk is, amely arra vall, hogy a bolgár lakosság „cincárnak” nevezte az aromán kereskedőket. A szöveggörnyezet: „Tumbru vendea merci a Nicolò Tânţarul e Nica Smeană, ambedue aromeni da Şiştov”. In E. Limona–D. Limona: Aspecte ale comerţului braşovean în veacul al XVIII-lea – negustorul aromân Mihail Tumbur, in *Studii şi materiale de istorie medie*, IV, 1960, 544–545.; a továbbiakban E. Limona–D. Limona 1960.)

Despot (Dispot), Ghizdav, Goran, Ianoş, Jivco, Lubaş (Liubaş), Mara, Milco, Mileţ, Miloş, Mira, Mirco, Miroslav, Obredi, Şişman (Şuşman), Straţimir, Tatomir, Vucaşin, Zlate etc.²¹²

Külön kategóriába tartoznak a velencei és a genovai alattvalók nevei (ezek esetében az olasz hatás nyilvánvaló!): *Amirali*, *Amoroso*, *Andrea*, *Baptista*, *Domestico*, *Dominicus*, *Esther*, *Leoninos*, *Lorinţ*, *Lucreţia* stb.

6) Ezek után már az sem meglepő, hogy Cotovanu kimutatja: a legtöbb császárvárosi („Tarigrad”, „tarigrădeni”, ti. Konstantinápoly ósláv nevéből) jövevény (talán a Cantacuzène/Cantacuzino és a Paléologue/Paleologu família kivételével) szintén nem tősgyökeres bizánci, csupán alig néhány nemzedék óta laknak Konstantinápolyban. (Ezt a trapezunti eredetű Ypsilantiak esetében később részletesen is látni fogjuk!) Következésképpen a szultán által kinevezett fejedelmek kíséretének elsőprő többsége sem régi isztambuli család sarja, némelyikük még csak nem is ott született! A román történész a forrásaiban „konstantinápolyinak” hívott *Ghioca* kalmárt hozza fel elsőként, akinek albános hangzású neve sem utal veretes bizánci hivatalnok/arisztokratákra, akárcsak a szintén „arnóta” (albán) ragadványnevű *Dimos sütömasteré*, aki 1667-ben költözött már korábban Havaselvére telepedett rokonaihoz. Cotovanu szerint ugyanez a helyzet a patinás *Ghica* familiával is, hiszen annak első fejedelmi trónra kerülő – s mindkét vajdaságban rövid ideig (1658–1659; 1659–1660) országló – „dinasztiaalapító” tagja, *Grigore Ghica* korábban módos kalmár volt Sztambulban, mielőtt a jászvásári fejedelmi székbe beült volna. Sőt, még a valóban igen előkelő Cantacuzino klánnak sem köthető mind-egyik ága *kizárólag* Konstantinápolyhoz, hiszen az egyik család hűbéri jóságga a XVI. században a jelenleg Bulgáriához

²¹² A délszláv nevek Cotovanu anyagának 6,75 százalékát teszik ki. A szerző megismétli, hogy a nevek viselői minden társadalmi osztályból (nagybojárak, hivatali viselő vagy elcsapott fejedelmi szolgák, egyházi személyek, kalmárok, katonák, falusi előljárók stb.) kikerültek. Úgy véli, hogy a valóságban többen lehettek, mert a hivatalos írásbeliség mind a kibocsátó régióban, mind a befogadó országokban ósláv nyelvű lévén, ez átfedéseket és jelöletlen ismétlődéseket rejthet magában (uo.). (Saját megjegyzés: Cotovanu névsorában a Şişman (Şuşman) és Tatomir nevek vélhetően kun eredetűek. B.-K. B.)

tartozó Sozopolis vidékén fekvő *Anchialosa* [Pomorie] a Fekete-tenger partján, míg a család több tagja a manapság is többé-kevésbé aromán jellegű tesszáliai *Trikala* városában székel. Persze már a XV. századtól házassági kötelék fűzi őket az utolsó Brankovićokhoz Szerbiában, s a família egyik leszármazottja – Dionysios Rhallys Paléologue – a XVI. század végén Tarnovo (jelenleg Veliko Tirnovo) metropolitája lesz.

Mindezek előrebocsátása után Cotovanu felsorolja az egyértelműen epiruszi családneveket is, de felhívja a figyelmet arra, hogy a közöttük meglehetősen gyakori albános hangzású nevek viselői sem feltétlenül (kizárólag) albán etnikumúak: *Anastasië* (*Nastasië*), *Cherața* (*Chirăța*), *Coci*, *Conda* (*Condo*, *Conde*), *Comino*, *Dediul*, *Defta*, *Dima*, *Dona* (*Doni*), *Duca*, *Dușca*, *Fota* (*Fotie*), *Ghica*, *Ghinea*, *Ghioca*, *Ghiorma* (*Ghionma*), *Goga*, *Haida*, *Hristodor*, *Cârstea* (*Hristu*), *Iane*, *Ianache*, *Isar*, *Iorga*, *Iorgachi*, *Iordachi*, *Jipa*, *Lambriu* (*Lamba*), *Leca*, *Liondaris*, *Mano* (*Manu*, *Manea*), *Miha* (*Mihu*, *Miho*), *Nica*, *Nița*, *Oxote*, *Pană*, *Panaïoti*, *Panga*, *Papa*, *Proca*, *Sfranța* (*Franța*), *Sima*, *Spyros*, *Stama* (*Stamu*), *Statie*, *Zota*.

Majd ezekhez hozzáveszi azokat a családneveket is, amelyek esetében ugyan nem volt feltüntetve pontos származási hely, de analógiás alapon s „albános” jellegüket figyelembe véve kikövetkeztethető, hogy olyan görög nyelvű és kultúrájú vidékekről eredeztethetők, amelyek határa délen nem nyúlt túl Thesszálián, keleten pedig nem haladta meg a történelmi Macedóniáét.

Ezt az eredményt kapja: *Araniti*, *Arap*, *Bucur*, *Floca*, *Gole*, *Golem*, *Manta*, *Mazarachi*, *Muzachi*, *Paindur*, *Spată*, *Tsana*, *Trahano*.

Továbbá: *Andoca*, *Anghelut*, *Arghiri*, *Armega*, *Caloian*, *Chefa* (*Chifu*), *Chiriac* (*Chirica*), *Chisar*, *Ciumelita*, *Cuzea* (*Cuza*), *Diamandi*, *Drosul* (*Drosea*), *Gramă*, *Hagi*, *Hrizea* (*Rizos*), *Iacomî*, *Iamandi*, *Iana*, *Lascăr* (*Lațcar*), *Lefter*, *Machidon*, *Mecul* (*Mecula*), *Meiută* (*Maiotas*), *Margarit*, *Matraca*, *Mavros*, *Mavrodin*, *Mavrichi*, *Moscu*, *Nacul* (*Nakos*), *Pantazi*, *Pardos*, *Paros* (*Para*, *Parus*, *Pera*), *Păun* (*Pagonis*), *Parasca*, *Porfir* (*Prohir*), *Rustea*, *Sarul*, *Sinadino*, *Sotir*, *Stavro* (*Stavăr*), *Stelea*, *Sterie*, *Strat(i)*, *Suțu*, *Trandafir*, etc.

Külön vizsgálja a török vagy törökös hangzású személy- és családneveket, azonnal megállapítva, hogy az igen gyakori *Caraman* nem török származásra utal, egyszerűen „sötét arcszí-

nű ember”-t jelent: *Alagoz*, *Azap*, *Baba* (*Babachi*), *Burnar*, *Burnaz*, *Buta*, *Cara*, *Caracas*, *Caragea*, *Caraghioz*, *Caraochi*, *Caraman*, *Caramazache*, *Cehan*, *Celebi*, *Colceac*, *Cuciuc*, *Cuiumgi*, *Curt*, *Deli* (*Dealeu*, *Dilea*), *Hadâmbul*, *Hamza* (*Amza*), *Hurmuz*, *Iarali*, *Malcoci*, *Momce*, *Pârvana* (*Pervană*), *Răgep*, *Sultan*, *Talapie*, *Veisa*, etc.

Szintén más kosárba kerülnek az olyan keresztény keresztnevű-személynevű egyének, akiknek a ragadványneve a „török” („turcul”). Ám ezek közeli rokonai olyan nevek (*Caloian*, *Dima*, *Ghioca*, *Leca*, *Micu*, *Stoica* etc.), amelyek viselői szintúgy olyan görög nyelvű és kultúrájú (többnyire „albán”, olykor macedo-szláv) vidékekről származtathatók, amelyek határa délen nem haladta meg Tesszáliát, míg keleti irányban nem nyúlt túl Macedónián.

Végezetül Cotovanu azoknak a (főként a történelmi Macedónia keleti feléből származó) neveknek egy részét is összesítette, amelyek szociokulturális szempontból vegyes – görög–délsláv – jellegűek, illetve viselőik, bár szláv vagy román nevet viselnek, mégis újjörög nyelven kanyarították alá nevüket a fennmaradt papirosokra: *Drăghici*, *Drăgoiu*, *Dragosin*, *Dârjan*, *Lepădat*, *Neagul*, *Nenciul*, *Radul*, *Stan*, *Stanciul*, *Stoia*, *Stoian*, *Stoica*, etc.

Kutatási eredményeit immár kiszélesítve (vagyis a kiindulópontot jelentő 224 epiruszi referencia-családnév és az iratokban egyéb eredetüként feltüntetett család- és személynevek analógiás jellegű aprólékos vizsgálata révén) Cotovanu csaknem 2000 többletnevet – a lajstromba vett névanyag 55 százalékát! – tudott a történelmi Epirusz különféle görög nyelvű vidékeihez kötni, mármint a XV–XVII. század folyamán a dunai fejedelemségekbe költöző bevándorlók származási helye gyanánt, s arra a következtetésre jutott, hogy a forrásokban szereplő többi „görögként” („grecul”, „greci”) megkülönböztetett személy nagy többségére ugyanez a tendencia érvényes, mindenestre a jelenségnek a földrajzilag közeli térségekből történő bevándorlás (*immigration de proximité*) nevet adta!

Ha csupán ennyit sikerült volna kisilabizálnia az ószláv és újjörög nyelvű dokumentumokból, máris kalapot emelhetnénk a román történésznek kutatói teljesítménye előtt, de a java csak most következik. Feltűnt ugyanis neki, hogy a Mold-

vából és Havaselvéről ugyanebben a korszakban érkező egyházi adományok, alapítványok és javadalmazások, leszámítva a bizánci egyetemes ortodoxia „legszentebb” helyeit (Athosz-hegyi, Sinai-félszigeti kolostorok, illetve a konstantinápolyi patriarkátus templomai) ugyanoda tartanak – immár ellenkező irányban –, ahonnan a bevándorlók érkeztek.

Összesítve:

a) az adománylevelek s alapító dokumentumok negyvenegy százaléka, vagyis számszerűsítve 123 a délszláv térségbe (Horvátország, Szerbia, Bulgária, Macedónia) irányul;

b) több mint felét (53 százalék, számszerűsítve 162 felajánlást) a görög liturgikus nyelvű Balkán-félszigeti tartományokba (Macedónia, Epirusz, Tesszália) szánnak;

c) s csupán az adománylevelek hat százaléka, számszerűsítve 19 irányul más görög szertartásnyelvű térségekbe (Konstantinápoly, Peloponnészosz, Krím-félsziget, Kréta, Kiosz).

Itt jegyzendő meg, hogy az adományozók 37 százaléka fejedelmi családok ivadéka, 63 százalék a nagy- és a kisbojárságból, továbbá a kereskedők testületéből, valamint a klérusból származik. Többségük arról a vidékről jött, ahová az adományt szánják.²¹³ Mindez Cotovanu szerint a születési helyre való jelképes visszatérési vágyat/szándékot fejezi ki.²¹⁴

A román történésznő még egy fontos megállapítást tesz, továbbá egy hipotézist is megkockáztat:

a) Nem csupán a bevándorlás és a fejedelemségekben eszközölt vallási adományozás földrajzi célpontjai fedik le egymást, hanem az a régió, ahonnan az emigránsok többsége érkezik, egyszersmind azokkal az Adriai-tengertől Macedónián át

²¹³ Lásd még erről Ariadna Camariano-Cioran: *L'Épire et les pays roumains. Monastères de Valachie dédiés à ceux des diocèses de Pogoniani et de Jannina*. Éditions de l'Association d'Études épirotes, Jannina, 1984. (A továbbiakban Camariano-Cioran 1984.)

²¹⁴ L. Cotovanu: „Qu'on prie pour moi là-bas et ici”. Donation religieuse et patriotisme local dans le monde orthodoxe des xvie-xviie siècles » communication dans le cadre du Colloque « Histoire, mémoire et dévotion. Regards croisés sur la construction des identités à l'Est (Moyen Age, Temps modernes). History, memory and devotion. Comparative perspectives on identities in Eastern Europe (Middle Ages, Modern Times) », 13-14 novembre 2009, École des Hautes Études en Sciences sociales, Paris. In *Histoire, mémoire et dévotion. Regards croisés sur la construction des identités dans le monde orthodoxe aux époques byzantine et post-byzantine*. ed. R.G. Paun, La Pomme d'or, Paris, 2016, 207-255.

Tesszáliáig elnyúló térségekkel azonosítható, amelyek lakosai a szultánok által számos balkáni keresztény közösségnek adott joghatósági-közigazgatási autonómiával rendelkeztek az oszmán hatalomnak nyújtott katonai szolgálat, hasznos gazdasági és adminisztratív tevékenység(ek) fejében. Azokról a mezőgazdasági termelést folytató, hegylakó vagy városokban élő közösségekről van itt szó, amelyek jogot szereztek az öngazgatásra, s amelynek tagjai némely esetben kollektív adófizetésre voltak kötelezve, de ezt saját főnökeik, falunagyjaik, egyházi előljáróik, közösségi bíráik, céhmestereik hajthatták be.²¹⁵ Mindez összességében a közösség tagjainak bizonyos mozgásteret biztosított, különösen a nőtlen fiatal férfiak számára, akik hallgatólagosan jogot formálhattak arra, hogy zsoldoskatonaként vagy kalmárként szerencsét próbáljanak Havaselvén és Moldvában. Cotovanu feltevése szerint az a tény, hogy idővel ezek a mentességek és kiváltságok érvényüket veszítették a török főhatalom részéről, vagy egyszerűen feledésbe merültek, további ösztönzést jelenthetett a masszívabb elvándorlásra, hiszen a mozgászabadságot a hajdani helyi autonómiák maradványának is fel lehetett fogni. Külön vizsgálat tárgya lehetne Cotovanu sugalmazásában, hogy miként alakult ki a fejedelemségekbe irányuló emigráció hagyománya, miféle, csupán a *longue durée* (hosszú időtartam) távlatában értelmezhető családi, rokoni, szomszédsági kötelékek s egyéb (például hivatásszociológiai) tényezők összeredménye volt.

b) A tudományosan is valószínűsíthető feltevés pedig úgy szól, hogy az eddig körvonalazott hármass összefüggés/egybeesés (mármint a helyi autonómiák földrajza, a fejedelemségekbe tartó balkáni bevándorlási hullámok és a Havaselvén meg Moldvában tett egyházi adományok ezzel ellentétes irányú célpontjai) egy újabb történelmi ténnyel egészíthető ki. Nevezetesen: azok a földrajzi régiók – az adriai tengerpart, a történelmi Macedónia, Epirusz és Akarnánia, továbbá Tesszália –, amelyekben a főntebb taglalt helyi autonómiák (s adózási kedvezmények, adminisztratív könnyítések) hosszú évszázadokon át érvényben voltak – egyszersmind az őshonos balkáni vlach (isztro-román,

²¹⁵ Vö. A. Tanaşoca–N.S. Tanaşoca, *uo.*

aromán, meglezita) lakosság legfontosabb hagyományos szállás-területei is voltak (részben mindmáig maradtak is), ahol ősidők óta a *jus valachicum* (oláh szokásjog: *vlaški običaj*, *vlaški zakon*; *Zakon vlachom*²¹⁶ *adet-i eflaqyye*, *adet-i eflaqyye üzere*) volt érvényben, lett légyen római, bizánci, szerb, bolgár vagy utóbb oszmán a főhatalom neve. A frappáns hipotézis maga pedig Cotovanu fogalmazásában így szól: „Feltehető, hogy a *vlachok* a két román fejedelemség megalakulása folytán vándoroltak nagy számban a délszláv és görög területekről a Dunától északra, s később pedig ezeknek az államoknak az oszmán politikai és gazdasági rendszerbe való betagozódása következményeként. Érvemet – hangsúlyozza Cotovanu – az *ex silentio* elvéből vezetem le, vagyis abból a szinte teljes némaságból, amelyek a havaselvei és moldvai forrásokból áradnak a balkáni vlachok bevándorlása tárgyában (itt egyéni esetekre hivatkozom, de a kollektív említések is ritkaságszámba mennek). Az általam vizsgált három évszázad során a havaselvei és a moldvai kútfők csupán egyetlen »Kutzo-vlachot«²¹⁷ említene. Nem volt szükség – emeli ki ismét Cotovanu – eredendő kollektív hovatartozásuk pontosabb jelölésére, hiszen az ezzel kapcsolatos szókészlet mind a jövővények, mind a befogadók számára közös volt. Mindkét közösség a *külső szemlélők* [szó szerint: *többiek*, értsd: idegenek] számára *vlach* volt, míg a saját szemükben mindnyájan *románok/arománok* voltak.”²¹⁸ (kiemelés az eredetiben! – B.-K. B.)

²¹⁶ Lásd bővebben Makkai László: *Balkáni és magyar elemek a magyarországi román társadalomfejlődésben*. Glória-könyvnyomda, Kolozsvár, 1941, 9.

²¹⁷ Filológiai pontossággal lásd Cotovanu 2014, uo. (a 45. számú lábjegyzetben!)

²¹⁸ „L'hypothèse d'un lien qui existait entre la géographie des *autonomies locales balkaniques*, celle de l'*émigration vers les Principautés* et celle des *donations* orientées depuis les deux pays danubiens vers le Sud, acquiert encore plus d'importance, car elle nous met en liaison avec la géographie des régions balkaniques qui ont abrité par le passé – certaines le font encore de nos jours – des *populations valaques* (je ne m'arrêterai pas ici sur le sens linguistique, juridique et socioprofessionnel de ce nom collectif). Disséminées entre les côtes adriatiques, la Macédoine, la Thessalie et l'Étolé-Acarmanie, les communautés valaques (mais pas seulement) ont bénéficié d'autonomies administratives et de privilèges fiscaux de la part du conquérant ottoman, en vertu du droit spécifique appelé *jus valachicum* (en turc ottoman *adet-i eflaqyye*, *adet-i eflaqyye üzere*), conservé depuis les temps reculés de Byzance et du Royaume de Serbie (en slave *vlaški običaj*, *vlaški zakon*); les travaux de Nicoară Beldiceanu et d'autres spécialistes en histoire ottomane le montrent amplement (44. [Vö. a 194. sz. jegyzettel!]). On supposera que les *Valaques* ont émigré en nombre important depuis les espaces sud-slaves et grecs vers les Principautés,

Kirándulás a román szociolingvisztikába

Cotovanu meggyőző okfejtését és nagyon is „életszerű” hipotézisét magunk egy újabb – igen óvatos – feltételezéssel egészíthetjük ki, amely megítélésünk szerint szembetűnően összevág a román történészno megállapításaival:

A román nyelvészet, s ezen belül a (család)névтан (antropónímia) egyik nagy talánya mindmáig az: mivel magyarázható a román családnévképzésben a leggyakoribbnak számító *anu-eanu-ianu*, illetve *cu-escu* toldalékok meglehetősen markáns földrajzi eltérése?

Közelebbről: az *anu-eanu-ianu* végződésű román családnevek jóval gyakoribbak a történelmi Erdélyben és Moldvában (Cotovanu, Domășneanu, Densușianu, Ibrăileanu, Kogălniceanu, Lăpușneanu, Sadoveanu, Toteleanu, Uifăileanu, etc.), mint Havaselvén (Olténiában és Munténiában), ahol tudvalevőleg az *escu* (és a *cu*) a túlnyomó (Bălcescu, Bibescu, Ceaușescu, Constantinescu, Gafencu, Iliescu, Rădulescu, Titulescu stb.)²¹⁹

Ezt a fölvetést e sorok írója az 1960-as, 1970-es évek fordulóján történelem-román szakos egyetemistaként kora nagy magyar nyelvészei és filológusai, Tamás Lajos (Temesvár, 1904 – Budapest 1984) és Gáldi László (Miskolc, 1910 – Budapest, 1974) óráin hallotta először, de egyikük sem tudott rá egzakt magyarázatot. A nagy román nyelvészek (Philippide, Rosetti, Iorgu Iordan, Emil Petrovici, Alexandru Graur) is *tudomásuk*

suite à la fondation des deux États et, plus tard, suite à l'intégration des deux pays dans le système politique et économique ottoman. Je tire mon argument du silence quasi total des sources valaques et moldaves au sujet des immigrés valaques balkaniques (je me réfère ici aux cas individuels; mais les mentions collectives restent rares elles aussi). Sur les trois siècles étudiés, les sources valaques et moldaves consultées font part d'un seul «Cutsovalaque» (45). Il n'y avait pas besoin d'apporter des précisions au sujet de leur appartenance collective primaire, le vocabulaire lié à cela étant commun aux arrivés et aux accueillants. Les uns et les autres étaient des *Valaques*, au regard des *Autres*; les uns et les autres étaient des *Roumains/Aroumains* pour *Soi-même*.” Cotovanu 2014, uo. (és a hozzá tartozó 46. sz. jegyzettel!) Vö. Pippidi 2006, 41–54.

²¹⁹ Természetesen kivételek szép számmal akadnak, elegendő, ha moldvai Mihai Eminescu, illetve a havaselvi Brătianu-családra gondolni! (Az már más lapra tartozik, hogy a nemzeti költő eredeti neve *Eminovici* volt, „amely nem kimondottan román jellegű név”, Boia 2016, 30.)

szerint csupán a jelenség rögzítéséig jutottak el, a rejtély megnyugtató megoldásáig ők sem.

A világhálón keresgélve sem találtuk eddig semmi nyomát a „megoldásnak”.²²⁰ Az viszont kiderült, hogy nem sokkal a Szovjetunió szétesése előtt Kisinyovban²²¹ kiadtak egy szótárat a moldvai (és besszarábiai) kereszt- és családnevek csaknem teljes lajstromával,²²² amelynek havaselvi változata tudomásunk szerint nem készült el. Egy másik neves román nyelvész, N. A. Constantinescu még az 1960-as években azzal magyarázta az *-escu* formát, hogy az nem egyéb, mint az ószláv (őegyházi szláv) *-ov*, *-ev*, *-ovici*, *-ici* végződéseknél a román(os) *-eára* és *-escura* való helyettesítése/átcserélése a XIV–XV. századi moldvai kancellárián. Elismeri viszont, hogy az *escult* helyettesítő szláv férfi birtokosragok apanévképző szerepe nem volt világos („sufixe posesivului slav masculin înlocuind sufixul romînesc *-escul*, a cărei funcție patronimică nu era clară”). Vagyis Popov és Popovici a „Papé” (*al Popii*), vagy a „Papfi” (*Popescul*) helyett!²²³ Ezt előrebocsátva megismétli, hogy a jelenség a XV. század óta ismert, s maga is megerősíti, hogy „ez a formula századokon át megőrződött”. Constantinescu a jelenséget az *-ești* többesragból kiindulva magyarázza, amely tudvalevőleg „a hétköznapi nyelv-

használatban valamely személy leszármazottait jelöli: *Ionești* [Jánosiak], *Albești* [az Albu-nemzetség] etc., utóbb – folytatja okfejtését – az *-escu* egyes számú formát kezdik használni Ion vagy Albu fiai megjelölésére: *Ionescul*, *Albescul*. Dokumentálhatóan a XV. századtól ismeretes módon, jöllehet gyakran [...] szláv végzésekkel helyettesítve; miután apanévképző ragként szolgált, az *-escu* a családnév képzője lesz azokban az esetekben, amikor az apanév [*patronimul*] öröklődik.” – szögezi le.

Constantinescu, talán maga is érezve, hogy gondolatmenete nem teljesen kielégítő, még az alábbi, újabb, immár szociológiai jellegű érveket sorakoztatja fel: „Az *-escu* rag (képző) szemantikai fejlődésében a múlt társadalmi-mezőgazdasági feltételeinek visszatükröződését érhetjük tetten: ezek a birtokos melléknév *-esc* ragjából származnak, amelyet egy falu, illetve földközösségben élő csoport közös birtokára is alkalmaznak, mint például a következő formulában: „Telega határa” [*hotar telegesc*], a „diakónus határa” [*hotar diaconesc*], amely Negoitza diakónus csapatából válik ki 1800-ban, s amely 1820 körül új falut alapít Pucioasa mellett. A csoport és a falu egyaránt a »Diaconești« nevet kapja (ez a II. fázis), s csupán később, a harmadik nemzedék idején, amikor a földközösség felbomlik, az egyik ebben részt vevő család a Diaconescu nevet veszi fel (ez a III. fázis). Következésképpen a parasztközösség megjelölésére alkalmazott *-ești* többesjel a legrégibb idők óta az *-escu* egyes számú alakként viselkedett, hiszen a társadalom logikája különbözik a nyelvtanétól.”²²⁴

Érdekes viszont, hogy mind Telega, mind Pucioasa történetesen havaselvi települések, s a román nyelvész egy további havaselvi példát hoz állítása alátámasztására: „a címpinai illetőségű Iorga ispán fia kézjegye ez 1800-ban: Scarlat Iorgulescu – s ez használatos ma is – hangsúlyozza ismételten Constantinescu –, ha új családnevet akarnak alkotni.”²²⁵ N. A. Constantinescu szerint „ugyanaz a dolog történt az újabb bolgár személynévadásban

²²⁰ Lásd például „Noms de famille de Roumanie” (forrás: mapage.noos.fr/voute/debuter/nomsroumanie.htm). [letöltve 2016. november]

²²¹ Kisinyov (<Kisjendő) és seregyi más moldvai helynév (pl. Orhei<Várhely) magyar eredetéhez lásd újabban Faragó Imre: *Földrajzi nevek*. Egyetemi jegyzet. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Informatikai Kar, Térképtudományi és Geoinformatikai Tanszék, Budapest, 2014, 60. Megjegyzendő, hogy Kiss Lajos szerint „talán egy kun *kešene* 'sírhalom', karacs, *kešene*. 'temető' (<perzsa *kāšāne*) köznévre vezethető vissza.” Kiss 1980, 340.

²²² M. Cosniceanu: *Dictionar de prenume și nume de familie purtate de moldoveni*. Redacția principală a Enciclopediei Sovietice Moldovenești [Asociația de producere din Orhei a industriei poligrafice], Chișinău, 1991.

²²³ Jellemző adalék a román névadás tájrajzi beidegződéseire, hogy az egyetemes román nemzetstratégia egyik Szilágy megyei születésű atyja, Alexandru (Alesandru) Papiu Ilarian (1827–1877) édesapját Ioan Pop Bucur-nak hívták, tehát fiát havaselvi divat szerint *Popescunak* (esetleg *Bucurescunak*) kellett volna anyakönyveznie! De nem ez történt: Cuza fejedelem hajdani tanácsadójának neve Papiu lett, mely közelebb áll a Papfi alakhoz, mint a *Popescu*hoz. Ugyanakkor egy bucaresti baráti körömhöz tartozó hölgytől, aki egy minténiai kisvárosból, Găiești-ből származik, nemrégiben megtudtam, hogy részben görög (?) eredetű nagyatyja neve még *Popa* volt, de édesapját, mondhatni automatikusan, *Popescu* gyanánt írták be a nagykönyvbe, ernélfogva az ő leánykori neve is ez lett! (Az értesülésért Lucreția Anghelută-nak jár a köszönet!)

²²⁴ N. A. Constantinescu: *Dictionar onomastic românesc*. Editura Academiei Republicii Populare Române. București, 1963 (forrás: www.dacoromanica.ro; letöltve 2016. 10. 17.; az én kiemelésem! – B.-K. B.) Ugyanakkor azonnal hoz egy olyan példát, amely nem egészen e beidegződés szerint képződött: „Viszont a Buzeshti-fivérek (Radu Buzescu, Preda, Stroe) Vladul nagy bán fiai.” (Uo.; az én kiemeléseim! – B.-K. B.; a továbbiakban Constantinescu.)

²²⁵ Az én kiemelésem! B.-K. B. Vö. a 223. és a 237. sz. jegyzettel!

(névtanban) is az *-ov* és *-ovici* végződésű apanévből származó vezetéknevek esetén".²²⁶

Alexandru Graur (1900–1988) véleménye hasonlít Constantinescuéhoz, amennyiben ő is bolgár kölcsönhatást feltételez, ilyenformán: „Ez a [ti. bulgáriai] helyzet nagyon hasonlatos a miénkhez, legalábbis a dunai síkságon. Az itteni életfeltételek valamilyen mértékben hasonlóak voltak a bulgáriaihoz, s főként gyakori lakosságcsere zajlott le a Duna két partján fekvő országok között. A határainknál levő bolgár tartományokat napjainkig nagyrészt románok lakják. Ialomița, Ilfov, Vlașca megyékben pedig számos bolgár település található. Mindenestre megállapíthatjuk, hogy míg az ország többi részén a családnevek főleg ragadvány- és gúnynevekből származnak, s nagyjából a középkor végén rögzültek, továbbá a moldvai és erdélyi parasztoknak túlnyomó többségükben van családnevük, a dunai síkságon a helyzet ugyanolyan, mint amelyet Bulgáriában írtunk le. Az egyetlen különbség, hogy [ott] az apanévhez semmiféle rag/képző nem járul.”²²⁷

Ne feledjük Graur akadémikus elemzését,²²⁸ ám hevenyészett tallózásunk után magunk is megállapíthatjuk: Tamás és Gáldi professzorok annak idején igazat mondtak: a román lingvisztika legjobbjai valóban érzékelik a problémát, de ők is csupán többé-kevésbé okadatolt, s nem is mindig szigorúan vett nyelvészeti feltevésekig jutnak el csupán, továbbá, megítélésünk szerint találékonyan, némely társadalomtörténeti/szociológiai érv(ek)el is előhozakodnak. Megdönthetetlen magyarázattal ellenben tényleg nem szolgálnak.

Ezek után úgy hisszük, hogy magunk is megkockáztathatunk egy meglehet szokatlan gondolatmenetet. 2016 februárjában szerencsés véletlen jóvoltából egy magánbeszélgetésben szóba került: az volna talán a rejtély nyitja, hogy a

²²⁶ Constantinescu, *uo*.

²²⁷ Alexandru Graur: *Nume de persoane*. Editura Științifică, București, 1965, 89–90. (A továbbiakban Graur 1965.)

²²⁸ A továbbiakban már csak azért is idézni fogjuk még, mert megerősíti Veress Sándor és Oroszhegyi Jóna állításait a havaselti síkságon, különösen Bukarest környékén létező, az 1850-es, 1860-as években már kétnyelvű bolgár falvakról!

macedo-román (aromán) nyelvben a létige egyes szám első személyben *nem* az „*eu sînt/sunt*” (én vagyok) alak volna, mint a dako-románban, hanem ekképpen festene: „*eu escu*”! Nosza, fellapoztuk az egyik legnevesebb (ráadásul aromán származású) román nyelvész, Tache Papahagi egyik fontos traktátusát, ahol megnéztük a *lenni* ige ragozását a macedo-román (aromán) nyelvben. Ezt találtuk: *ar.* hiű, hű, easte, him, hiț, suntu *dr.* sînt, ești, este, sîntem, sînteti, sînt (Papahagi ugyanitt megjegyzi, hogy kötőmódban a két nyelvjárás már csak írásban tér el egymástól, hangzásban szinte tökéletesen azonos!)²²⁹

Más szóval úgy tűnt, rossz nyomon járunk, a feltételezés minden alapot nélkülöz, hiszen ki vonhatná kétségbe az egyik legrangosabb román specialista állítását? Ugyanakkor ismeretes, hogy „az aromán nyelv nem egységes, hanem legalább két jól elkülöníthető ága van.”²³⁰ Talán ezzel (is) magyarázható, hogy a balkáni nyelvek és az ottani román (aromán) nyelvjárások egyik legjobb külhoni szakértője, Gustav Weigand lipcsei nyelvészprofesszor (1860–1930) egyik munkájában más igealakokat rögzít. Szerinte a *létige* képzése így történik: *eu escu*, *tu ești* [ești], *el/ea easte* vagy *iaste*; *noi him*, *voi hits* [hiți], *ei/ele suntu*!

Itt jegyezzük meg, hogy ezt a perdöntőnek látszó adatot jeles XIX. századi „románszakértőnk”, Hunfalvy Pál (1810–1891) a maga korában szintén mérvadónak számító munkája befejezetlenül maradt második kötete egyik jegyzetéből vettük át, amelyben van egy útbaigazító félmondat. Idemácsoljuk: „*Különösen az olimpoláhoknál*”...²³¹ Más szóval lehetségesnek látszik, hogy Weigand, aki az olimposzi és pindoszi hegységben élő arománokat ismerte a legjobban²³² – egyébként is ők vannak mindmáig a legtöbben

²²⁹ Tache Papahagi: *Din epoca de formațiune a limbei române* [A román nyelv kialakulásának korszakából]. Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985, 98. Ugyanezt állítja a közelmúlt egyik legjobb román szakértője is, aki szerint az arománok ezt mondják, ha más nyelvű emberrel találkoznak: *eu hiu armănu* (aromán vagyok)! Vagy ha valahol a nagyvilágban egy dako-román kerül az útjukba, örömmel üdvözlők, ily módon: *și eu hiu armănu* (én is román vagyok)! S ebbe persze beleérti, ha nem mondja is: „*ca și tine*” (akárcsak te). Lásd Caragiu-Marioțeanu, 223.

²³⁰ Bacu 2012, 194.

²³¹ Hunfalvy, LXI., a 409. sz. jegyzetben.

²³² Gustav Weigand: *Die Sprache der Olympo-Walachen, nebst einer Einleitung über Land und Leute*. Leipzig, 1888. (Vö. Hunfalvy, LXII., a 413. sz. jegyzetben.)

–, abban a hiszemben lehetett, hogy *mindegyik* macedo-román dialektusban ez a helyzet, holott *nem!* Mégis: Weigand egy másik munkájában ezt az aromán mondatot találtuk – német és északi román (dako-román) fordításával egyetemben:

ar.: „kara s’achiursesku să zburăsku armăneaștili nu va s’akikăsești hitș tsiva”

ném.: „wenn ich anfangs aromunisch zu sprechen, wirst du gar nichts verstehen”

dr.: „cînd încep să vorbesc (Banat zburăsc) arămănește nu vei pricepe nimic”²³³

magy.: „amikor arománul (macedo-románul) megszólalok, semmit sem fogsz érteni”

(szó szerint: amikor arománul kezdek majd beszélni, nem fogsz érteni semmit belőle)

Az ebben a mondatban előforduló egyes szám első személyben szereplő igealak ugyanúgy ‘escu’ végződésű, akárcsak a létige esetében! Ezek szerint valóban elég sokan használták/használhatták, így a Weigand által ismert arománok közül is, ha abszolút általánosnak tételezhette ezt a ragozási formát. Nem lévén nyelvész képzettségünk, nem tudunk állást foglalni abban a kérdésben sem, hogy *kizárólag* az Olimposz hegységben élő arománok beszéltek-e így, avagy a pindosziak is?!? Egy támpontunk itt is akad: Tamás Lajos ekképpen ír erről: „Számra nézve legjelentősebb az *epiruszi* és *tesszáliai* arumunok csoportja, amely a Pindosz-hegységet lakja és mindmáig [értsd: az 1930-as évek derekáig] kitart az oláhság [románság] ősfoglalkozása, a pásztorkodás elsősorban nomád formája mellett [...] Valószínűleg a pindosziak törzséből szakadtak keletre az *olimpuszi* arumunok, akik közül sokan a makedoniai városokban, különösen Szalonikiben mint kereskedők és mesteremberek te-

²³³ *Ethnographie von Makedonien. Geschichtlich-statistischer Teil* von Prof. Dr. Gustav Weigand. Friedrich Brandstetter, Leipzig, 1924, 66. [Az én kiemelésem! – B.-K. B.] (reprint kiadás: Г. ВЕЙГАНД: ЭТНОГРАФИЯ НА МАКЕДОНИЈА ФОТОТИПНО ИЗДАНИЕ ПАРТИЗДАТ СОФИЈА 1981.)

lepedtek le.”²³⁴ (Ez máris alátámasztja Cotovanu ama megfigyelését, hogy az északi irányú vándorlás „szakaszos” volt, sokan hosszú évtizedekig megállapodtak Macedóniában és Bulgáriában,²³⁵ mielőtt átlépték volna a Dunát! Az sem zárható ki, hogy a Manasses-família őseivel is ez történt: Epiruszból jövet ők is megálltak Melenikben...²³⁶)

Ugyanakkor, ha hitelt adunk Cotovanu kutatási eredményeinek, miszerint a XV–XVII. században érkezett s a források által hol „görögként”, hol „albánként”, hol „törökként” azonosított balkáni bevándorlók elsőprő többsége a történelmi Epiruszból s az ahhoz közel fekvő vidékekről jött a fejedelemségekbe, vagyis tekintélyes hányaduk éppen a Pindosz- és a tőle nem sokkal távolabb fekvő Olimposz hegységből származó aromán/macedo-román volt, az újabb egybeesés nem csupán mellbevágó, hanem logikus is. Magyarán a legtöbb bizonytalan identitású, de (a görög vagy albán mellett) az aromán nyelvet legalábbis jól beszélő jövevény ezt, vagyis az *eu escu* (én vagyok) igealakot használta, ha kérdőre vonták: „ki fia borja”, mi a neve.

Kezdetben, mielőtt még (persze könnyen) elsajátította volna a *többség* nyelvét, nemigen válaszolhatott mást, mint: Dinu, Ion, Iorgu, Isar, Manole, Marin, Mihai, Panaiot, Radu (etc.) vagyok, vagyis *Dinu(l) escu* (vagy Dinescu), *Ion escu*,²³⁷ *Iorgu(l)*

²³⁴ Tamás 1935, 16. (kiemelés az eredetiben!) A Pindosz-hegységben és környékén élő arománokat a Tanașoca szerzőpár is mind számarányukat, mint történelmi súlyukat tekintve a legfontosabbnak tekinti („grupul aromănilor, cel mai important numeric și istoric, al căruui nucleu principal e zona Pindului”. Vö. A. Tanașoca–N. S. Tanașoca, *uo.*)

²³⁵ Ez történt napjaink egyik legfelkészültebb, apai ágon aromán származású történésze, Nicolas Trifon családja esetében is: dédapja, *Gaghii Trifon* 1847-ben nyitott üzletet Szófiában, 1878-ban az orosz–török háború idején kelt át a Dunán, és román útlevelet szerzett, majd visszatért a bolgár fővárosba, ahol a városházán politikai tanácsosként segítette a törökellenes küzdelmet. Ám a bolgár nacionalizmus fellobbanása miatt N. Trifon nagyapja, aki Szófiában látta meg a napvilágot, végleg Bukarestben telepedett le, ott is halt meg. Unokája, Nicolas viszont Bukarestben született 1949-ben, ám évtizedek óta Párizsban él. „Ez az arománok sorsa” – mondja egy interjújában. Lásd Nicolas Trifon „Nationalisme aroumain”. Forrás: (fr.metapedia.org/wiki/Nationalisme_Aroumain; vö. https://fr.wikipedia.org/wiki/Nicolas_Trifon) [letöltve 2016. október.]

²³⁶ Lásd kötetünk *Manassestől Manasztyig* (Egy görög identitású macedo-román familia megmagyarosodása) c. IV. fejezetében! (B.-K. B.)

²³⁷ Ionel Brătianu egyik legtehetségesebb havaselvei riválisa, Take Ionescu (1858–1922) atyja, Gheorghe (Ghiță) Ioan gabonakereskedő 1850 körül telepedett le Ploiești városában. Származását nem közlik a források, Eufrosina nevű feleségét viszont igen: „de origine

escu, *Isar escu* (Isărescu), *Manole (e)scu* (Manolescu), *Marin escu* (Marinescu), *Mihai escu* (Mihăescu) *Panaiot escu* (Panaiteescu), *Radu(l) escu* (Rădulescu)²³⁸ – és így tovább...

Ha pedig a hivatása, foglalkozása felől érdeklődtek az „északi” nyelvrokonok, akkor sem felelhetett egyebet, mint (példának okáért): *dogar escu* (kádár vagyok), *cismar escu* (csizmadia a foglalkozásom), *ceaus escu* (csausz vagyok), *pop escu* (pópa a hivatásom)...

S ehhez még csak írni-olvasni sem kellett feltétlenül tudni, elég volt a közeli rokonnyelvet *beszélni*. (Akárha egy dunántúli vagy felföldi magyar találkozott volna, mondjuk 1810 körül, egy kétszáz évvel korábbi nyelvjárást beszélő bukovinai székkellyel, vagy egy félévezreddel régebbi archaikus nyelvállapotot őrző írástudatlan románvásári, esetleg lészpedi csángó szántóvetővel.)

A többit pedig születéskor, keresztelő alkalmával vagy a temetés után lúdtollal papirosra körmölte a kalugyer, a pópa, s később a Domnu’ pisár vagy Domnu’notar: a falu jegyzője. S mivel földrajzilag Havaselve tájai vannak legközelebb Epiruszhoz s a Píndosz-hegységhez, s mint láttuk, Cotovanu szerint innen vándoroltak be a legnagyobb tömegben, *nyilván aránylag itt maradtak/maradhattak a legtöbbben is*. Mármint az eleve jobb életlehetőségekkel kecsegtető, viszonylag fejlettebb írásbeliséggel rendelkező dunai kikötőkben, havaselvi mezővároskákban s persze főként Craiovában és Bukarestben. Ez lehet(ne) – persze

macedoanean”, vagyis aromán, akinek apja a XIX. század elején hagyta el Törökországot (Macedóniát), s először Magyarországon próbált szerencsét: katonának állt, és 1814-ben, immár tiszti rangban, vitézségi érdemrenddel tüntették ki. Ezután került Havaselvére, ahol családot alapított és 94 éves koráig élt. Az 1858. október 13/25-én született leendő liberális politikus születési anyakönyvi kivonatában ez áll: Dumitru Ioan, amelyet a főntebb ismeretett, főként havaselvei „módi” értelmében Dumitru Ionescu módosítottak. A Take pedig nem más, mint a „Dumitrache” kicsinyített alakja, vagyis a kislíut görögösen így nevezték a családban. „Nagyon szép és intelligens” édesanyja különben rokonságban állt Ion Eliade Rădulescuval. Lásd Romulus Seişanu: *Take Ionescu Omul; Ideile sale Viaţa sa intimă şi publică; Oratorul; Ziaristul; Avocatul; Diplomatul; Opera sa pentru România mare*. Editura Ziarului Universul S. A., Bucureşti, 1930, 8–9. (Vö. a 295. sz. jegyzettel, továbbá G. Călinescu későbbi megállapításával a román középosztályosodás sajátosságairól!)

²³⁸ Lásd szintén a 295. sz. jegyzetben!

csak azután, ha a céhbéli nyelvészek is rábólintanak²³⁹ – az egyik ésszerű(nek tűnő) magyarázata, hogy a történelmi Havaselven (s később talán Dobrudzsában is) a *cu-escu* családnévképző lett a domináns, s nem az *anu-eanu-ianu*, mint a későbbi Románia többi régióiban!²⁴⁰

Erről a jelenségről, nyilván demográfiai és nyelvi/nyelvészeti háttére ismerete nélkül, egy bukaresti magyar emigráns máig kiadatlan kéziratában ezt írja az 1850-es, 1860-as években szerzett ismeretei alapján: „Legnagyobb része a jelenlegi nagybirtokosoknak vagy *bojárok*nak görög eredetű, mind meg anynyi ivadéka a fejedelmi fanariótáknak az elmúlt [értsd: XVIII.] századból ’s ennek első feléből vagy szintén görög és bulgár elgazdagodott haszonbérlok, kiket azonban nem mindég lehet neveikről felismerni, mert görög vagy más neveiket sokan pedig *elhagyták* ’s az itteni divat szerint csak kereszt neveiket megtoldván egy *ku* vagy *iu* val lett belőlök olá [...] a mai bojári osztálynak tized része sem olá [román].”²⁴¹

²³⁹ Ez egyelőre még várta magát: napjaink egyik legfelkészültebb, ráadásul hosszú ideig Bukarestben élt nyelvész, a szalárdi (partiumi) eredetű Szilágyi N. Sándor e sorok íróját még nagyobb körültekintésre intette, továbbá vaskos nyelvészeti irodalomjegyzék áttanulmányozására sarkallta, amelyre nem volt érkezésünk... Így levezetésünk minden valószínűsége ellenére továbbra is csupán *hipotézis*... Talán egy nálunk jóval fiatalabb nyelvész vagy a szociolingvisztikában sokkal járatosabb ifjú társadalomtörténész majd végképp a helyére teszi (megoldja)...

²⁴⁰ A szerző itt fejezi ki köszönetét ifjabb dr. Széplaki Attila Kolozsvárt végzett sebészorvosnak, aki e nyelvi jelenségre maga figyelte fel, s rögvest levonta helytállónak tetsző következtetéseit a havaselvei román családnévképzés sajátosságaira vonatkozóan. Ő volt az, aki megosztotta velünk sejtését. Széplaki doktor nem csupán románul beszél igen jól, hanem az Olimposz-hegységbe, Epiruszba és környékére is több alkalommal elzarándokolt, s ott ugyanaz az igeragozási forma tűnt fel neki, mint csaknem másfél száz évvel ezelőtt Gustav Weigandnak. Ugyancsak Széplaki doktor megállapítása, hogy antropológiai jegyek alapján úgyszólván semmiféle különbség sem látszik egy máramarosi, érchegységi (móc) vagy Nagyszeben környéki mai román falu s egy pindoszi vagy dél-albániai település lakói között. (Vagyis másfél száz év után is csupán az út elején járunk, rengeteg még a tennivaló a „román jelenség” komplex vizsgálata s a rejtélyek/titkok/homályos foltek megnyugtató eloszlátása terén... Vö. G. I. Brătianu: *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain* [Egy történelmi rejtély és csoda: a román nép]. (Kiadta: Stelian Brezeanu). Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucarest, 1989. (Megjegyzés: az eredeti francia nyelvű változat 1937-ben [Imprimerie Nationale], az első román verzió 1940-ben [Fundatia regală pentru literatură şi artă, Regele Carol II], míg a későbbi kiadások alapjául szolgáló második francia kiadás 1942-ben készült!)

²⁴¹ Lásd Veress Sándor: *Románia története*, kézirat, 214 fólió, MTA, Kézirattár (Ms. 10.491/7, a továbbiakban Veress-kézirat), 75–76. fól. (Kiemelés az eredetiben.) Lásd még erről Hencz

Hajdani honfitársunk, Veress Sándor hátrahagyott irataiban – Londonban szerzett oklevelét hasznosítva földmérőként keverte a kenyerét Havaselvén, s becsületessége miatt kenyéradói, *a román bojárok* igen nagyra becsülték²⁴² – itt-ott tagadhatatlanul ki lehet tapintani némi ellenérzést az általa tapasztalt dolgok értékelésében, hiszen az erdélyi magyar–román (román–magyar) polgárháború hajdani résztvevőjeként, „Kossuth Lajos katonaként” kezdett új életet Bukarestben. Vagyis, bármennyire törekedett is a (kötelező) tárgyilagosságra, *eleve* nem szemlélhette szenvtelen távolságtartással mindazt, amit magyarként *a történelmi rivális* társadalmi és politikai centrumában látott, hallott és feljegyzett. Ezért is meglepő, hogy egy elfogultsággal igazán nem vádolható, abszolút semleges brit megfigyelő – James William Ozanne – pár esztendővel később, 1878-ban csaknem hajszálpontosan ugyanarról számol be, mint Veress 1870 körül. Most (ismét) ebből fogunk idézni:

„Hiba volna azt feltételezni, hogy a román arisztokrácia teljes egészében vagy nagy részében őshonos családokból tevődne össze, hiszen a dolgok állása ennek épp a fordítottja.

Hilda: *Magyar Bukarest* [Ford. János András]. Fokusz Egyesület–Magyar Napló (Kalácsa Könyvek) Budapest–Hármas Alapítvány, 2016, 110–111. (Az eredeti román nyelvű kiadás: *Bucureștiul maghiar. Scurtă istorie a maghiarilor din București de la începuturi până în prezent*. Editura Biblioteca Bucureștilor, București, 2011. [2. kiad. Editura Pro Universitaria]; a továbbiakban: Hencz.); Veress Sándor életművéhez lásd még Beke György: *Veress Sándor tolla és körzője*. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1976.; Demény Lajos: Sándor Veress despre Bucureștiul de altădată, In *In honorem Paul Cernovodeanu*, Kriterion, București, 1998, 399–406., továbbá Ludovic Demény: Emigrantul pașoptist Veress Sándor despre viața social-politică și culturală bucureșteană în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, in *Anuar al Arhivelor Municipiului București. Din trecutul istoric și urbanistic al orașului București*. II. köt. Editura Ministerului de Interne, București, 1998, 95–104.

²⁴² Egyik munkaadója, a történetesen valódi *fanarióta* családból származó Emanuel Lahovary román nagybojár e szavakkal vigasztalta a halála előtt három évvel, 1881-ben a „román korona” érdemrenddel kitüntetett szakembert gyászoló özvegyet a bukaresti református temetőben: „Asszonyom [...] én bejártam az egész művelt világot, de becsületesebb embert, mint Veress Sándor volt, soha nem láttam, soha nem ismertem.” (Részlet Bíró Sándor előszavából, in dr. Oroszhegyi Józsa [Gy. orvos Romániában]: *Román élet. A mai oláhföld és népe természeti, történelmi, közéleti, vallási, erkölcsi, forgalmi, szokási s társadalmi viszonyainak rajza*. Sajtó alá rendezte [s a szerző életrajzát összeállította]: Bíró Sándor. Kolozsvár, 1942, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részevénytársaság (Erdélyi ritkaságok 5.), 12.; a továbbiakban: Oroszhegyi; idézi Hencz is, *uo.* 111.). Fia, Veress Endre (1868–1953) pedig mint a magyar–román kapcsolatok történetének egyik legképzettebb forrásközlő bibliográfusa szerzett műhatatlan érdemeket. Lásd erről Demény Lajos: Veress Endre a román–magyar közös múlt kutatásának szolgálatában. *Századok*, 2004/1., 89–118.

A fanarióta fejedelmek uralma [...] rengeteg görög *parvenüt* hozott az országba, akik fokozatosan elűzték a régi bojárokat, elbitorolván kiváltságait és vagyonukat. Alig harminc évvel ezelőtt a görög volt az udvar nyelve, s csupán az orosz hatalom berendezkedése a fővárosban²⁴³ hozta be a magasabb körökbe a franciát. Mindezek ellenére ebből nem kell ama következtetést levonnunk, hogy Fanar képviselői, mint ahogy állítják, a Bizánci Birodalom örökösei volnának. A Cantacuzinók egyáltalán nem Cantacuzinók, valódi nevük Măgureanu.²⁴⁴ Nagyon érdekes volna azt mondani, már ha igaz volna, hogy a Fejedelemségekben néhány Paleologu él. A Mavrocordatok és a Mavroghenik Mykonosból érkeztek, a görög szigetvilágból; a nagy Ghica-dinasztia albán eredetű, az Ipsilantiak és a Moruzik Trapezuntból származnak, a Suțu család bolgár gyökerű, a Rosetti família génuai, a Carageák raguzaiai, s mindezt *ad infinitum* folytathatnám. Másrészt viszont a Golescu, a Brătianu és a Grădișteanu régi román családok. Azt feltételezhetjük, hogy mindazok a nevek, amelyek *escu* és *anu* végződésűek, *caeteris paribus*, valóban hazaiak, a cicoma minden nyoma nélkül.”²⁴⁵

S most térjünk vissza Alexandru Graur – Veress Sándor mintegy száz évvel korábbi megfigyelését megerősítő – gondolatmenetéhez: „[...] akadnak változásra utaló esetek [ti. a családnév-adásban]. A parasztok megfigyelték, hogy a »bojárok« nevei *-escu* végződésűek. Ezeket a neveket, amelyek manapság annyira elterjedtek, a XIX. század elejéig [Havaselvén] valóban

²⁴³ Itt a szerző minden bizonnyal pontatlan, mert az igaz ugyan, hogy a cári ármádia a nagy bojárházakba sokszor hosszú hónapokra beküldött orosz tisztjei erősítették fel a francia nyelv használatát a havaselvei és moldvai elitben, de utóljára 1828/1829-ben „állomásoztak” hosszabb ideig Bukarestben és Jászvásáron. De az igaz lehet, hogy Pavel Kiszljov helytartó „udvara” jóvoltából ez a jelenség tovább is eltartott, erre vallanak Barabás Miklós visszaemlékezései, sőt festményei is! Lásd *Barabás Miklós Önéletrajza*. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Banner Zoltán. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár–Napoca, 1985. Mindenesetre az újjörögről a franciára történő komolyabb váltás az 1830-as/40-es évekre tehető.

²⁴⁴ Ozanne 2015-ben román fordításban kiadott könyve szerkesztőjének jegyzete a fülszövegben. Lásd erről monografikus igényű Mihai Dim. Sturdza (a kötet összeállítója, egy-szersmind társszerzője): *Familie boierești din Moldova și Țara Românească enciclopedie istorică, genealogică și biografică*. Vol. III. Familia Cantacuzino. Editura Simetria, București, 2014.

²⁴⁵ Ozanne 2015. *uo.* (A részlet ugyancsak „A társadalom” c. III. fejezet elejéről származik, kiemelés az eredetiben! – B.-K. B.)

csaknem kizárólag bojárok viselték. Ám azóta számtalan paraszt, akikből városlakók lettek, apjuk keresztnéve után *-escu* végződést tett, s ily módon *Gheorghe* Ionból *Gheorghe Ionescu* lett, a pópa Ion nevű fiából pedig Ion *Popescu*. S minthogy a Szervezeti Szabályzatok korában [1834–1849] a középosztály leginkább papfiakból tevődött össze, ez magyarázza, hogy miért van nálunk oly sok *Popescu* nevű egyén. Még ma is [vagyis az 1950-es, 1960-as években] előfordul, hogy a módosabb parasztok, fittyet hányva a névtan törvényeinek, odarittyentenek egy-egy *-escu* végződést, amely általában tiszteletet ébreszt. A legények szerényebbek, csak akkor engednek meg egy-egy *-escut* maguknak, ha szerelmes levelet írnak a leányoknak, de különösebb fontosságot nem tulajdonítanak a dolognak. De ez érdekes jelenség, mert megmutatja nekünk, hogy az *-escu* végződésű névformálás mechanizmusa mindenki számára világos.”²⁴⁶

Mielőtt továbblépnénk, pihenő gyanánt is akár, azt javaslom, vessük össze Mihail-Dimitrie Sturdza a fanariótacsaládokról összeállított *teljes listáját* Cotovanu lajstromaival, s vegyük szemügyre *mindkettőt* a román történelem prizmáján keresztül!

Fanarióta dinasztiák (a ténylegesen trónra került családok továbbra is kiemelve!):

Argyropoulo, Aristarchi, Balassaki, *Callimachi*, Canano, *Caradja* [Caragea], Caratheodori, Caryophille, Chrisoscoleo, Dimaki, Evpraghioti, Gheraki Kéfaloszról, *Ghica*, Guliano, *Handjéry* [Hangerli], Hrisoverghi, Iancoleas, Lahovary, Lambrino, Laphiti Krétáról, Mamona, Mano, *Mavrocordato*, Mavrodi, *Mavroyeni* [Mavrogheni], Moronà, *Mourousi*, Negri, Paladà Krétáról, Plaginò, Ralli Bizáncból, Rizo-Neroulo, Rizo-Rangavi, *Racovitza* [Racoviță], Rallet, Ramadan, Romalo, Rosetti, Scanavi, Schina, Souldjaroglou, *Soutzo* [Suțu], Tzuki, Vatatzes, Ventura, Vlahoutzi, Vlasto Krétáról, Vogoridi, *Ypsilanti* [Ipsilanti]

Cotovanu összevont listája betűrendben (az ismertebb famíliák ez esetben is kiemelve):

Alagoz, Anastasie (Nastasie), Andoca, Anghet, Araniti, Arap, Arghiri, Armega, Azap, Baba (Babachi), Babici, Baico, Balaci, Balș, Boico, Bucur, Burnar, Burnaz, Buta, Calcio (Calciul), Calin, Caloian, Cara, Caracaș, Caragea, Caraghioz, Caraochi, Caraman, Caramazache, Cârstea (Hristu), Cehan, Celebi, Cernat, Cernica, Chefa (Chifu), Cherața (Chirața), Chiajna, Chiriac (Chisar, Ciumelita, Chirica), Coci, Coia, Coico, Colceac, Conda (Condo, Conde), Comino, Cuciuc, Cuiumgi, Curt, Cuzea (Cuza), Dabija, Dârjan, Dediul, Defta, Deli (Dealeu, Dilea), Despot (Dispot), Diamandi, Dima, Dona (Doni), Dragosin, Drăghici, Drăgoiu, Drosul (Drosea), Duca, Dușca, Floca, Fota (Fotie), Ghica, Ghinea, Ghioca, Ghiorma (Ghionma), Ghizdav, Goga, Gole, Golem, Goran, Grama, Hadâmbul, Hamza (Amza), Hurmuz, Hagi, Haida, Hristodor, Hrizia (Rizos), Iacom, Iamandi, Iana, Iane, Ianache, Ianoș, Iarali, Iorga, Iorgachi, Iordachi, Isar, Jipa, Jivco, Lambru (Lamba), Lascăr (Lațcar), Leca, Lefter, Lepădat, Liondaris, Lubaș (Liubaș), Machidon, Malcoci, Margarit, Mano²⁴⁷ (Manu, Manea), Manta, Mara, Matraca, Mavrici, Mavros, Mavrodin, Mazarachi, Mecul (Mecula), Meiută (Maio-tas), Micu, Miha (Mihu, Miho), Momce, Moscu, Nacul (Nakos),²⁴⁸ Neagul, Nenciul, Nica, Nița, Obredi, Oxote, Parasca, Paindur, Pană, Panaioti, Panga, Pantazi, Pardos, Paros (Para, Parus, Pera), Papa, Păun (Pagonis), Pârvana (Pervană), Porfir (Prohir), Proca, Radul, Răgep, Rustea, Sarul, Sfrânța (Frânța), Sima, Sinadino, Sotir, Spyros, Stama (Stamu),²⁴⁹ Stan, Stanciul, Statie, Stavro (Stavăr),

²⁴⁷ Egyelőre nem bizonyítható, csupán feltételezhető, hogy a magyarországi Manno család rokonságban állt a fanarióta-klánok névsorában is előforduló, továbbá a Cotovanu-lajstromban szereplő *Mano-Manea-Manu* famíliák valamelyikével, de az levéltárilag igazolható tény, hogy „a görögkeleti vallású Manno Demeter a macedoniai Bitoliából származott. 1776-ban hagyta el Törökországot és Bécsben telepedett le, majd ismeretlen időpontban Pestre költözött. A tanácsi iratokban 1802. október 9-én jelenik meg először a neve: e napon tette le a hűségesküt, deklarálta magát az osztrák császár alattvalójának és kötelezte magát arra, hogy a jövőben török alattvalóval nem lép társaságba [...]” Lásd erről bővebben – Bácskai Vera mintaszerű bevezetőjével (9–81.) – az alábbi értékes kétnyelvű – Theodorosz Szkevisz által újrörögte is lefordított – kiadványt: *Hat (hét) nemzedék – A Manno család története*. [Szerk. F. Toma Katalin és Horváth J. János]. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2015, (Budapest történetének forrásai 12.) (Az idézett passzus a 10–11. lapon olvasható; a továbbiakban Manno-monográfia.) Vö. Sturdza 185. (néhai Vajay Szabolcs [1921–2010] szíves közlése alapján, de több elírással!)

²⁴⁸ Vö. Sturdza 187.

²⁴⁹ A Stamu-klán az epiruszi Métszovó (románul Mețova) nevű virágzó aromán városból származik. A dinasztiaalapító *Nițu* (Niciu) *Dimitrie Stamu* (Puceari) távolsági keres-

²⁴⁶ Graur 1965, 89–91. Vö. a 207. sz. jegyzettel!

Stelea, Sterie, Stoia, Stoian, Stoica, Strat(i), Sultan, Suțu, Șişman (Șuşman), Strațimir, Talapie, Tatomir, Tsana, Trahano, Trandafir, Veisa, Vucașin, Zlate, Zota.

Első, egyelőre hevenyészett (saját) megjegyzésünk: az ötven „fanarióta” és a Cotovanu által közzétett mintegy kétszáztizenöt²⁵⁰ családnév nyelvtipológiaiag nagyon hasonló, sőt konkrét átfedések is vannak közöttük (*Caradja, Ghica, Mano, Mavrodin, Soutzo/Suțu*).²⁵¹

Ebből máris adódik a kézenfekvőnek tűnő kövekeztetés, hogy jó néhány, a fanarióta hivatalnok-arisztokráciába bekerült familia ugyancsak epiruszi vagy tesszáliai eredetű, s esetleges délszláv hangzású, törökös, albán jellegű vagy görögnek látszó neve ellenére valójában részben vagy teljesen aromán (macedo-román) származású. (Ezt például a Ghicák esetében már régóta kiderítette a kutatás, más esetekben – Arghiropolu, Mano, Souldjaroglo²⁵² etc. – csupán gyanítja.)

kedelemből és pénzügyletekből szerezte vagyonát. A család az 1820-as években telepedik le Bukarestben, és „Casa Comercială Ioan St. Stamu” néven igen jól menő kereskedőházat működtet a román fővárosban. Fenntartva gyümölcsöző kapcsolatait szinte az egész Balkán-félszigettel és Konstantinápolyal, bőkezűen támogatta a görög, aromán és román kulturális és politikai mozgalmakat. Lásd *Documente economice din Arhiva Casei Comerciale Ioan St. Stamu 1714–1878*. [Összeállította és jegyzetekkel ellátta Dumitru Limona és Natalia Trandafirescu]. Vol. I. Direcția generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România, București, 1983. (A család leszármazási rendjét lásd a 11. oldalon!)

²⁵⁰ Az olasz vagy olaszosnak tetsző neveket nem vettük figyelembe, és nem tudtuk eldönteni, hogy a szerző által megadott névváltozatok mindegyike, vagy csupán némelyike szerepel ténylegesen a forrásokban, innen adódik bizonytalanságunk! (B.-K. B.)

²⁵¹ A forrásokban időnként bolgár eredetűnek tekintett, magát sokáig görögként definiáló familia első ismert tagja, *Draco Soutzo/Suțu* Epiruszban született, s a XVII. század első felében került Isztambulba; a család későbbi befolyását megalapozó vagyonát egy olyan vállalat révén szerezte, amely ivóvízzel, tejfel és tejtermékekkel látta el a Szerájt. Gyermekeit aztán gondos nevelésben részesítette, egyik fia, *Diamantaki Souzo/Suțu* 1670 körül már a Patriarkátus nagy rhetor posztját töltötte be. Az ő egyik fia, *Constantin Draco Souzo/Suțu* 1711-ben már Havasalföld kaptikája a Divánban, akit 1757-ben a szultán parancsára felakasztottak. Testvére, *Demetraki Souzo/Suțu* ugyanebben az időben a putnai kolostor előjárója (*staroste*). Sturdza 417–419.

²⁵² Egy meg nem erősített értesülés szerint a *Missios* nevű macedoniai családból származtathatók, amelynek egy Iorgo nevű sarja Havaselvén töltötte be a *sułger* (sluger) „fejedelmi étekemester” rangot. E kezdetben nagybójári tisztség birtokosának dolga volt a hadsereg hússal és gyertyákkal való ellátása. Később kisbójári ranggá süllyedt. Sturdza 416; Șăineanu 597.

Másik azonnali észrevételünk az, hogy Cotovanu lajstroma szerfelett „érdekes” neveket tartalmaz. E sorok szerzője mostani kutatásai során tudta meg, hogy a román történetírás legnagyobb alakja, Nicolae Iorga (1869–1940) apai ágon Pindosz-hegységi arománok ivadéka, míg anyai részről a konstantinápolyi Arghiropolu-klánnal is rokonságban áll, vagyis nem lepődött meg túlságosan, amikor felfedezte a Iorga nevet Cotovanu összesítésében.²⁵³ De azzal a ténnyel csupán most, Cotovanu lajstromában szembesült, hogy jó esély van arra: a román nemzeti panteon egyik legnagyobb s kétségtelenül egyik legrokonszenvesebb személyisége, az 1859-es „kis egyesülés” (Románia állami entitásként való létrehozása Moldva és Havaselve egyesítésével és annak a „garantáló hatalmak” általi elismertetésével, adminisztratív reformok, a főként görög kezelésű kolostori vagyonok államosítása, jobbágyreform stb.) levezenylője, Alexandru Ioan Cuza (1820–1873) apai ági felmenői szintén a Dunától délről érkez(het)tek valamikor a XVI–XVII. század fordulóján (esetleg még korábban) Moldvába. A Cuza család egyik első monográfusa, Gheorghe Ghibănescu 1912-ben fel is veti az esetleges idegen, vagyis „görög” származást, de egyértelmű bizonyítékát nem találja.²⁵⁴ S most már, Cotovanu jóvoltából, tudjuk: ez sem lett volna perdöntő! Az viszont tény, hogy a leendő fejedelem édesanyját, a sztambuli születésű Sultana Cozadinit, aki adataink szerint egy „görögolasz eredetű családból származott”, amely valószínűleg Mihail Suțu második moldvai uralkodása (1793–1795) idején került

²⁵³ Lásd bővebben a 3. számú lábjegyzetben. (Megjegyzés: Sturdza egy helyen kétségeit fejezi ki Iorga közlésével kapcsolatban, s azt állítja, hogy a nagy történész édesanyja, „Zulnie (Zulnia) Argyropoulo” újkeltű, görög származású moldvai kismemesi család leánya („d’une famille geccue d’ascendance récente et de petite noblesse moldave”), s a családja közlését Dimitrie-Mihail Sturdza (coordonator): *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească enciclopedie istorică, genealogică și biografică*. Vol. II. Editura Simetria, București, 2011. c. művében ígérte, amelyet eddig nem sikerült beszerezniünk. Ugyanakkor L. Boia új könyvében ez olvasható erről: „apai ágon egy, a XVIII. században Moldvába telepedett görög családból származik, anyai nagyapja szintén görög volt”. (Boia 2016, 29.)

²⁵⁴ Nistor Ciocan: Al. I. Cuza Note genealogice. In *Cuza Vodă in memoriam*. Szerk. L. Boicu – Gh. Platon – Al. Zub. Junimea, Iași 1973, 36. (a továbbiakban *Cuza Vodă in memoriam*). Vö. Lecca, 251–256.

az országba,²⁵⁵ környezete „görögnek”²⁵⁶ tartotta – különben nem is beszélte az ország nyelvét.

Ebben a vonatkozásban – s főként Cotovanu láttelele ismeretében – is érdekes, miként látták a Kossuth-emigráció 1849 után Havaselve és Moldvába vetődött képviselői az épp formálódóban lévő új román oligarchia – 1848/49-es korszakalkotó szerepükre utalva ’48-asnak²⁵⁷ nevezett reformnemzedék – tagjait:

Berzenczey László (1820–1884) ezt jegyezte föl a magyarok, különösen Klapka György iránt az esetek döntő többségében igen barátságos leendő uralkodóról: „Hogy a Kuza család görög-e vagy rumun, nem tudatik, de anyja egy köztisztletben álló görög matróna. Dacára ennek – folytatja Berzenczey – *Kuza a patrióták és nem a fanarióták közé soroztatik*, habár világos színű arca – mert a közönséges értelemben vett szőke ide nem illik – szálansnyulánk termete, arckifejezésén és testmozdulatain a keleti lankadsággal határos görög modor, a világos szemek és éles tekintetébeni méla bágyadtság görög eredetét árulják el. Ugyanis, francia taglejtésin, melyet magára ölte, dacára minden szokottságnak, kitűnik, hogy nem eredeti. Föltűnt nekem csinos öltözete is s az udvarias modor, mellyel előmbe jött, jobbját nyújtván és mondván: *Vous êtes bienvenu Monsieur...*”²⁵⁸

Más szóval – minden valószínűség szerint –, mivel Cuza csak később, kiskamasz korában egy galaci pensionban²⁵⁹ tanult meg franciául – édesanyjával újjörög nyelven érintkezett.²⁶⁰ Ez az adat sohasem volt titok a román historiográfia krémjében,

²⁵⁵ A forrás szerint Sultana Cozadini a fejedelem moldvai eredetű, szintén „fanarióta” felesége, Sévastie (Sevastița) Callimachi környezetéhez tartozott. Lásd D. Ivănescu: Contribuții la biografia lui Alexandru Ioan Cuza înainte de domnie (Cuza Vodă în memoriam. 53.; a továbbiakban D. Ivănescu,) Vö. Sturdza 419.

²⁵⁶ A. D. I. Xenopol (1847–1920) a kortársak elbeszélésére hivatkozva úgy tudja, hogy „rendkívül intelligens asszony volt, aki azonban nem tudott románul”. Lásd A. D. Xenopol: *Istoria Românilor din Dacia Traiană*. XIII. köt. Editura Cartea Românească, București, é. n. (3. kiad.), 10.

²⁵⁷ Románul: generația pașoptistă (a patruzeci și opt, azaz negyvennyolc köznyelvi rövidítése).

²⁵⁸ MOL P 50 (Berzenczey-iratok) 2. csomó, 2. tétel. Részleteit közölte Böződi György: A bujdosó emlékiratai. *Igaz Szó*, 1973/5, 644–651. (Az én kiemeléseim! – B.-K. B.)

²⁵⁹ D. Ivănescu 57.

²⁶⁰ Ezt a tényt a fejedelem egyik nagynevű monográfusa is megerősíti, lásd Constantin C. I. Giurescu: *Viața și opera lui Cuza Vodă*. Editura Științifică, București, 1966, 60.

mégsem nagyon emlegették, mert mindmáig igen nehezen egyeztethető össze a nemzetépítés egyik (nemzetközileg) íratlan s Magyarországon sem ismeretlen dogmájával, nevezetesen, hogy az leginkább a „tösgyökeres honfiak dolga” volna...

S hogy ez mennyire *nincs így*, arra talán éppen a „komáromi hős”, Cuza legkedveltebb magyar tárgyalópartnere, a vele egyazon évben született Georg von Klapka (1820–1892) az egyik legjobb példa. Vajon a szaktörténészek szűk körét leszámítva tudatában van-e annak a magyar közvélemény, hogy a dicsőséges ’48–49-es magyar forradalom és szabadságharc (Görgey után) leghíresebb tábornokának egyetlen felmenője sem magyar származású, s a hajdani temesvári polgármester (Klapka József) diplomatának legalább olyan tehetséges, kiváló nyelvérzékű kisfia tizenhárom éves koráig egy szót sem tudott Balassi, Csokonai és Vörösmarty nyelven?²⁶¹

E tények ismeretében még pikánsabb, ahogyan maga Klapka jellemzi egy francia ügynökéhez 1860 végén intézett – a Duna-konföderáció esélyeit latolgató – levelében az őt kifejezetten kedvelő román uralkodót (leszögezvén, hogy megítélése szerint a herceg egyelőre nem gondol egy „Daco-Romániával”, de, amiként a szólás tartja: „evés közben jön meg az étvágy”): „A fejedelem, akiről úgy vélem, rokonszenvezik velem, miután kikérdezett és elolvasta programomat [valószínűleg azt, amelynek alapján 1861. február 9-én az ún. II. Klapka–Cuza egyezményt kötötték],²⁶² úgy tetszett nekem, hogy a Duna-könföderáció eszméjének hatása alá kerül, sőt lenyűgözi az. Görög ösztönével egy pár pillanat alatt tökéletesen megértette teljes fontosságát...”²⁶³

S itt érkeztünk el Cotovanu magvas tanulmányának mondhatni legérzékenyebb részéhez, az *identitásválasztás* kérdéséhez, amelyet föltehetően maga is rázósnak érzekelve, a végére ha-

²⁶¹ Lásd erről bővebben Borsi-Kálmán Béla: Klapka György, Genf, és a románok, in B.-K. B. 1999/2, 39–145.

²⁶² Szövegét legutóbb közölte: B.-K. B. 1993, 207–209. Vö. Pajkossy Gábor: Az 1862. évi Duna-konföderációs tervezet dokumentumai. *Századok*, 2002/4., 937–957.

²⁶³ Klapka–Olivier de Lalande, helymegjelölés és keltezés nélkül, közölte: V. A. Urechia: *L’alliance des Roumains et des Hongrois contre l’Autriche en 1859*. Charles Göbl, București, 1894, 61. Saját fordításában részlegesen idézi és interpretálja Jancsó Benedek: *Szabadságharcunk és a dako-román törekvések*. Lampel Róbert (Wodianer F. és Fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása, Budapest, 1895, 289–290. (Az én kiemeléseim! – B.-K. B.).

gyott. Először nézzük meg, milyen eredményre jut, aztán próbáljuk meg azt is kicsit még továbbgondolni!

A román történészről először így összegez: „Az epiruszi eredetű »görögök«, »valachok«, »albánok« olyan balkáni térségekből érkeztek, amelyek egyik sajátossága egyfelől a *kettős nyelvhasználat* (diglosszia, vagyis a családban beszélt és hivatalos köznyelv váltakozó használata), másfelől pedig a *többszínűség* (házi nyelv, közösségen kívüli érintkezésre szolgáló közvetítőnyelv, a kultúra nyelve) volt. A szultán olyan keresztény alattvalóival van dolgunk, akiknek főként nyelvi, általánosságban véve pedig kulturális csoportkötelékei többértékűek voltak [szó szerint: kollektív hovatartozásuk többszörös volt], de ugyanez vonatkozott térbeli elhelyezkedésükre is (egyazon politikai, geopolitikai, történelmi, joghatósági/bíráskodási és közigazgatási térséghez tartozván). Ennélfogva, a konstantinápolyi Görög Egyházhhoz s annak domináns kultúrájához fűződő kötelékei révén, egy epiruszi albán lakos görög, illetve 'romaios' (bizánci) számba ment. Ellenben egy janinai görög polgár, aki családi nyelve és a Görög Egyházhhoz való tartozása folytán annak tekintette magát, nem volt konstantinápolyi görög (aki különleges megbélyegzés alanya volt a dunai fejedelemségekben). *Az epirusziak tehát görögök voltak ugyan, de nem csupán azok.*”²⁶⁴ [...] „Mindez hozzásegít bennünket – folytatja fejtegetéseit Cotovanu – annak megértéséhez, ami hosszú időn át paradoxonnak tetszett a történészeknek: az a tény, hogy a XVII. században a fejedelemségekben kitörő görögellenes lázadások szószólói és vezetői gyakran maguk is görögnyelvű idegenek, mint például Cârstea Ghenovici országbíró, Leca Leurdeni-i nagy sphatar [fővezér], Nica Corcova-i nagy logothéta [főkancellár], vagy akár még Vasile Lupu Coci, Moldva későbbi fejedelme (1634–1653) is, akik valamennyien epiruszi származásúak. Ezeket a politikai szereplőket leginkább az a lehetőség jellemezte, hogy tetszés szerint válogathattak többértékű kollektív hovatartozásuk kellékeiből, s ezek közül a körülményeknek és érdekeiknek legmegfelelőbbet választhatták. Havaselvei vagy moldvai alattvalói minőségükben és az ökumenikus patriarkátus köré

szerveződött konstantinápolyi intézményes görögséggel kapcsolatos ellenséges helyi légkört, röviden: az általános görögellenességet megtapasztalván személyes érdekükben az állt, hogy a görög identitástól különböző hovatartozást/származást tanúsítsanak. A moldvai trónért folytatott küzdelmében a moldvai Vasile Lupu számára a riválisok, az ország ellenségei a »görögök« voltak. Épp ő, aki aztán később [bizánci] »császárként« viselkedett és a görög egyház legfőbb védnöke volt, játszott rá a befogadó közeg joghatósági hovatartozása sajátosságaira/különbözőségére (ezen a címen vetett szemet a moldvai trónra, aztán el is foglalta azt), de albán mivoltára is hivatkozott – ilyennek ismerték meg a kortársak. Ám Miron Costin moldvai krónikáiról állítása szerint a moldvai román parasztok szemében mégis csak »görög« maradt, akárcsak Gheorghe Ștefan, aki a fejedelmi székben követte (1653–1657). Ami pedig a délszláv bevándorlókat illeti, ők mindenestre »jó oldalra« kerültek.”²⁶⁵

Ezután következnek Cotovanu végkövetkeztetései, amelyek ugyan megítélésünk szerint további kiegészítésre s árnyalásra/finomításra szorulnak, de szókimondása miatt némi rövidítéssel mégis szó szerint idemásoljuk őket: „Összefoglalva: a valláson túlmenően, amely a politikai hatalom legitim rendezője volt (a havaselvei és moldvai fejedelmek »Isten kegyelméből« országoltak), nem létezett olyan jogelv, amely az egyének (nyelvi vagy földrajzi térségbeli) kollektív hovatartozása egyik vagy másik eleme javára döntő fontosságú lett volna. A törvényes hatalom szemszögéből csupán a helyi uralkodó iránt tanúsított feltétlen hűség és az adózási kötelezettségek megbízható teljesítése számított [...] Ez a jogi úr hirtelen lehetőséget teremtett az érdekeltek számára, hogy ha a körülmények úgy hozták, a legmegfelelőbbnek látszó (eredeti, vagy szerzett) hovatartozást/identitást helyezték előtérbe. A dunai fejedelemségekbe igyekvő balkáni bevándorlók esetei, akik a helyi hatalom legfelsőbb szféráiba tagozódtak be, olyan szép példák, amelyekre több figyelmet kell fordítani a jövőben.”²⁶⁶

²⁶⁵ Cotovanu 2014, 110.

²⁶⁶ „En résumé, au-delà de la religion, qui était l'ordre légitimateur du pouvoir politique (les princes de Valachie et de Moldavie étaient des élus «par la grâce de Dieu»), il n'y avait pas de principe de droit qui aurait tranché en faveur de telle ou telle appartenance

Szívleljük meg tehát Cotovanu figyelmeztetését, és betartva korábbi ígéretünket is, a rendelkezésünkre álló egyéb forrásanyag alapján próbáljuk magunk is továbbgondolni eredményeit! Szempontjait, megfigyeléseit, s kivált munkahipóézéseit természetesen messzemenően tiszteletben tartva, esetleg néhol még tovább finomítva. Erre már a tanulmány alcíme is bátorít bennünket, hiszen így hangzik: „*egy kevésbé ismert téma heurisztikus lehetőségkerete*”. Márpedig a tudománytörténet jól ismeri a „heurisztikus módszert” (*méthode heuristique*), amely esetünkben feljogosít, sőt már-már fel is szólít bennünket arra, hogy ott, ahol eddigi ismereteinkben hézagok tátongtak, a Cotovanu által sugallt „kitaláló módszerrel” némi talélékonyssággal betöltsük azokat, legalábbis újabb épkezláb feltevéseket fogalmazunk meg.

Kezdjük tehát az elején: Cotovanu, kellő óvatossággal, nem dicsátkozik találgatásokba arról, hogy három évszázad kétezzer (főként családfői) nevet tartalmazó listája mekkora embertömeget takar. Csak annyit mond, hogy – újra idézzük – hiányos adatai okán nem rögzíthette a családfők körül „gravitáló” növet és „a nagyszámú leszármazottakat”. Magyarán nem volt módja számba venni, megszámlálni őket! Ugyanakkor tudjuk, hogy az aromának (macedo-romának) *patriarkális* pástorkölösségei a rokonságot férfiágon vezetve nagycsaládokban, lánokban éltek, amelyek létszáma „olykor a 30-40 főt is elérte.” Az endogámia szigorú szabályai is hozzájárultak ahhoz, hogy „a rokonsági fokot ötödiziglen számon tartották”,²⁶⁷ az edig szinte köztudomású, mennyire megmaradt köreikben a saládi-rokonsági szolidaritás, jóval azután is, hogy a legelőváló pástorkodással felhagyva tipikus városlakókká váltak, és szétszóródtak az egész dél- és közép-kelet-európai térségben.

llective des individus (linguistique ou géospatiale) Seuls leur allégeance au souverain s lieux et l'établissement du domicile fiscal sur place comptaient au regard de l'autorité itime; je tâcherai de développer ailleurs cet aspect. Du coup, ce vide juridique laissait x intéressés la possibilité de mettre en avant l'appartenance (originnaire ou acquise) ivenable, si les circonstances l'exigeaient. Le cas des migrants balkaniques des ncipautés danubiennes, intégrés dans les plus hautes sphères locales de pouvoir, us apporte une belle illustration, qui mérite qu'on lui prête plus d'attention à l'avenir.”
Cotovanu 2014, 110. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

Bacu 2012, 194–195.

Ehhez nyilván az is hozzájárult, hogy mint minden hányatott sorsú nép fiaiban, erős bennük (mindmáig) a bizalmatlanság az „idegenek”, a külvilág iránt.²⁶⁸ Tehát ha csupán Cotovanu kétezres mintáját vesszük alapul, s családonként tíz-tizenkét gyerekkel, továbbá a tágabb rokonsággal is kalkulálhatunk, nem lehetünk túlságosan messze egy legalább ötven/hatvanezres nagyságrendtől! Különösen, ha amaz értesülések valóságtartalman is elgondolkozunk, amelyek a jelek szerint elkerülték a román történészről figyelmét: Gelcu Maksutovici bukaresti albán történész (szül. 1930-ben) korabeli olasz, latin és óegyházi szláv nyelvű dokumentumokra hivatkozva nem kevesebbet állít, mint hogy Mihail Viteazul (Vitéz Mihály) idején (1593–1601), a XVI. század végén egy családtagokkal együtt tizenötezer (!) fős albán (?) közösség települt a ruméliai Cerna Vodáról összesen vagyonával és állataival Havaselvére!²⁶⁹ Jelenlétükről Vitéz Mihály utóda, Simion Movilă (1601–1602) egyik 1602. május elsejei keltezésű, Tîrgoviște-ben készült oklevele is megemlékezik, ilyenformán: „*En, Simion Moghilă, Isten kegyelméből Havaselve vajdája és uralkodója megparancsolom, hogy ezeket a Cerveni Voda-ból származó arbonásokat [arbănași din Cerveni Voda], akik török országból költöztek országomba, a Prahova megyei Călinești falvára, ne háborgassák*”, továbbá tíz éven át mentesítsék őket a legkülönbélebb – Jancsó Benedek által később részletesen taglalt – korabeli adók, dézsmák, tizedek és egyéb illetékek²⁷⁰ megfizetése alól. S tíz év elteltével is csupán

²⁶⁸ Ezt a mélyen rögzült magatartásformát Nicolas Trifon így fogalmazta meg egy interjúban: „A nyelv és a hagyományok megőrzése gyakorlatilag egészen a legutóbbi időkhözig családi ügy volt. Ez annyit tesz, hogy nagycsaládokról, néha egyenesen klánokról lévén szó, a közösségek elég gyakran találkoztak. Az összetartás [cohesion] másik tényezője: a történelem folyamán rögzült kisebbségi reflex, amely egyszerre jelent nyitottságot és gyanakvást az idegenek iránt. Nyitottságot a mindennapi foglalkozásuk okán: tejtermékkészítők, állattenyésztők, kézművesek, kereskedők, szellemi szabadfoglalkozásúak, ugyanakkor szinte sohasem síkvidéki földművelő parasztok; másrészt gyanakvást, bizalmatlanságot a »xenik«-k irányában, a többiekkel, az idegenekkel szemben, akikkel nem szívesen keveredtek.” (Forrás: Nationalisme aroumain; fr.metapedia.org/wiki/Nationalisme_Aroumain) [letöltve 2016 őszén.] Lásd erről bővebben a 178. sz. jegyzetben felsorolt alapmunkákat!

²⁶⁹ Gelcu Sefedin Maksutovici: *Istoria comunității albaneze din România*. Editura Kriterion, București, 1992, 20–22. (s a hozzá tartozó jegyzetek! (A továbbiakban Maksutovici 1992.)

²⁷⁰ „slobozi de boi și de găleți și de fin și de gorștina de oi și de porci, de toate mîncăturile [...] zeciuială din casă și din averile lor și pentru cai de olac să nu li se ia, nici vinărici [...]” Maksutovici 1992, 23. (Vö. könyvünk 297. sz. jegyzetével!)

a 15 000 oszporára (*aspru*) rúgó harácsot kötelesek befizetni „Kelet nagyrabecsült császáranak”, azt is két részletben: Szent György és Szent Demeter napján. Mi több, a fejedelem azt is elrendeli, hogy „az adószedők ne tegyék be a lábukat a faluba, csupán üzenjenek, és küldjék el azokat az ezüst oszporákat a fejedelmi kincstárba”.²⁷¹

A Maksutovici által közölt dokumentumokkal kapcsolatban mindössze egyetlen megjegyzésünk van: szóhasználatuk hajszálpontosan megegyezik a Cotovanu által arománnak (macedo-románnak) feltételezett bevándorlók megnevezésével (*arbănași din [...] țara turcească*)...²⁷²

Sakkor hol vannak/lehetnek mindazok leszármazottai, akik írástudatlanok vagy egyszerűen gyanakvóak lévén mindenféle hatalom iránt, egyáltalán nem regisztráltatták magukat?²⁷³ E vonatkozásban sokatmondó lehet, hogy Barbu Știrbei (1849–1856 között Havasalföld uralkodója) 1855-ben saját belügyminisztériumához intézett egyik fejedelmi rendeletében felpanaszolja, hogy „Görögországból érkezett alattvalói mindmáig semmiféle hajlandóságot nem mutattak, hogy legalább értesítsék a hatósá-

²⁷¹ „Și să nu între birarii în sat, ci numai să trimită să aducă acei aspri la Visteria domniei mele”. Maksutovici 1992, 23.

²⁷² Cotovanu hipotézisét támasztja alá Maksutovici ama közlése is, hogy mintegy negyedszázada Călinești-be látogatván mindössze egyetlen albán családot talált ott, amelynek alapítója, *Nazif Ibraim* valamikor a két világháború között érkezett Macedóniából... (Maksutovici 1992, 23.) Saját megjegyzés: Maksutovici, aki neve után ítélve mohamedán vallású családból származik, akárcsak *Nazif Ibraim*, valószínűleg nem vette számításba, hogy az általa albánként azonosított „arbanások” nem lehetnek mozlímok, hiszen akkor a „kapitulációk” szellemében be se engedték volna őket Havaselvére... (Vö. a köv. jegyzettel is!)

²⁷³ Cotovanu egy másik publikációjában felveti, hogy a fejedelemségek latifundiumai nyomasztó munkaerő- (és adózásra fogható paraszt-) hiányát a XV–XVII. században ugyancsak a Dunától délről érkező földművesekkel igyekeztek enyhíteni, akik túlnyomórészt szintén az idők folyamán jobbágyi függőségbe kényszerített arománok lehettek. Lásd Lidia Cotovanu: *À la recherche de nouveaux contribuables: politiques publiques de colonisation rurale avec des „étrangers”* (Valachie et Moldavie, XV–XVIIe s.), *RESEE* 53/1–4 (2015), 33–69. (A tanulmány szövege kisebb szerkesztői beavatkozásokkal gyakorlatilag azonos a szerző *Migrations et mutations identitaires dans l’Europe du Sud-Est (vues de Valachie et de Moldavie, XIV–XVIIe siècles)* [Bevándorlás és önazonossági mutációk Délkelet-Európában (Havaselvéről és Moldvából nézvést, a XIV–XVII. században) c. PhD értekezése I.5.1 és I.5.2. jelzetű fejezeteivel (a védésre 2014. április 4-én került sor a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales nevű kutatóintézetben), a szöveg elérhetősége: *L’Atelier du Centre de recherches historiques* [a világhálóra feltéve: 2015. április 30.: <http://acr.revues.org/6165>; továbbá: www.academia.edu/.../À_la_recherche_de_nouveaux_contribuables po...; [letöltve 2016 őszé]

gokat, hol tartózkodnak az országban.”²⁷⁴ Pedig ez már a Szervezeti Szabályzatok viszonylag rendezettebb, bár korántsem nyugalmas korszakában volt, mindenesetre a korábbiál jóval fejlettebb írásbeliség és nyilvántartás közepette...

De feltételezett (becsült) jelenlétükről lássunk ismét két magyar tanúságtételt az 1860-as évekből (erősen rövidítve). Előrebocsátva, hogy hajdani honfitársainkat gyakorlatilag ugyanaz a jelenségcsoport foglalkoztatta, mint Cotovanut és jelen sorok szerzőjét is. Közelebbről:

a) a fejedelemségek népességének (s különösen városi lakosságának) etnikai összetétele, *s ebben az arománok (macedo-románok) feltételezett aránya*;

b) a román társadalom különféle rétegeiben tapasztalható gyors s szinte akadálytalan integráció jelensége;

c) a román nép és főként a román politikai vezető réteg (oligarchia) túlélési képessége, diplomáciai-stratégiai érzéke.

Lássunk először egy tömör statisztikai összefoglalót – Veress Sándor tollából (a Cotovanutól kölcsönzött *prizma* alapján arománokként azonosítható etnikumokat tárgyaló részeket kiemelve, a többi jelentősen megkurtítva!):²⁷⁵

„Óhajtván minél hamarabb átessen ezen száraz adatok elsorolásán – melyek egyéb iránt a nemzet gazdasznak ékesen szólóbbak a leg regényesebb elbeszéléseknél: mellőzöm a nagyon apró részletezéseket, csupán következőkre vonatkozom:

Moldva összes lakossága	1 463 027 lélek
Olá országé [sic!]	2 409 921 "
összesen =	3 864 848 "

Nevezetes azonban – és semmi más európai nemzeteknél elő nem forduló körülmény – a nőknek sokkal kisebb száma,

²⁷⁴ Arománii în Documentele din Arhivele Craiovene (<https://sutsatadicraiova.wordpress.com/NLU>; [letöltve 2016 őszé]

²⁷⁵ Bővebben idézi és interpretálja Borsi-Kálmán Béla: A román társadalom és közélet az 1850-es, 60-as években a magyar (Kossuth-)emigránsok szemével – főként Veress Sándor és Oroszhegyi Jóska munkáiban. *Kisebbségkutatás*, 2011/1., 14–33. (Kötetben uő: *Megközelítések. Tanulmányok a magyar-román (román-magyar) kapcsolattörténetről és identitásról*. Lucidus Kiadó Budapest, 2011, (Kisebbségkutatás Könyvek), 9–31.; a továbbiakban B.-K. B. 2011.)

mint a férfiaknak, nevezetesen 1 995 861 férfi mellett van csak 1 868 087 nő, tehát 126 874-el több férfi mint nő – tehát majd 3,3 százalékkal több férfi mint nő [...]

Talán még jobban érdekelnék bennünket a nemzetiség szerinti kimutatások. A moldvai kimutatások, hol a magyar fobia nem oly divatos mint a Rosetti és Bratiano pestises köreiből,²⁷⁶ sokkal részletesebbek és őszintébbek mint a Bukarestben gyártottak 's imé következők

Moldvában: olá [sic!]	1 185 132
szláv fajok	89 662
magyarok	37 870
görög	6 658
latin fajuak	6 953
örmény	3 435
török	81
zsidó	124 867

Olá országban [Havaselvén] így van kimutatva:

földiek /: pamunteni: ²⁷⁷	2 193 774
osztrákok	15 477
poroszok	1 060
angolok	816
franciák és olaszok	482
muszkák	990

²⁷⁶ A tagadhatatlanul előítéletes megfogalmazás híven tükrözi ama tapasztalati tényt, hogy a XVIII–XIX. század fordulójáig erőteljesebben és szervezettebben elgörgösödött havaselvei (döntően bukaresti) elit fogékonyabb volt a Kárpátokon túlról érkezett, többnyire házitanítói vagy az 1820-as évektől részben már román tannyelvű iskolákban tanári állást vállaló, illetve újságíróként, olykor politikai tanácsadóként – vagyis valódi véleményformálóként – tevékenykedő, főként erdélyi román értelmiség által terjesztett ún. dáko-román tanokra, mint a rendesebb szerkezetű moldvai oligarchia. E tanításnak, amely igen fontos eleme a dinamikus formálódó modern román nemzettudatnak, burkolt, nemegyszer nyílt magyarellenessége szintén faktum. Vö. 1993-as monográfiánk – *Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, – első fejezetét (17–62.; a továbbiakban B.-K. B. 1993., valamint *Öt nemzetdek, és ami előtte következik...* A temesvári Levente-pőr 1919–1920. Noran Kiadó, Budapest, 2006 című munkánk Epilógus (2) c. zárófejezetét (277–309., és a hozzá tartozó jegyzetek; a továbbiakban B.-K. B. 2006.). Megítélésünk szerint ebben a szemléleti keretben célszerű értelmezni Veress Sándor és társai megnyilatkozásait.

²⁷⁷ Recte: pãmînteni

görögök	3 770
törökök	1 543
másféle idegenek	377
[...]	

[...] mi még jobban szemünkbe tűnik ha végig menvén a Duna partján T.szeverintől egész Szulináig meg győződünk hogy a falvaknak legalább egy harmada bulgár. De azért a fén idézett kimutatásban egészben szerb vagy bulgár sem szerepel 's csakugyan olá is lesz ezekből nem sokára – valamint a csángókból is mert bezzeg nem engednek itt kiváltságokat az idegennek mint nálunk ők maguknak kívánnak, hanem rumunizálnak par force²⁷⁸ és jaj lenne annak a pópának vagy falusi bírónak ki bulgár közönségéhez bulgár nyelven merne misét vagy igazságot szolgáltatni."²⁷⁹

Nem kevésbé elgondolkodtató, ami most következik – változatlanul Veress Sándor előadásában: „Zsidó is sokkal több van Moldvában 125 ezernél s akkor midőn a veres pártiak²⁸⁰ idejében keresztes háborút prédikáltak ellenük s minden idegen ellen alapok fél millióról beszéltek; – ez azonban szintén túlzás volt, de azt hiszem 200-250 ezerre legkisebb [sic!] mozgatás²⁸¹ nélkül tehetni számukat.

Görög is van legalább tíz annyi, mi már csak abból kitűnik, hogy a kisebb Moldvára 6 600 at tett, míg a nagyobb Olá országra csak 3 700 at; pedig itt több bérlő van mint amott 's annak 2/3a görög de meg itt van a Duna és a Duna parton végig alig van más kereskedő mint görög, 's ezeknek száma nem 3 000, de kétszer harmincz ezret is meghalad; mivel azonban ezeknek 9/10-e nem a kis Hellasz földről való, hanem a török birodalomból; ezeket is mind a földi /: pamunteán:/ rovatba tette."

Bár ezúttal nem tartozik vizsgálódásunk „fősdarába” mégis figyelemre méltó, amit a cigányság a köztudottnál jóval tekintélyesebb számáról és a havaselvi társadalomszerkezetben elfog-

²⁷⁸ Erőszakkal (francia)

²⁷⁹ Veress-kézirat, 56–57. fől.

²⁸⁰ Az összeolvadóban lévő havaselvi, főként bukaresti polgári érdekű középrétegek – a leendő román burzsoázia – politikai formációinak és kormányainak egyik összefoglaló neve a magyar emigránsok hátrahagyott irataiban. A másik közkeletű elnevezés a „Rosetti-Bratiano párt”. Veress kézirata egy további helyén „rosuk-vörösek” gyanánt is említi őket, akik szerinte „zsidó és idegen gyűlölők különösen pedig hongrophagok”. Uo. 49. fől. etc.

²⁸¹ Ez a szó nehezen kiszabizálható a kéziratan, lehetséges más olvasat is! (B.-K. B.)

lalt kitüntetett helyéről ír: „Hát a cigányok nem is érdemlenek tán említést? Hisz még 24 év előtt ezek voltak az olá nemzetnek leg nélkülönözhetetlenebb fiai ezek voltak az európai néger rabszolgák, és belőlök teltek ki a mezei munkásokon kívül a falusi kovácsok inasok, kocsisok, szakácsok, dajkák, szolgálók, muzsikuskok, peczérek, szabászok [...]: Stirbey herceg aztán fel-szabadította őket a rabszolgaság alól, 's azóta részint elvegyül-nek az oláhok közt, részint maig is külön csoportokat, itt ott egész falukat képeznek, de mindenütt találhatók úgy a város-okban mint a falukon, pusztákon, úton út félen 's aligha 8-10% át ki nem teszik az összes népességnek?

Jobban megközelíti azért a valóságot ha az oláhok [románok] számát legfeljebb 3 millóra tesszük a többiekét pedig kö-vetkezőleg: bulgár, szerb és muszka 300 000, zsidó 250 ezer, cigány 150 ezer,²⁸² görög 65–70 ezer, Magyar 50–60 ezer, német 15 ezer, más idegenek 15-20 ezer.-

Így pusztá számokban kimutatva is jobban arányulnak tehát idegen fajú polgártársaikhoz mint mi magyarok, mert a lakosságnak mintegy $\frac{3}{4}$ ét képezik, de még ha hozzá gondoljuk hogy sikerült nekik az

²⁸² Oroszhegyinél ez olvasható a fejedelemségekbeli romákról: „A román nemzet tömegét képező pór román nép után legszámosabb e földön a *cigány*, mely 1400-ban jött ide. A *Jó Sándor* fejedeleme idejében. Indus fajnak tartatnak; kik *Timur* (Tamerlan) seregével jöttek ki *Delhi* bevételé után 1399[-ben] s Törökországból egész Európába elszéledtek. Saját sanskrittal rokon nyelvükön »*rumna-sak*«, kóborló embereknek nevezik magukat. Nagy igazán. Nálunk e faj úgy ismeretes, mint mulattató, cselecsala, naplopó gyűlevész nép. Romániában, legalább nézetem szerint, kedvezőbb ítéletet érdemel. Szorgalmas, becsületes, vagyonos cigányokat találni itt országszerte, a mezőgazdász, vasipar, zenesztet, kalmárkodás minden fokozatán át: talán éppen a bojári osztályig [...] Eredetileg minden cigány a lakott föld urának, u. m. az államnak, kolostoroknak, és magánbirtokos bojároknak rabszolgája volt; még ma is úri családokörök összes cselédszemélyzete cigányokból áll [...] 1844-ben *Ghika Sándor* és *Sturdza Mihály* hercegek az állam és kolostorok cigányait dekretaliter fölszabadították, miáltal még csak a bojáriak maradtak jobbágyságban [...] 1855[-ben] *Ghika* a magánosok cigányait is szabadoknak nyilatkoztatta. Ha ily cigányok a bojári háznál különféle adományokból megszerezték magukat; akkor számyra kelve, városba telepedtek; mesterséghez, szatócssághoz fogtak; önállólag földműveléshez kezdtek; vagy éppen kisebb örökségeket (Mošie) haszonbérlettek. Ma sok városban emeletes házak és aranytökek tulajdonosai cigányok. Végre is nyelvre és szokásra annyira a nemzet kebelébe elegyedtek, hogy népének valódi javát teszik. Vaillant létszámukat 70 ezer lélekre teszi (L'illustration 1854).” Lásd Oroszhegyi 83–84. Ide egyetlen megjegyzés kívánczik: két korabeli forrásszövegben három számadattal találkozunk (a magunk részéről a legtöbb hitelt Veressnek adunk, mert ő sokkal több időt töltött Havaseln, majd Romániában Vaillant-nál és Oroszhegyinél), vagyis a cigányok már akkor is (s azóta is) a „romániai népszámlálások nagy ismeretlenjei” (Szilágyi N. Sándor kolozsvári nyelvészprofesszor találó kifejezése).

idegeneket egészen eloláhosítani [elrománosítani] 's ezoláhosítás [románosítás] folyvást sokkal nagyobb eréllyel és szigorral folytattatik mint ily miveltséggel bíró nemzettől várni lehetne.”²⁸³

Vagyis miről is értesültünk eddig? Arról, hogy a statisztikák *nem* megbízhatóak, s nagyon is kérdéses a kérdezőbiztosok felkészültsége és objektivitása. Hallatlanul fontosnak látszik viszont, hogy Veress, előítéletein és ellenérzésein felülemelkedve, *tárgyilagosan* rögzíti: a fejedelemségek, kivált Havaselve lakosságának etnikai összetétele *eleve* kedvezőbb egy francia típusú nemzetépítés megkísérlésére, mint a magyar társadalom!

Lidia Cotovanu megközelítése és korábban bemutatott meggyőző *hipotézise* ismeretében is szembetűnő tény: *egyetlen aromán (macedo-román, cincár, „kuco-olah”) sem szerepel a magyar megfigyelő kimutatásában!*

Ugyanakkor, ha Cotovanu korábban összegzett kutatási eredményeit Veress korabeli (pontosnak tetsző) statisztikai adataira rávetítjük, akkor jó okkal feltételezhetjük, hogy a Veress által „görög” gyanánt azonosított moldvai és főként havaselvi alattvalók tekintélyes hányada (különösen a kereskedők, kézművesek és földbérlők zöme!) *valójában macedo-román, aromán, akiket ab ovo a „honfiú” (őshonos) pámínteni* rovatban regisztrálnak. Mi már tudjuk, hála Cotovanunak, hogy *jóval több okkal*, mondhatni román nemzetépítési szempontból megalapozottabban, mint azt hajdani honfitársunk nem csekély (bár részben érthető) ellenszenvvel rögzítette! Mi több, akaratlanul is megelőlegezi (s persze meg is erősíti) a román történésznő megállapításait, amikor az általa „görögnek” vélt – s több mint hatvanezres létszámúra becsült! – földbérlő és kereskedő rétegről ezt írja: „ezeknek 9/10-e *nem a kis Hellasz földről való, hanem a török birodalomból*” származik!²⁸⁴

Újabb kommentár helyett most nézzük meg, mit írt – kissé összefogottabban s Veressnél jóval kíméletesebben,²⁸⁵ továbbá a je-

²⁸³ Veress-kézirat, 57–58. fől.

²⁸⁴ Veress-kézirat, 57–58. fől. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

²⁸⁵ „Voltak bibék, melyeket gyöngéd figyelemből elhallgattam; olyan ne bánts virágokat, melyekhez gyakran az ember nem tudja miért, oly forrón ragaszkodik; miként a román értelmiség egy része bizonyos eszmékhez, melyek életrevalóságában kételkedünk; de mivel ellenzését keserű bántogatásoknak veszik, inkább nem is érintjük. Ellenben találko-

lenség magyarázatát is megkísérelve – ugyanazon fejleményekről Veressék kor- (és sors)társa, Oroszhegyi (Szabó) Jósá (Nagykolcs, 1822. május 24. – Budapest, 1870. február 20.)²⁸⁶: „A román nemzet tömege gyarapítására [a cigányok után] kétségtelenül harmadik részt tesznek a görögök; kik a 15-ik században kezdtek beköltözni. Kezeikben az ország földje és kincse. Ezekből teltek ki egykor Románia uralkodói, a *fanarióták*; midőn ez ország áruba bocsátott hűbéri birtok volt. Ezekből telik a bojárság aránytalanul nagyobb része. Ezekből, az itt egészen külön kasztot képező árendások [földbérlok] serege. Ezekből a kereskedők többsége. Ezekből, az országot aranyos körmei közt bűerővel [sic!] tartó hierarchia. Végre is, csak az a csodaszerű és bámulandó, hogy míg magyar hazánkat az uralkodott német elem annyira birta elcibakosítani; itt a csaknem határtalan uralmú görög elem,²⁸⁷ nemhogy a nemzetet vetette volna ki sodrából; hanem annyira mennyire, maga olvadt bele. Egy kulcsa van e dolognak. A görög maga ugyanazon (török) főuralom alatt elnyomatásban levén, e földet úgyszólván, menedékkül, – vagy olykor zsákmányul – választotta; tehát nem hódítási vágy lelkesítette; hanem önmagán segíti óhajta, jobbhoz jutás reményében, örömet öltötte fel az idegen nemzetiség palástját; melyet maiglan kényelmesen visel.

A görög nemzetiségnek ez országban – úgyszólván – csak függeléke a *bolgár* és a *szerb*. Bolgár és szerb falvak vannak

tak elhallgathatatlan hiányok, erkölcsi sebek, melyek faggatása keservesen fáj; melyeket mégis gyógyulásra kell ösztönöznünk; azért, mert csak egészséges társadalommal óhajtunk testvérisülni. Ime e nézetek vezettek vázlatos összeállításomban.” Oroszhegyi, 27–28. (Részlet a szerző „Bevezetés”-éből).

²⁸⁶ Vö. Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49*. Zrínyi Katonai Kiadó, 1983, 256. Míg legteljesebb életrajzát lásd Oroszhegyi, 3–25., 148–149. Vö. Beke György: A Kossuth-emigráció Mikes Kelemenje. In uő: *Kossuth-emigráció Bukarestben. Magyar emlékiratok a régi Romániában*. KÖZDOK (Közlekedési Dokumentációs Kft.), Budapest, 1998, 99. (Tevékenységről uo. 99–126.)

²⁸⁷ Erről kézírata egyik korábbi passzusában Veressnél ez olvasható: „Mind e [vizontagságos politikai/társadalmi/társaslélektani] változásokon átmént a nyelv is – még mai napig van egy jó csomó – majdnem kiküszöbölhetetlen magyar török, muszka szó benne, most meg annyira meg franciásodott a szalóni nyelv hogy úri ember nem is akar oláhul beszélni s ha beszél harmada francziálul van. – De most még sem annyira franczia a bojár osztály mint a minő görög volt a fanarióta fejedelmek idejében, akkor csak a nép maradt volt olá [román], az úri osztály görögül tanult, görögül kormányzott, görögül beszélt, görögül imádkozott; még a cigányok is voltak befolyással jellemük kifejlődésére, csak a zsidóktól – e számoló és vállalkozó néptől nem tanultak semmit.” Veress-kézirat, 40. fől.

Bukurest környékén. Az ország más részeiben inkább szórva nyosan, mint tömegesen laknak.”²⁸⁸

Ha pedig, vázlatosan bár, *immár Cotovanu eredményei és munkahipotézise felhasználásával* értelmezni próbáljuk hajdani honfitársaink értesüléseit és elemzéseit, az első dolog tehát: az *idegenek viszonylag nagy száma a fejedelemségek társadalmában*. A magyar megfigyelők szerint, mint láthattuk, nincs egyetlen olyan osztály, illetve társadalmi réteg, amelyben idegenek jócskán ne lennének. S itt nemcsak azokról a küllhoni jövevényekről van szó, akiket a korabeli népszámlálások számsorai több-kevesebb pontossággal kimutatnak, hanem ellenkezőleg, szerintük azon csoportok soraiban is nagy számban található asszimilálatlan vagy betagozódóban lévő idegen „elemek”, akiket már (honosított) *románként* vettek lajstromba. Az egyik szemtanú, akit főntebb hosszasan idéztünk – Veress Sándor „határmérnök” (földmérő) –, aki már csak mindennapi elfoglaltsága révén is a román valóság egyik legszakavatottabb ismerőjének számít (napjainkig),²⁸⁹ nem kevesebbet állított, mint – megismételjük – az 1850-es, 60-as években a román bojárság kevesebb mint tíz százaléka volt román eredetű Havaselvén! A földbérlok négyötöde ugyancsak görög, s a maradék egyötödben is elenyésző a tősgyökeres románok aránya a szerbekhez és a bolgárokhöz viszonyítva.²⁹⁰ Ami a kereskedőket s kivált a gabonakereskedőket illeti, szerinte ott sem volt más a helyzet: kilenctizedük görög volt, olyannyira, hogy a Duna menti kikötővárosok csapszékeiben „többet hallani görögül mint oláhul” Galactól Calafatig.²⁹¹ 1860/61-ben egy másik magyar emigráns, Oroszhegyi (Szabó) Jósá, aki körorvosként működött Havaselvén (vagyis maga is kiváló terepismerettel rendelkezett) – mint főntebb már olvas-

²⁸⁸ Oroszhegyi, 95–96.

²⁸⁹ Topográfusi, kartográfusi tevékenységéről lásd újabban Mădălin-Cristian Focșa: *Documente românești în arhivele maghiare: lucrările de teren făcute de inginerul Sándor Veress, în anii 1860–1884*. *Revista Arhivelor din București* (sajtó alatt.)

²⁹⁰ Veress-kézirat, 88. fől.

²⁹¹ Uo. 94. fől. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.) Az előzményekről lásd újabban: Gheorghe Lazăr: *Les marchands en Valachie (XVIIe–XVIIIe siècles)*. Avec une préface de Șerban Papacostea. Institutul Cultural Român, București, 2006, (Colecția Augur).

hattuk –, szintén azt említi (Ozanne 1878-as útirajzával tökéletesen egybehangzóan), hogy az elegáns bukaresti szalonokban még az 1850-es években is az úgörög beszéd az uralkodó a francia mellett, s más forrásból tudjuk, hogy a közoktatásban körülbelül olyan arányban oktatták az úgörög nyelvet, mint a történelmi Magyarországon a latint.

Már korábban is feltételeztük, hogy a magyar megfigyelők, akárcsak a kortársak többsége, nemigen tudták megkülönböztetni a görögöket az úgörög nyelvet ugyancsak tökéletesen beszélő arománoktól (macedo-románoktól)!²⁹²

Most viszont Cotovanu 2014-es tanulmánya ismeretében és „heurisztikus sugalmazása” szellemében alapos okunk van feltételezni, hogy immár megkerült a hiányzó láncszem (*missing link*): minden jel szerint a havaselvei és (részben) moldvai városiak kereskedők, kézművesek és földbérlok (árendások) el-sőprő többsége és a bojárság korábban betagozódott kisebb része voltaképpen epiruszi vagy a vele szomszédos régiókból (a Píndosz-hegységből, Thesszáliából, az Olimposz-hegységből, esetleg több évtizedes bulgáriai „megállóval”) a korábbi évszázadokban beköltözött aromán, kisebb hányadában arománul is beszélő albán, bolgár, esetleg macedo-szláv, s csupán elenyésző arányban valóban görög, akik persze az 1830-as évek derekáig *lingua francá*nak számító úgörög nyelvet is kitűnően, olykor megtévesztő tökéletességgel beszélték, ezen a nyelven végezték tanulmányaikat, intézték kereskedelmi ügyeleteiket és írták irodalmi műveiket.

E jelenség súlyát aligha lehet túlbecsülni, hiszen, minden jel szerint éppen ez a román *nation building* sikerességének egyik eddig homályban maradt kulcsa! Hiszen könnyen belátható, hogy jóval egyszerűbb egy olyan „többségi nép” nemzeti, honszerzési – *nemzetállami/államnemzeti* – törekvéseivel azonosulni, amelyhez a közös érdekeken és eszmei közösségen túl még etnikai/vérségi kötelékek is fűzik éppen azoknak a polgárosodásban leginkább érdekelt városiakó rétegeknek a tagjait,

amelyekből a minden nemzetépítés alapját jelentő *middle class*, a *majdani román burzsoázia* fog gyors ütemben kifejeződésedni.²⁹³

Más szóval nem lehetséges pusztán a véletlen játéknak tekinteni, hogy egykori honfitársaink megfigyelései kísértetiesen egybeeszenek a román társadalom- (és irodalom)történet talán legavatottabb ismerőjének, George Călinescunak (1899–1965) mintegy nyolc évtizeddel későbbi – szintén több részletben megfogalmazott – véleményével, valamint Cotovanu újabb 75 esztendővel utóbbi „heurisztikus” gondolat kísérlétével. Călinescu kimerítő prozopográfiai kutatásokon alapuló, 1941-ben megjelent nagy irodalomtörténeti összefoglalója elképesztő adatgazdagságát senki sem tudta azóta sem megközelíteni!²⁹⁴

A városi középrétegek – a leendő polgári érdekű román középosztályok dinamikája – összefüggésében ezt írja életrajzában Ion Eliade Rădulescuról (1802–1872), aki körülbelül azt az ideológiai előkészítő szerepet töltötte be a román *negyvennyolcas nemzedék* eszmei formálódásában, mint Kölcsey és Wesselényi a magyaréban: „A városi kereskedők ama kétes [szó szerint: obskúrus] rétegből származott, amely a nagybojár családokba fog behatolni és utóbb lerakja a modern Románia alapjait.”²⁹⁵

A Nicolae Bălcescu (1819–1852) eszme- és harcostársaként 1848–49-es „békéltető” szerepe folytán Magyarországon és Erdélyben egyaránt ismertté vált román „negyvennyolcas”,

²⁹³ Lásd erről bővebben Ștefan Zeletin: *Burghezia română. Originea și rolul ei istoric*. Editura Cultura națională, București, 1925. (2. kiad. Humanitas, București, 1991); Constantin C. Giurescu: *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române pînă la 1848*. Editura Științifică, București, 1972.

²⁹⁴ Összehasonlításként vö. napjaink egyik legnevesebb román irodalomtörténésze kézikönyvével: Nicolae Manolescu: *Istoria critică a literaturii române 5 secole de literatură*. Editura Paralela 45, Pitești, é. n. (Manolescu teljesen szakított nagy elődje szociologikus, prozopografikus megközelítésével!)

²⁹⁵ „Jeșea din acea pătura obscură de tîrgoveți care avea să răzbată pîntre marile familii boierești și să întemeieze România modernă.” George Călinescu: *Istoria literaturii române de la începuturi pînă în prezent*. Ediția II-a revăzută și adăugită [A román irodalom története a kezdetektől napjainkig. (2. javított és kiegészített kiadás.) Kiadta és előszóval ellátta Al. Piru]. Editura Minerva, București, 1986, 131. (A továbbiakban Călinescu 1986.) Két mondatlalt lejjebb már arról értesülünk, hogy Ion Eliade Rădulescu „kereskedő környezetben élő” atyja egy „törökországi kalmár házában nőtt fel”, anyjáról, Eufrosináról pedig az olvasható, hogy „írní, olvasni csupán görögöl tudott, mivel talán görög asszony volt, aki a feltételezések szerint a Danielopolu családba tartozott”. Călinescu 1986, 110. (Mindez, Cotovanu prizmjája alapján, alighanem szintén aromán származásra utal...)

²⁹² B.-K. B. 1993, 27.; B.-K. B. 2011, 25.

Cezar Bolliac (1813–1881) részben újjörög származását firtatva így vélekedik: „Igaz, hogy a bojárság volt a legnyitottabb a beszivárgások előtt, ám ez teljes és néha gyors asszimilálódásra kötelezett [...]”²⁹⁶

Majd, immár Vasile Alecsandri (1821–1890), a román irodalom Eminescu előtti legnagyobb költője – aki egy időben gyermek- és ifjúkori barátjának, Alexandru Ioan Cuzának külügyminisztere²⁹⁷ is volt – kapcsán ezt az első látásra megdöbbentő gondolatmenetet teszi közzé, szembesítve olvasóit hősének mind apai, mind anyai ági görög eredetével: „A fejedelemségekbeli görögök nem azonosak a félszigetiekkel, és ha túlságosan finom [aprólékos] vizsgálatot végeznénk a kor városi lakossága körében, nagyon zavarba jönnénk. A görögül tanuló román és a görög között, aki román hivatalt visel és beszél az ország nyelvét, nincs semmiféle különbség. Egyikük sincs tudatában a faji különbségnek, a házassági kapcsolatok pedig a leg-egyszerűbb módon kötöttek, mivel mindannyian ortodoxok. Egy fejedelemségekbeli görög, attól a pillanattól kezdve, hogy a Dunát átlépte, asszimiláltnak számít...”²⁹⁸

Minderre, akárha Lidia Cotovanu sugallatait parafrázálná, egy másik jelentős román költő, Alecsandru Macedonski (1854–1920) valószínűsíthető szerb vagy (macedóniai) bolgár gyökereiről szólván ekképpen teszi fel a koronát: „A dolognak semmiféle jelentősége nincs, és semmi szín alatt nem kell nagy feneket keríteni a [Macedonski] család idegen eredetének. *Trákia és Dá-*

²⁹⁶ Lásd George Călinescu: *Istoria literaturii române de la începuturi pînă în prezent*. Fundația regală pentru literatură și artă Regele Carol II, București, 1941, 233. (A továbbiakban Călinescu 1941.)

²⁹⁷ Lásd erről Marta Anineanu: *Din activitatea diplomatică a lui Vasile Alecsandri*. Corespondență inedită, 1859–1862. *Studii și materiale de istorie modernă*. Vol. II. București, 1960., 257–262.

²⁹⁸ Călinescu 1941, 253. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.) Itt kell sajnos megjegyeznünk, hogy a passzust hiába keressük az 1986-os 2. kiadás Alecsandri-életrajzában, ahol értelemszerűen a 281. oldalon kellene lennie! Nincs ott, s a szerkesztő a szövegcsontkítás ilyenkor szokásos jelölését (...) is elmulasztotta. Az irodalomtörténet rövidített változatában – G. Călinescu: *Istoria literaturii române. Compendiu*. Editura pentru literatură, București, 1968, 109. (a továbbiakban G. Călinescu 1968.) – szintén hiába keressük, helyette ezt a rejtélyes mondatot találjuk: „Elinitatea, în sens românesc, al lui Alecsandri se verifică în nostalgia statornică de mare și de spațiu exotic.” (Alecsandri román értelemben vett görögösége a tenger és az egzotikus térség iránti állandó [állhatatos] nosztalgiában igazolódik.)

cia [értsd: a balkáni levantei világ és Románia] között olyan nagyfokú etnikai közösség volt mindig is, és a román nép olyan nagy fel szívó erővel rendelkezik, hogy a nemzetiség itt egyszerű választás kérdése. Az a balkáni ember, aki egyszer bekerül a romanizmus [vagyis a román nemzeti törekvések politikai kerete] vonzáskörébe, s a román államélet részévé, részesévé válik, szinte rögtön elveszti nemzetiségét, vagy jobban mondva tisztázza saját, ingadozó [habozó] oszcilláló tráko-dák állagát. Ezek az új emberek, akiket házassági kötelékek fűztek az ország régi családjaihoz, sohasem érezhették [itt] idegennek magukat...”²⁹⁹

Călinescu megjegyzéseit mindig is nagyon fontosnak éreztük, de csupán most, Lidia Cotovanu nagy horderejű hipotézise tükrében vált valóban megvilágító (revelatív) erejűvé, amelyhez mindössze egyetlen lakonikus mondatot fűzhetünk: különösen, ha a román nemzetállami törekvések áramába bekerült „új ember” tudatosítja magában korábban elnyomott vagy homályban maradt, netán szégyellt ősrégi aromán származását!

E kitérő után kanyarodjunk vissza Konstantinápolyba!

Már az eddig felsorakoztatott anyagunkból is nyilvánvaló: a fanariótákat a jóisten is diplomatáknak teremtette. Azok is voltak, mégpedig a legrátermettebb, legtehetségesebb fajtából, akik művészi tökélyre fejlesztették az alkudozást, érdekérvényesítést, s mindazt, ami ezzel járt: az óvatossággal elegyes merészséget, kitűnő emberismeretet, helyzetfelismerést, szímatot, intuíciót, továbbá, mindennek visszájaként: a színlelést, csalárdságot, ármányt, álnokságot, hitszegést: a cselszövést, az *intrikát*. Ezeket a veleszületett és módszeresen fejlesztett,³⁰⁰ s okos házasodási politikával át is hagyományozott képességeket vette igénybe a török főhatalom, amikor a fanarióták szolgálataihoz folyamodott, s rájuk bízta hanyatló birodalma külkapcsolait s egyben sorsát is. Erre vonatkozóan fennmaradt egy korabeli török

²⁹⁹ Călinescu 1986, 517.

³⁰⁰ Példának okáért a kifinomult fanarióta családokban tapasztalati úton rájöttek, hogy azok a csemeték, akik újjörög anyanyelvük után először olaszul és franciául tanultak meg, jóval nehezebben sajátítják el a törököt. Ergo megfordították a sorrendet: először a török hozza oktatta a nebulókat, s csak aztán a görög *daskalos* [v. didaskalos], meg a francia *précepteur* és a német *korrepetitor*! (Zallony 170–171.)

közmondás, mely úgy tartotta, hogy a havaselyi és moldvai hoszpodárok a „*Fényes Porta Európa felé fordított szemei*”³⁰¹.

Sok történész tette már fel a kérdést, miként követhetett el az ottomán vezetés-ekkora meggondolatlanságot? A dilemmát – épp Alexandru Ipsilanti sorsán elmélkedve – így fogalmazza meg Constantin Gane (1885–1962) moldvai román művelődéstörténész: „A török birodalom története a legbizarrabbak közé tartozik az egész világon. Ha eltöprengünk rajta, nem tudunk szabadulni ama kínzó gondolattól, mely befészkei magát az ember fejébe, miszerint miként volt lehetséges, hogy a mohamedánok a világ ilyen nagy részét elfoglalják, s ilyen hosszú ideig megőrizhessék hódításaikat, miközben ilyen gyarló tulajdonságaik voltak, amelyek közé elsősorban az ítélőképesség teljes hiányát kell számítanunk.

Könnyen haragra gerjedő vitéz, kegyetlen, büszke és mohó katonák, továbbá mesébe illő demokraták lévén emez erények révén diadalmaskodtak. De mi módon őrizhették meg hódításaikat jólelkű, szavatartó, gyermeten hiszékeny emberi mivoltukban, akik teljesen híjával voltak a lélektani ismereteknek? A fanarióták – a legegyszerűbb fogásokat alkalmazva különben – kényük-kedvük szerint tették lóvá, s az orruknál fogva vezették őket egészen addig a napig persze, amikor a török lelkében irtózatossá düh lobbant lángra. S akkor bekövetkezett a pusztulás: a halál, iszonyatos kínok közepette, gyakran megalapozatlan gyanú alapján. Kevés tekintélyes görög került el ezt a tragikus végkifejletet, akár fejedelem volt, akár nem, de mindez egyik becsvágyó férfiút sem rettentette vissza, hogy vágyakozék, akarja és tegye, megvalósítsa, ármánykodjék, hazudjon, és árulást kövessen el, hogy vagyont gyűjtsön, címereket kovácsoltasson, és lefejezve haljon meg. *Ipsilanti minden tőle telhetőt megtett, hogy ne kerülje el ezt a véget.*”³⁰²

*

³⁰¹ „A Turkish proverb describes the Hospodars of Wallachia and Moldavia as the »two eyes of the Porte, turned towards Europe.«” R. W. Seton-Watson: *A History of the Roumanians. From Roman Times to the Completion of Unity.* At the University Press, Cambridge, 1934, 134. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.; a továbbiakban Seton-Watson.)

³⁰² Constantin Gane: *Trecute vieți de doamne și domnițe.* Vol. II. (kiad. Ionel Maftei), Universitas, Chișinău, 1991, 71. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.; a továbbiakban Gane II.)

Mihail-Dimitri Sturdza összesítése szerint 1741 és 1821 között negyvenegy fanarióta töltötte be ezeket az olyannyira áhított tisztségeket, s közülük tizenhét erőszakos halált halt: kettőt megfojtottak, újabb kettőt lekasaboltak, illetve leszúrtak, hetet – közelebből meg nem jelölt módon – „kivégeztek”; hatnak, köztük magának Alexandru Ipsilantinak is pedig valóban fejét vették. Ezeknek a borzalmas halálnemeknek is külön „hierarchiája” volt: a mozlim bűnösöknek egyetlen palloscapással metszette le a fejét a bakó, míg a „hitetlen gyaur árulók” tarkójára háromszor sújtott le a szakavatott hóhér, hogy három különféle – egyenként is halálos – sebet ejtsen rajta. Különbözött az is, hogy milyen helyzetben tették közszemlére a hullát és a törzsétől elválasztott fejet: a mohamedánok esetében hátára fektették a halottat, s koponyáját nyitott szemmel a mellkasára helyezték, míg a keresztények holtukban is lakoltak: őket hasra fektették, s levágott fejüket az ülepükre téve arcukat a farpofák közé illesztették...”³⁰³

Mi több, arra is van két becses adatunk, miszerint ez a többnyire iszonyatos halálnem egyenesen a fanarióta sarjak – s végeredményben az egész kasztszerű új bizánci hivatalnok-arisztokrácia – kiválóságának, rátermettségének, a köznéptől eredendően eltérő, attól merően különböző, mondhatni kiváltságos sorsának: kiválasztottságuknak, *nemességüknek* közvetett, bár tragikus, mégis magasstos fatális *bizonyítéka!* Ezt Grigore Ghica édesanyja, akinek fia Jászvásárott egy török „barátja” – Ahmed bég – által a mindenkori szultáni kiküldött³⁰⁴ palotájában 1777. október 12-én törbe csalva halálnak halálával lakolt túlságosan bensőséges orosz kapcsolatairól,³⁰⁵ így fogalmazta meg Sztambulban egy őt vigasztalni igyekvő nyugati dámának: „De Asszonyom, Ön azt

³⁰³ Sturdza 157. és 85.

³⁰⁴ kapudzi basa, akinek mind Jászvásárott, mind Bukarestben állandó szállása volt, amelynek *beilic* (béglak, úrháza) volt a neve.

³⁰⁵ G. Ghica janicsárok általi borzalmas lekasaboltatásának érzékletes leírását adja: A. D. Xenopol: *Istoria Românilor din Dacia Traiană.* Volumul IX. (III. kiad.) Scrisul Românesc, București, é. n., 163–164. (A továbbiakban: Xenopol: Ist. Rom. IX.) (Megjegyzés: Xenopol előadásából kiderül, hogy „Ahmed-bey” kapudzi basa minőségében maga is fővesztés terhe alatt cselekedett! Uo.) Ganétól tudjuk, hogy a sebtében elföldelt hullát a moldvai bojárok csak másnap találták meg, és illő végtisztességgel eltemették. Sírkövén ez a felirat áll: „rettenetes halállal ragadtatott el, és most a mennyeknek országában lakozik”, Gane II., 69.

hiszi, hogy kedvemre való lett volna fiamat mint közrendűt [szó szerint: népből való embert, népfít] meghalni látni?"³⁰⁶

Prevost báró, egy Napóleon szolgálatában Sztambulban missziót teljesítő francia diplomata a nagy dragomán rendkívüli képességeket kívánó, óriási felkészültséggel járó, állandó koncentrációt és lélekjelenlétet igénylő, egyszersmind hihetetlenül kockázatos posztjáról elmélkedve egyebek közt ezt írja: „[...] olyan ember volt, aki sohasem lehetett eléggé óvatos, élesesű és éber; olyan nagyurak között telt az élete, akiket gyűlölt; de akiknek sorsából fakadóan alázatosan hízelegni volt kénytelen, hogy lefegyverezze, sakkbán tartsa s irányítsa őket s hogy uralkodhasson rajtuk, jóllehet ügyessége ellenére igen gyakran feláldozták, hogy saját hibáikért [saját bőrüket mentvén] kárpótolják magukat! Nos, ezekre a veszélyes posztokra rengeteg volt a becsvágyó jelentkező, akikből megannyi áldozattá vált. Mondjuk ki azt is: főként a nők ösztönözték férjük és fiaik becsvágyát e veszélyes pályákra. E megfigyelés alátámasztása gyanánt idéztek egy ambíciózus Callimachi-feleséget, aki környezetének félelmeire eltökélten így válaszolt: »Ej, mit számít a halálunk, ha családunknak a fejedelmi méltóságot megszerezhetjük!«"³⁰⁷

E meglehetősen eldugott levéltöredék és feledésbe merült visszaemlékezés olvastán e sorok írójának tüstént Mihail-Dim. Sturdza okfejtése ötlött az eszébe sokszor idézett alapmunkája bevezetőjéből, amelyben a „nyugati” és a „keleti” nemességek hasonlóságairól és különbségeiről elmélkedve – egyszersmind megkezdhetetlen nagyszótára témaválasztását indokolva – határozottan amellel tör lándzsát, hogy hiába nincs meg esetükben a nemesi státusz egyik fő kritériuma (ti. valamelyik koronás fő által kibocsátott hivatalos nemesi „címeres” oklevél, diploma), a fanarióta családok, s egyáltalán az 1821 utáni modern Görögország – s tegyük mi hozzá: az 1859–1862 között igen szerencsés körülmények között megszületett Románia – új elitje mégis nemességnek tekintendő!

³⁰⁶ „Eh quoi Madame... croyez-vous qu'il eût pu m'être agréable de voir mourir mon fils comme un homme du peuple?” Nicolae Iorga: *Istoria Românilor*. Vol. VIII. *Revolutionarii*. Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională, București, 1938, 10. (a 2. sz. jegyzetben!) (Az én kiemelésem! – B.-K. B.; a továbbiakban Iorga: Ist. Rom. VIII.)

³⁰⁷ Baron Prevost: Constantinople en 1806. In *La Revue de Paris*, 1854. június 30., 168. (Idézi Sturdza 134. [Az én kiemelésem! – B.-K. B.], a továbbiakban Prevost.)

„Ezért – mondja Sturdza – azzal a szilárd meggyőződéssel mutatuk be itt az általunk választott családokat sajátos történelmi és földrajzi környezetükben, miszerint dicsőségük és balsorsuk semmi-
ben nem marad alul a nyugat-európai almanachok és enciklopédiák tárgyát képező nemesi családokéival szemben.” Ezt a véleményét Sturdza maga is – logikusan – a román főnemességre is kiterjeszti, amikor, kissé körülményesen, így fogalmaz: „A román bojárok arisztokráciája [értsd: arisztokrata mivolta] maga sem volt integrálva egyetlen klasszikus nemességfelfogási alapelvbe sem, abból a tényből fakadóan, hogy a román fejedelemségeket, hatalmas szomszédai rivalizálásának tétjét képezvén, egyikük sem csatolhatta magához, ennél fogva ezek a XIX. század kellős közepén bármiféle nemesi szervezet nélkül találtattak, amely mondhatni a bizánci középkor óta érintetlen maradt.”³⁰⁸

S miután figyelmezteti olvasóját, hogy sikamlós talajra mérszkedne, sőt „tendenciózus érvek és előítéletek” szolgálatába szegődne, amennyiben a nemesi címek jelenlegi súlyát mérlegelve az egyes családok hírnevének megalapozottságát a kelet- és nyugat-európai intézményrendszerek összehasonlító elemzéséből próbálná levezetni,³⁰⁹ a neves román szerző – Grigore Ghica anyjának szellemében – így folytatja:

„Akár túlzottan is előkelőnek érezve magukat, akár valami-
féle butaság szülte fölénytudatból származó megvetés folytán, kevés olyan nemesség létezik, amelyik története valamelyik pillanatában nem abban a hiedelemben élt volna, hogy föl-
te áll a többieknek, és méltó arra, hogy az első helyet foglalja el. Ebből a szempontból Zimmermann svájci filozófus, II. Frigyes orvosa véleményét kell irányadónak tekinteni, aki ezt írta: »Semmi sem elterjedtebb a gőgnél. A trón grádicsától a parasz-
tok kunyhóiig, a királytól a koldusig minden emberi lény különbnek képze-
li magát felebarátainál, s azt hiszi, hogy leereszkedő ironiával kezelheti őket.«”³¹⁰

³⁰⁸ Sturdza 45.

³⁰⁹ „C'est pourquoi aussi il faut avertir le lecteur, qui, d'aventure, désirerait peser la valeur des titres en présence, comparer les fondements de la célébrité des familles, analyser les institutions de l'Europe orientale en les comparant à celles des monarchies d'occident, qu'il risque de se servir d'arguments tendancieux et de préjugés.” Sturdza 18.

³¹⁰ Sturdza uo. – kiemelés az eredetiben! (Sturdza 1. sz. jegyzetében forrását is megadja: J.

Isztambul nagyurainak legendás hiszékenysége visszatérve, a C. Gane felvetésénél némileg szakszerűbb válasz pedig többnyire az, hogy a törökök nem számoltak azzal az eredendő kétértelműséggel, amely a konstantinápolyi pátriárka kettős státusából eredt: ő ugyanis nem egyszerűen minden ortodoxok egyházi vezetője, hanem II. Mehmed szultán óvatlanságából a *Rumi-millet*; a nem muszlim ottomán alattvalók közösségének világi előjárója (*millet bashi*) is volt, akik ha nem voltak is mindnyájan görögök, de ők voltak többségben, a kultúra és a szellemiség s persze az egyház *lingua francája* pedig „természetesen” az újjörög volt. Ez viszont, főként a nagy francia forradalom 1789-es diadala után kedvező feltételeket teremtett a modern görög nemzettudat kialakulásához. Ha bárki (bolgár, aromán, albán, szerb vagy román becsvágyó fiatal) ebben a közegben érvényesülni akart, az újjörög nyelvet magas szinten, gyakran megtévesztő tökélytel kellett elsajátítania. Úgy is mondhatnók, a törökök éberségét az altatta el, hogy a pátriárka az ortodox egyház, az egyetemes érvényűnek elgondolt bizánci rítusú kereszténység fejeként *eleve* megtestesítette a letűnt Bizánci Birodalmat is,³¹¹ amely kimondatlanul, úgyszólván „magától értetődően” görög volt, s amelyet – remélték sokan, s a török hatalom rohamosnak és visszafordíthatatlannak tetsző hanyatlásával egyre többen, köztük jó néhány fanarióta fejedelem, így maga Alexandru Ipsilanti is – akár vissza is lehet(ne) állítani, legalábbis a görögök szabadságát ki lehet vívni.³¹² A kortársak számára persze rejtve maradt, hogy egy új/régi soknemzetiségű impérium, illetve annak esetleges restaurálása nem fér össze a nagy francia forradalom által forgalomba hozott és a

G. Zimmermann: *Von Nationalstolze*, 4. kiad. Zürich, 1768.) Bevezetőjének egy másik helyén Sturdza leszögezi: „Ez a néhány [előzetes] pontosítás magyarázza e munka tervét és címét, amely mindenekelőtt világossá kívánja tenni e családi leszármazások [családjuk] kialakulását és történelmi szerepét. Az a kérdés, hogy nemesek voltak-e avagy sem, mellékes jelentőségű, de egy dolgot nem lehet elhallgatni, épp ellenkezőleg: a nemesség ténye, amelyet a mai történészek elhanyagolnak vagy félreértének, a hajdani társadalomfejlődés egyik legnagyobb hajtóereje volt.” Sturdza 16. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

³¹¹ „A muzulmán társadalomban, ahol minden közösségnek politikai funkciója volt, a Szent Szinódus állammá vált az államban, Bizánc legfelsőbb megismerőjévé, amely a Törököknek alávetett keresztények vallási és civil intézményévé lényegült át.” Sturdza 127.

³¹² Sturdza 130–131., vö. Mantran 428.

délkelet-európai térségben főként szintén a görög (és aromán) kereskedők, utazók és írástudók által terjesztett „nemzeti/nemzetiségi elvvel”: a *le principe des nationalités* magasztos üdvтанával,³¹³ amely a következő korszak rendezőelvévé nőtte ki magát egészen az Európai Unió nem kevésbé emelkedett eszméjének 1950 körüli meghirdetéséig.

Mélyen egyetérthetünk tehát Mihai Dim. Sturdza megállapításával: „A legérdekesebb mindebben az volt, hogy az Ottománok, képtelenek lévén olyan diplomatákat kinevelni, akik méltók e névre, továbbra is Fanar szolgálataira hagyatkoztak, s ez utóbbi pedig, bízván a hellenizmus sorsában, és fittyet hányva helyzete veszélyeinek, fáradhatatlanul az európai török pozíciók aláásásán munkálkodott.”³¹⁴

Szabad volt tehát a pálya, s egy teljes évszázadon át lényegében az és úgy történt az Oszmán Birodalomban (s persze a Dunai Fejedelemségekben), amit és ahogy a fanarióta dragománok és hoszpodárok elterveztek, valamint „nemesített” szolgálók (a fokozatosan elgörögösödött román nagybojárság és a sebtében elrománosodott fanarióta hivatalnok-nemesség „frigyéből” kifejeződött új román oligarchia) népes serege mindezt engedelmesen végrehajtotta.

E hajdani indirekt „diplomataképzés” fortélyaihoz tartozott különben az a szokás is, amelyet aztán a XIX. század elejétől majd az új/régi román elit is maradéktalanul átvett, hogy a tehetősebb fanarióta családok napnyugati tanulmányutakra küldték fiaikat, bőséges apanázzsal ellátva őket. E jó eszű és kiváló nyelvérzékű fiatal emberek jogot hallgattak, és főként orvostudományt tanultak. A páduai egyetem volt kezdetben a legkedveltebb célpont. Az itt szerzett orvosi diploma aztán kiváló ajánlólevél volt számukra, hogy a pasák és egyéb török főemberek otthonába háziorként bejussanak, és uraik bizalmába férközhessenek.³¹⁵ Ezt megszerezve aztán a legna-

³¹³ Vö. Mantran 431.

³¹⁴ Sturdza 134. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

³¹⁵ Ez a szokás olyan mélyen rögzült, hogy hét évvel a fanarióták 1821-es abszolút elvesztetté válása után – 1828–1861 között – Stéphane Carathéodory két szultán háziorkosa volt, sőt, II. Abdul Hamid (1876–1909) szintén egy fanariótát, Alexandre Mavroyenit tüntetett ki bizalmával, olyannyira, hogy Mavroyeni rábeszélésére a szultán Stéphane Carathéodory fiát, Alexandre Carathéodoryt nevezte ki a török birodalom külügyminiszterévé. Sturdza 148–149. (Mindez utólag is Zallony mélyreható elemzésének érvényét bizonyítja. Lásd például Zallony 99–103.; vö. írásunk 66. sz. jegyzetével is!)

gyobb természetességgel egyengették szüleik és népes rokonságuk karrierjét. Nem is beszélve arról, hogy feltárult előttük Szezám kapuja: szinte nem is volt olyan poszt az ottomán adminisztrációban, amelyre ne a siker reményében pályázhattak volna. Több történész is megfigyelte, hogy „hosszú idő óta szinte mindegyik görög, aki nagy szerepet játszott az oszmán birodalom történetében, a páduai egyetemen szerezte orvosi oklevelét.”³¹⁶ Itt illik máris megjegyeznünk, hogy kötetünk negyedik fejezetének főhőse, Manaszy Margit (1877–1947) ükapja, az Alexandru Ipsilanti bizalmasai közé tartozó Eliadés Manasses szintúgy ezen az egyetemen szerzett orvosi diplomát, és, mint látni fogjuk: a fejedelem több alkalommal is felkérte családja háziorvosi teendői ellátására.

Mielőtt tovább haladnánk, érdekességgé ide kívánczik néhány további baljós tény és számadat is, amely Trócsányi Zsolt (1926–1987) jóvoltából így összegezhető: „[A fanarióta korban] a két fejedelemség proconsuli tartomány a birodalom egyik határvidékén, ahol azonban a török uralom közvetlenül is érzékelhető. Változatlanul adózni kötelesek a Portának. Az alapadó, a harács összege változó: Havaselvén 1703-ban 273 zacskó pénz, kb. 136 500 lei. Ez az összeg az 1723–1738-i másfél évtizedben 380 zacskóra (190 ezer leire) emelkedik; 1739-ben, a Habsburg–orosz–török háború végén ugrásszerűen megnő 580 zacskóra, onnan már csak lassacskán emelkedik: 1745-től 615, 1768-ban 619 zacskó. Moldva harácsa 1712-ben 240 zacskóról indul, aztán 1714-re 133 zacskóra, 1724-re 120-ra esik vissza. Az 1740-es évek közepére ott is magasra szökik (450 zacskóra), hogy aztán 130 zacskónál állapodjék meg, a havasalföldinek kevesebb mint az egynegyedén. Nagyjából egyforma a két ország török mellékadója, a bajrámi peskes (a fanarióta uralom első évtizedeiben 60–75 ezer lei.) Ezek a közvetlen adókon kívül óriási tételt jelentenek azok a töröknek fizetendő összegek, amelyek a fejedelmi tisztség megszerzésével és megtartásával kapcsolatban hárulnak az uralkodókra – s amit ezek persze tovább raknak az adózók vállaira. A fejedelmi tisztségek portái árfolyama

a XVIII. század közepén 1300–3200 zacskó pénz (a nagyobb harácsot fizető ország, Havasalföld harácsának 2–5-szöröse). Ehhez tudni kell, hogy az 1730-as évektől Moldvában 34 év alatt 15, Havaselvén 38 év alatt 18 fejedelemváltás történt. A fejedelem azonban évenként és háromévenként köteles fizetni a Portának tiszteiben való megerősítésért. Az évi megerősítési díj összege legalább 250 ezer lei; a háromévenkénti 2500 zacskó pénz (1,25 millió lei). S ha a fejedelem megmakacsolja magát, és nem fizet, könnyen egy görög szigetre kerül száműzöttként, és szabadulásáért fizetheti ki azt az összeget, amit fejedelem-ségében való megerősítéséért sajnált. Az 1740-es évek közepétől (amikor a harács egyébként is hatalmasan emelkedik) még újabb adónemek jönnek szokásba. Mindehhez járulnak még a portai főtölmácsoknak juttatott ajándékok, a román fejedelemségekbe járó török hivatalos személyiségek ellátása (ami azzal a megaláztatással is jár, hogy Havasalföld és Moldva fejedelme lovászyerekként tarthatja a török méltóság kantárszárát, és meg kell csókolja a lábukat); nem csoda, ha mindent egybevéve Havasalföld évi török adója 2,6 millió leire megy fel (Moldvái 2,4 millióra).

Ezzel azonban még nem értünk végére azon terhek felsorolásának – folytatja gyászos lajstromát Trócsányi –, amelyet a török uralom rak a két országra. Szerepet kell vállalniuk Konstantinápoly gabona- (búza és árpa) ellátásában. Moldvából évi 7500–8000 tonna búzát, Havasalföldről 11 ezret kell szállítaniuk, árpából kb. e mennyiség felét – kényszerárfolyamon. A szállítások a század első harmadában-felében Trapezunt környéki kereskedők kezében vannak; ezek a megfélemlítés eszközeivel dolgoznak, hogy igen olcsón vásárolhassanak. Havaselvéről 1733-ban, Moldvából a század közepén sikerül kitiltani őket, a búza- és árpaszállítmányok ára azonban továbbra is a kényszerárfolyamhoz igazodik. A másik fő kényszerexportcikk a juh; csak Moldvából évi 2–300 ezer juh kerül így Sztambulba. Időnként a fejedelemségek egész élelmiszerexportját monopolizálja a Porta, ezzel szinte rákényszerítve az országokat a nagyarányú csempészet kifejlesztésére. A Duna vonalát biztosító török várak (Brăila, Giurgiu stb.) fenntartásához épületfát köteles szállítani a két

³¹⁶ Sturdza 129. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

ország. Háború (vagy akár csak háborús veszély) esetén a török hadak ellátásában kell részt vállalniuk.³¹⁷

De olvassuk tovább Jancsó Benedek – Trócsányi Zsolt csaknem száz évvel későbbi adataival teljesen egybehangzó – leírását: „Ezek [ti. a fanarióták] trónra jutva, valóságos virtuozitást fejtettek ki a különféle terhes régi adók mellett új adónemek kitalálásában. *Dézsmá, gostina, deselina, oierit, vāčarit, prisāčarit, vādrarit, vināriciu, pogonārit, fumārit*³¹⁸ s tudja isten még miféle adókat kellett a szegény román parasztnak megfizetni, még pedig egy évben kétszer is, mert egyáltalán nem volt szokásban a parasztnak a befizetett adótartozás után valami nyugtatványt vagy elismervényt adni. De ezeknél még súlyosabbak voltak azok a rendkívüli adóterhek, melyeket a török kormány parancsából háborúk esetén a népre egy rendkívül elmés rendszer szerint kivetett a fanarióta kormányzat. Ha a török kormány a vajdától 100.000 mérő gabonát követelt, a vajda a népre éppen ötször annyit vetett ki, ha 40.000 juhot vagy vágómarhát, akkor a szegény román parasztságnak legalább is 200.000-et kellett oda adnia a vajda adószedőinek. A vajda aztán az ily módon összeharácsolt gabonából vagy lábas jószágból elküldötte a török táborba a kívánt kisebbik részt, a nagyobbikat pedig készpénzért eladatta és a befolyt összeget szépen zsebre vágta.

Ha aztán valamelyik szerencsétlen paraszt nem tudott fizetni, ezek a fejedelmi adó- és harácszedők ütötték, verték, csak hogy pénzt csikarjanak ki tőlük. »Bezárták az asszonyokat és férfiakat – írja egy szemtanú – holmi kukoricza-kosarakba. A kosár mellé ganajból tüzet raktak s e tüzre paprikát hintettek s így füstölték étlen és szomjan félholtra; majd kezöket hátra kötötték s korbáccsal addig ütötték, míg össze nem rogytak, vagy pedig mezítláb fagyos hóra állították s ott tartották órák hosszán»³¹⁹ – csak hogy utolsó fillérjük előadására is rákényszerítsék.

³¹⁷ Trócsányi 15–17. (Kiemelés az eredetiben.)

³¹⁸ Sorrendben: dézsmá, juhdezsmá, ugaradó, legeltetési adó (amelynek értelmében három és tizenkettő közötti török fémpénzt – parát – kellett egy-egy legelésző juh után fizetni), szarvasmarhaadó, köpiadó, boradó, korcsmaadó, szőlőföldadó, füstpénz (kiemelés az eredetiben; megjegyzés: Jancsó szövegének pontatlanságait javítottuk! – B.-K. B.)

³¹⁹ Dimitrie Eclesiarhul: I. Papiu Ilarianu: *Tesaurul de Monumente*. [Istorie Pentru România, Buc. 1863.] II. köt. 193. l. (Jancsó általunk helyesbített saját jegyzete!)

Ehhez járult még az a szerencsétlen körülmény is – folytatja Jancsó –, hogy minden egyes vajdával egész sereg görög jött román földre, kik mint a vajda hivatalnokai és adószedői minden tőlük telhető módon saját egyéni céljaikra is igyekeztek kizsákmányolni a szerencsétlen népet. »Az országnak minden pénze az állam költségeire fordítottatik, különösebben pedig ama titkos költségekre, melyeket a fejedelmek azért tesznek, hogy a trónt megnyerjék vagy magokat azon fentarthassák. – Ezen a jelentékeny összegen kívül azonban még nagy mennyiségű pénzt sajtolnak ki a fejedelem ministerei is, különösen a görögök, a kik a különböző hivatalokban vannak. Ezek minden rendelkezésre álló lehetséges eszközt felhasználnak, hogy mentől többet összeharácsoljanak, mert nagyon jól tudják, hogy változván a fejedelem, hivatalukat át kell adni másoknak, kik az új fejedelemhez tartoznak» írja egy mult [értsd: XVII.] századbeli utazó.³²⁰ Vagyis, mint *Raicevich* volt osztrák konzul írja ugyanez időből: »Mindenik fejedelem magával nagyszámu görögöt hoz, kiknek aztán odaadja a legjövedelmezőbb állásokat. Sokan közülük a fejedelem pártfogásával gazdag házasságokat kötnek és így nagybirtokosokká leszenek. Egysszóval Moldva és Oláhország valóságos Peruja a görögöknek.«³²¹

De a java csak most következik – ugyancsak Jancsó Benedek tollából: »Természetesen ezek a görögök aztán irtóztatóan zsarolták a népet. Az újabb és régibb román írók megdöbbenő képeket rajzolnak e zsarolásokról s majdnem hihetetlen dolgokat beszélnek a fanarióta uralom görögjeinek falánkságáról és pénzvágýáról. Hogy a román íróktól festett képek alapján véve igazak, arról meggyőződhetünk azon idegen írók műveiből is, a kik egy vagy más minőségben megfordulva az oláh vajdaságokban, nemzeti elfogultságtól menten és tárgyilagosan írták le az ottani állapotokat. »A zsarolás – írja Ghica Grigorie vajda gyermekei mellett nevelősködő Carra – nem ismer semmiféle

³²⁰ *Giornale d'un viaggio da Constantinopole in Polonia dell'abate Ruggiero Giuseppe Boscovich*. Bassano, 1784, 122. és 125. l. (Jancsó saját jegyzete!)

³²¹ *Raicevich: Osservazioni storiche, naturale e politiche in torno a Valachia e Moldavia*. Napoli, 1788, 164. l. (Jancsó saját jegyzete!)

határt.«³²² Ha a boér vagy görög tisztviselő utazott, vagy valahová kirándult, egész kíséretével együtt a nyomorult nép nyakán élésködött. »Minden falu – írja Boscovich fernebb idézett művének 108. lapján – a hová az ilyen [siserehad] megérkezett, tartozott őt, kíséretét, lovait, ökreit a következő napra ellátni minden szükségessel s ha nem volt, akkor beszerezték a szomszéd faluban, melybe az erre vonatkozó rendeletet már a megelőző nap elküldötték.«

Ennek a gazdálkodásnak aztán nem is lehetett más eredménye, mint a nép nagymértékű kivándorlása és az ország rettentés elnéptelenedése. »Hosszu évek sorára volna szükség, hogy Oláhországnak régi fényét vissza lehessen adni – írja Baurer ez időkre vonatkozóan³²³ – s fel lehessen újra támasztani azt a sok hajdan népes és virágzó várost és helyreállítani annyi sok gazdag falut, pusztatanyát, melynek szomorú maradványaiba lépten-nyomon beleütközünk.«

Igy lett aztán a román paraszt – írja Aricescu³²⁴ – júhvá, melyet a *ciocoi* (így nevezték a jövevény és hamarosan urrá lett görögöket)³²⁵ megnyirt, megfejt s végül megnyúzott. A nép verjékéből kisajtolt pénz ajándékul a vezéreknél és a basáknál Konstantinápolyba vándorolt s mialatt a görög bársonyban és biborban kéjelgett, – addig a román paraszt a csupasz földön hált, feje alá párna gyanánt követ téve s takarója volt a menybolt s egyetlen butordarabja egy rongyos gyékény, s egyetlen tápláléka a mamaliga. A fanarióta farkasoknak falánksága arra kényszerítette a parasztot, hogy vagy az erdőkre menjen, megboszulni magát oly módon, mint azt a hajdu énekek beszé-

lik el nekünk a Milkow-on túli vidékekről való Codreanu-ról, Bujor-ról, Mihuról, a Milkow-on innen eső vidékekről pedig Cârjalin-ról, Jianu-ról, Tunsu-ról, – vagy pedig tömegesen vándoroljon ki a Kárpátokon túlra vagy a Duna jobb partjára.³²⁶

Nem ennek a tanulmánynak a tárgya ama jelenség taglalása, hogy végső soron a *fanarióta adóprás* az egyik fő oka annak, hogy az Erdélyi Nagyfejedelemség és különösen a Temesi Bánság román lakossága jelentős mértékben megnőtt ebben az időszakban, alapvetően megváltoztatva e térség demográfiai arányait, ennél fogva bel- és kül-, valamint – hosszabb távon – nemzetpolitikai/nemzetépítési lehetőségkereteit is.³²⁷

³²² [Jean-Louis] Carra: *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*. – Neuchâtel 1781. (Jancsó saját jegyzete!)

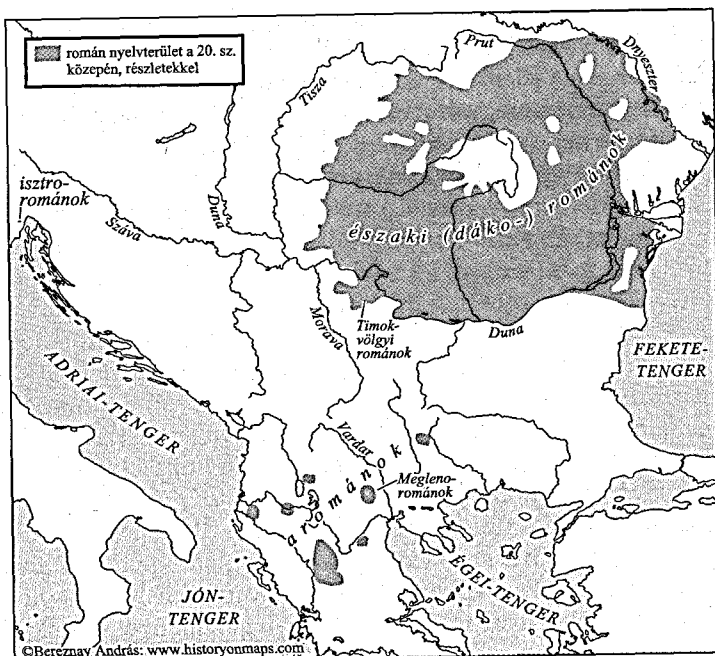
³²³ [F. G.] Baurer: *Mémoires historiques, et géographiques sur la Valachie, annexées à l'histoire de Carra* [Frankfurt, 1778], 232. l. (Jancsó saját, általunk kiegészített jegyzete!)

³²⁴ *Istoria revoluțiunii române de la 1821*. București, 1874, I–II. köt. (Jancsó általunk helyesbített jegyzete!)

³²⁵ (Az én kiemelésem! – B.-K. B.) Ennek az emberfajtának a következő meghatározását adja Vartolomeiu Măzăreanu, egy XVIII. századi román „szerzetes-író”: „semmirekellő fajzat, álnokok és gonoszak, szívtelenek [...] szolgának csalók, úrnak zsarnokok, a veszélyben gyávák, a szerencsében dölőfősek és rátartiak, barátnak hitszegők, ellenségként engesztelhetetlenek.” Idézi Ioan Lupaș: *Istoria Românilor pentru cursul superior*. Ediția a XII-a. Editura Librăriei Socec & Co., S. A. București, 1937, 230. (A továbbiakban: Lupaș 1937.)

³²⁶ Jancsó 1896, 754–755. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

³²⁷ Lásd erről például Gáldi–Makkai 179., 200–201.

III.

ALEXANDRU IPSILANTI MEGVÁLASZTÁSA, BUKARESTI UDVARA ÉS A FEJEDELEM POLITIKAI ÉS MŰVELŐDÉSI TEVÉKENYSÉGE; LEMONDÁSA

(1774–1782)

„ami a fanarióta kort illeti, úgy véljük,
hogy ő a legjelentősebb, és mindenestre ő
az, akinek uralma alatt az ország a legjobb-
ban érezte magát.” (C. C. GIURESCU)

1. Adatok az Ipsilanti családról

Nicolae Iorga szerint az *Ipsilanti* (*Hypsilanti*/*Hypselantes*/*Ypsilanti*) család a legrégebbi, mindenestre – a Mavrocordato, a Moruzzi (Moruzi) és a Suțu (Soutzo) klánok társaságában – a legbefolyásosabb fanarióta famíliák egyike.

Első ismert tagja *Manuel Jean* (*Ienachi*) *Hypsilanti* dúsgazdag trapezunti szőrmekereskedő volt, akinek céhe jelentős befolyással bírt a XVI–XVII. század fordulóján. A család emez őse azt állította magáról, hogy a XIV. században uralkodott *Manuel Komnenos* trapezunti császár egyik főtisztjének ivadéka, de ezt a források nem igazolják.³²⁸ Azt azonban, ugyancsak Iorga szerint, kétségtélven igen, hogy 1716-ban a Phanarion negyedben lévő pátriárka palotája felett – portai követ (*kapitika*) mi-

³²⁸ A Sturdza genealógiai nagyszótárában feltüntetett Ipsilanti-családfa szerint az első ismert felmenő *Cyriaque* (Chiriacos, Chriac), aki a Trapezunt környéki *Ipsaia* nevű településen élt, és kereskedő volt. Sturdza 472. Lásd még *uo.* 135–136.

nőségben³²⁹ – döntő befolyással rendelkezett, különben nem választathatta volna meg annak urává saját korábbi házitánítóját, Cosmas pátriárkát. A neves román történész úgy tudja, hogy egy Pátmosz szigetén általa felépített iskola révén befolyását a következő pátriárka megválasztásakor is érvényesítette, mert Cosmas utóda, Jeremiás pátriárka, onnan származott.³³⁰ A dunai román fejedelemségek és a formálódóban lévő fanarióta klánok közötti szoros kapcsolatoknak³³¹ – közvetve a havaselvei és moldvai felső rétegek legendás nyitottságának – ékes bizonyítéka az a tény, hogy Manuel Jean (Ion) testvére, a „Psilou”³³² néven is emlegetett Constantin Hypsilanti moldvai bojári címet szerzett, ugyanakkor a bizánci egyház „nagy rétor” (*grand rhéteur*) méltóságát is megtartotta.³³³ A Sturdza által közzétett családfa arról tudósít, hogy ennek a Constantin Ipsilantinak volt a fia egy másik (Jean, Jenache) Ipsilanti, aki az isztambuli szücsök és szörmekereskedők céhmestereként (*staroste*) 1740-ben halt meg Fanarban.³³⁴ Neki is volt egy Constantin névre keresztelt fiúgyermek, akivel kapcsolatban A. D. Xenopol, kútfőit is megjelölve, arról beszél, hogy 1727 körül, Grigore II. Ghica vajda első itteni uralma idején (1726–1733)³³⁵ került Moldvába, s a fejedelem először a *mare comis* (fejedelmi főistállómester) rangot adományozza neki, majd *postelnic* (udvarnagy), végül, 1736-ban már *hatmán*. Ezt főkapitánynak lehet fordítani, de akár úgy is értelmezhető, hogy ő a moldvai hadak főparancs-

noka. Nyilván ekkortól kezdték őket románosan *Ipsilanti* néven is azonosítani. Xenopol csúfnevét is megörökíti: „nyúlőr volt a hátán”³³⁶ – írja –, s azt is tényként közli, hogy Theodora nevű leányát Mihai Racoviță³³⁷ fia, Ștefăniță vette nőül. Aki, csupán a „rend kedvéért”, 1763 és 1765 között Ștefan Racoviță néven maga is eljutott Havaselve trónjára.³³⁸ Ennek az 1744-ben elhalálozott [II.] Constantin Ipsilantinak volt a fia egy másik (II.) Ion (Jean, Jenache) Ipsilanti, akit Xenopol szerint Gr. Ghica az *aga* (városkapitány) címmel ruházott fel.³³⁹ Ő az apja egy harmadik Jean (Ion, Jenache) Ipsilantinak, akinek életrajzi adatait nem ismerjük, de az bizonyos, hogy ő már a nagyvezír főtölmácsa, nagy dragomán (*grand drogman*), aki egy adatunk szerint Jacob Rangabé társaságában egy Poroszországgal 1769-ben kötött nemzetközi szerződés szövegét fogalmazta.³⁴⁰ Eme Jean, görögösen Ienachi *Hypsilanti* egy Mamona³⁴¹ leánnyal, Smaragdával kötött házasságából származik az 1736-ban született Alexandru Ipsilanti (Alexandros *Hypsilanti*).

(Itt egy rövid kitérőt kell tennünk: Alexandru Ipsilanti születésének dátumát Mihail-Dimitri Sturdza általában precíz genealógiai szótárából vettük (Sturdza 472.), de fiának, Constantin Ipsilantinak egyik 1807. június elsején keltezett, Budberg orosz tábornokhoz intézett levelében – atyja kivégzéséről szólván – ez olvasható: „[...] Reménykedem Ófensége végtelen jóságában, amellyel megtisztel, sőt, merem mondani, elhalmoz engem, hogy a béketárgyaláson kegyeskedik majd emlékezni, hogy egy *nyolcvanéves*, nagy tiszteletnek örvendő *aggastyán*, akinek nem

³²⁹ Sturdza, *uo.*

³³⁰ Iorga szerint 1703-tól a török flotta főtölmácsa, s tisztsége révén a patriarkátus egyik jötevője. Iorga: Byzance, 229–230.

³³¹ Figyelemre méltónak tekinthetjük, hogy ezeket az egyre szervezettebbé váló kapcsolatokat Iorga *Az új Fanar* c. alfejezetben tárgyalja! Iorga: Byzance, 239–240.

³³² Vö. ψιλῆς; Gáldi László szómagyarázata: „psill: »esprit doux, 1823«. Lásd Ladislav Gáldi: *Les mots d'origines néo-grecque en roumain à l'époque des phanariotes*. Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Görög Filológiai Intézet, Budapest, 1939, 245. (E szövejtés alapján „jámbor” volna a magyar fordítás, amelynek román változata talán *blînd*.) (A továbbiakban Gáldi 1939.)

³³³ Iorga: Byzance, 229.; 239.

³³⁴ Sturdza 472.

³³⁵ Grigore II Ghica négyszer volt Moldva fejedelme: 1727–1733, 1735–1739, 1739–1741 és 1747–1748 között. Emellett 1733–1735, továbbá 1748–1752 között Havaselve is uralkodott. „Számos görögöt hozott magával, akikre fontos tisztségeket bízott, valamint túlzó adópolitikát folytatott (a *văcărit* [szarvasmarhaadó] 1747–1748-as visszaállításával).” *Mic dicționar* 729.

³³⁶ „cel „cu piele de iepure la spate”. Ezt enyhe rosszindulattal „nyúlcsipőnek” is érthetjük, ami nincs kibékíthetetlen ellentétben másik ragadványnevével. (Vö. a 332. sz. jegyzetével!)

³³⁷ M. Racoviță szintén mindkét fejedelemség vajdája volt: 1703–1705, 1707–1709, 1715–1726 között moldvai, míg 1730–1731, illetve 1741–1744 között havaselvei népét „boldogította”. Az ő nevéhez is kíméletlen adóterhek fűződnek. *Mic dicționar*, 1399.

³³⁸ *Mic dicționar*, *uo.*

³³⁹ Xenopol: Ist. Rom. IX., 47., 173.

³⁴⁰ Sturdza 134.

³⁴¹ A Mamona család ugyancsak Phanar előkelőségei közé tartozott, több tagja, Manuel (1717–1786 körül) és öccse, az 1720-ban született Nicolas egyaránt Páduában szerzett orvosi képesítést, sokan töltöttek be magas bojári méltóságokat Havaselve, s ugyancsak több olyan Mamona is volt, aki valamelyik havaselvei fejedelmet képviselte a Divánban kapitkai minőségben. Sturdza 313.

volt más hibája, mint az, hogy történetesen az *én apám*, öreg napjain szegényfolt esett, s bízom benne, hogy Őfensége megszabadítja ettől.”³⁴²

Ezzel kapcsolatos megjegyzésünk: az elsőszülött fiúk többnyire ismerik apjuk életkorát, s nem egészen mindegy, hogy valaki hetvenegyedik évében jár, vagy már elmúlt nyolcvan esztendő! Vagyis igen valószínűnek látszik, hogy Sturdza „elírta” az évszámot, s Alexandros Ipsilanti egy kerek évtizeddel korábban, 1726-ban látta meg a napvilágot! Sturdza tévedésére utalhat az *Enzyklopädische Lexikon Eleveroudaki* (ELE) c. nagylexikon 12. kötetében olvasható alábbi értesülés is: „*Alexandros Ipsilantis*: Johannes Ipsilantis (ez utóbbi Atanasios Ipsilantis fia volt) és a Mamonidák régi peloponnészoszi családjából származó Smaragda Mamona fia. *Isztambulban született az 1726. esztendőben.*”³⁴³

2. Alexandros Ipsilantis ifjúsága

A. D. Xenopol szerint a leendő román fejedelmet kora gyermekségétől tudatosan úgy nevelték, hogy „a Porta főtolmácsi posztja betöltéséhez szükséges tudományokat elsajátítsa”.³⁴⁴

³⁴² „J'espère de la bonté infinie dont Sa Majesté l'Emperuer m'honore, j'ose dire même dont elle me comble, que lorsqu'il sera question de traiter de la paix, elle daignera se souvenir qu'un viellard de 80 ans, qui jouit d'une honorable renommée et qui n'eut d'autre tort qu'd'être mon père, voit sa vieillesse flétrir par les fers et je m'en assure, elle voudra l'en délivrer [...]”. C. Ipsilanti-Budberg, a krakkói Czartoryski Múzeumban őrzött levélmásolat. Közzölte: P. P. Panaitescu: *Correspondența lui Constantin Ipsilanti cu guvernul rusesc 1806–1810. Pregătirea Eteriei și a renașterii politice românești*. Cartea Românească, București, 1933, 69–70. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.; a továbbiakban P. P. Panaitescu.) Megjegyzés: Andrej Jakovlevics Budberg (1750–1812) ebben az időben a cári kormány külügyminisztere volt, akit 1808 őszén Nyikolaj Petrovics Rumjancev váltott tiszttségében. Lásd Bodnár Erzsébet: Franciaország tárgyalások az Oszmán Birodalom felosztásáról, 1807–1808. In *A mi Ruszisztikánk. Tanulmányok a 20/25. évfordulóra*. Szerk. Szvák Gyula–Szaniszló Orsolya–Suhajda Szabolcs. Russica Pannonica, Budapest, 2015, (Ruszisztikai Könyvek XL.), 164–182. (A hivatkozott adatok a 169., 174. oldalon.) (A továbbiakban Bodnár 2015.)

³⁴³ „Alexandros Ipsilantis. Sohn des Johannes Ipsilantis (dieser war sohn des Atanasios Ipsilantis) und der Smaragdas Mamona, der alten peloponesischen Familie der Mamonaden. Er wurde in Istanbul im Jahre 1726 geboren.” ELE, Bnd 12, 518. (az én kiemelésem! – B.-K. B.): Lásd még Mihai Tipău: *Domniul fanariofi în Țările Române 1711–1821*. Editura Omonia, București, 2004, 88. (A továbbiakban Tipău 2004.)

³⁴⁴ Xenopol: Ist. Rom. IX., 47., 173.

C. Gane azt írja Ipsilanti gyermekéveiről, hogy már apja is tudós ember, édesanyja pedig előkelő, energikus és vendégszerető asszony volt, s a házaspár nagy gondot fordított három gyermeke³⁴⁵ nevelésére. A fiúkhoz olasz és francia házitanító járt, a patriarkátus iskolájában pedig ógörög irodalmat, metafizikát, logikát, erkölcsant, földrajzot, matézist és asztronómiát tanultak. Gane szerint Alexandros szenvedélyesen olvasgatta Thuküdidész és Plutarkhosz műveit is, nem csoda hát, hogy kortársai szemében kitűnt műveltségével. Gane azt is érezteti, hogy Ipsilanti atyja tudatosan vezette be igen tehetséges fiát a diplomácia műhelytitkai-ba, mert minden jel szerint kamaszkorában gyakran magával vitte az osztrák és a porosz követségre, jóllehet nincs tudomásunk róla, hogy a leendő havaselvi és moldvai uralkodó németül is megtanult volna. A román művelődéstörténész szerint mással nemigen magyarázható „a görög létére törökök között felcseperedett elolaszosodott és elfranciásodott Ipsilanti [...] mérhetetlen vonzalma a bécsi császári udvar iránt”.³⁴⁶ Ilyen biztató előzmények után Alexandru Ipsilanti 1771-től valóban nagy dragomán,³⁴⁷ majd három évvel később már havasalföldi vajda. A forrásokból kiderül: noha a fődragománi poszt, kevés kivétellel, minden havaselvei és moldvai fejedelmi trónralépés előszobája és valódi „ugródeszkája”, az ő esetében a dolog kissé bonyolultabbnak bizonyult, mivel az 1768–1774-es orosz–török háborút lezáró, éppen Ypsilanti tolmácsolása révén 1774. július végén megkötött kücsük-kajnardzsai béke végzéseire hivatkozva (*miszerint a fejedelemségek bojárágának ezentúl ismét joga van saját kebeléből vajdát választani*) a havaselvei főurak, élükön Grigoriéval, Ungro-vlahia metropolitájával³⁴⁸ ellenszegülnek az új hoszpodár szultáni kinevezésének, és kívánságuk érvényesítésére küldöttséget menesztenek Konstantinápolyba.³⁴⁹

³⁴⁵ Ipsilantinak – Gane szerint – volt egy Manolachi nevű öccse és egy szintén Smaragda nevű húga, de egyikük sem szerepel a Sturdza által összeállított családfán! (Sturdza 472.)

³⁴⁶ Gane II. 72. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

³⁴⁷ Iorga: Byzance, *uo.* és Sturdza *uo.*

³⁴⁸ Az elégedetlenség még 1769-ben felütötte a fejét, mindkét fejedelemség „krémje” küldöttséget indított útnak Szentpétervárra, s 1770. április 8-án maga II. Katalin cárnő fogadta őket. A havaselvi delegációnak mind Grigorie akkori, mind Filaret későbbi (1792–1793) metropolita tagja volt. Giurescu 1942. III/1., 289.

³⁴⁹ Lásd erről bővebben Alexandru Vianu: Cu privire la hațișerifurile de privilegii acordate Principatelor Române în anul 1774. In *Romanoslavica V Istorie*, București, 1962, 121–129. (a továbbiakban Al. Vianu.)

3. A havaselvei bojárok ellenállásának kül- és belpolitikai háttéréről

3.1. A külpolitikai kontextus

A havasalföldi (és moldvai) bojárság követeléseinek tápot adó és jogalapot nyújtó, 1774. július 21-én Nagy Katalin cárnő és I. Abdul Hamid padisah (1774–1789) képviselői által a dél-dobrudzsai faluban³⁵⁰ aláírt, eredetileg olasz nyelvű nemzetközi egyezmény főbb pontjai – C. C. Giurescu (1901–1977) csoportosításában és kiemelésében – az alábbiak:

1) A tatárok függetlenségének elismerése, bárhol éljenek is, a Budzsák szandzsák területén lakókat is beleértve; innentől kezdve csupán vallási természetű kapcsolatok fűzik majd őket a Szultánhoz; 2) A hajózás teljes szabadsága az orosz kereskedelmi hajók számára a Fekete-tengeren, a tengerszorosokban és valamennyi folyón; 3) Azov, Jenikale, Kerics és Kimburun [Kinburn] városok Oroszországhoz való csatolása, a Dnyeszter és a Bug közötti földterülettel együtt; 4) Oroszország, viszonzásképpen, visszaszolgáltatja minden hódítását a Portának, tehát Moldvát, Havaselvét és Besszarábiát is beleértve; ez utóbbiak azonban egész sor rendelkezés hasznélvezői lesznek, amelyekből idézünk néhányat: a) általános amnesztia; b) mindazok, akik vagyonukkal együtt el akarnak költözni [...] ezt szabadon megtehetik; c) a rájuk [török hódoltsági várak] környékén fekvő, erőszakkal kisajátított nagybirtokok visszaszolgáltatása; d) a harács fizetésének két esztendeig tartó felfüggesztése; e) mindezekén kívül a harács két év múlva esedékes rendszeres befizetését leszámítva a Porta nem vet ki egyéb adót, ideértve a hadiadó utólagos behajtását, illetve egyéb szolgáltatások igénylését is; f) Oroszország közbeléphet a Portánál a fejedelemségek érdekében, s a Portának figyelemmel kell lennie eme fellépésekre.”³⁵¹

³⁵⁰ Kücsük-Kajnardzsi (ma *Kajnardzsa* [Kajnardža, Кайнарджа, Bulgária]) Szilisztrától délkeletre fekszik, a kajnardzsi obszina fő települése, 2008-ban mindössze 882 lakosa volt.

³⁵¹ Az utolsó rendelkezésnek – ugyancsak a neves román történész megfogalmazásában – „igen nagy a jelentősége; megnyitotta az utat az orosz beavatkozás előtt országaink ügyeibe, s ez a beavatkozás egyre nagyobb mértékű lesz. Elmondható tehát, hogy a kücsük-

A híres román historikus összegzéséből a következő – elbeszélésünk logikája szempontjából is lényeges – tételek maradtak ki, illetve az alábbiak szerint pontosítandók:

a) Oroszország megtarthatja a két Kabardiát; b) a fejedelemségek területén a szultán engedélyezi a szabad vallásgyakorlatot; c) a moldvai és havasalföldi fejedelmet szabadon választják; d) Oroszország diplomáciai képviseletet nyit a Portánál, és panaszt emelhet a román fejedelemségek és az ortodoxok védelmében; e) a török fél engedélyezi a zarándoklatot a Szentföldre; a szultán ezentúl császárnak szólítja az orosz cárt és 7, 9 millió piasztert fizet Oroszországnak; f) az orosz fél felépíthet és fenntarthat egy ortodox templomot Isztambulban etc.³⁵²

A nevezetes békeszerződésnek különben a XVI. cikkelye volt a legfontosabb román szemszögből, ez rendelkezett ugyan is a két fejedelemség bizonyos feltételek melletti visszaadásáról, amelyek teljesítéséről a Fényes Porta ünnepélyes kötelezettséget vállalt, s ugyanezen cikkely 10. pontja volt az, amelyik rögzítette, hogy a mindenkori konstantinápolyi orosz nagykövet szót emelhet Moldva és Havaselve érdekében.³⁵³ Mindez annyit tesz, hogy némileg elviselhetőbbé vált s egy időre félbe is szakadt a román vajdák státuszának a fanarióta kor küszöbétől tapasztalható – a viddini, ruszcsuki, szilisztrai, benderi (tighinai) pasák rendszeres betörései és fosztogatásai révén megvalósuló – fokozatos rongálódása. (Ez egyebek között azzal a könnyebbéssel is járt, hogy nem kellett többé a román fejedelmeknek tetemes költségeket vállalniuk nevezett pasák vendégül látására, és mentesültek attól a megalázó protokolláris szokástól is, hogy lovuk kantárszárát tartsák, és lábon csókolják őket.) Ám ennél jóval fontosabb fejlemény, hogy Oroszország beavatkozási jogának legalizálása nem egyéb, mint egy sajátos kettős – egyszerre cári és szultáni – protektorátus kezdete, s ez egyúttal a fejedelemségek jog-

kajnardzsi béke fontos pillanat a modern román történelemben.” Giurescu 1942. III/1., 291–292. (Giurescu kiemelése!) Vö. Mantran 320.

³⁵² Vö. Hegedüs Gyula: *Történelmi dokumentumok lexikona*. Atenaeum Kiadó, Budapest, 2000, 130. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.) (A továbbiakban Hegedüs.) A konstantinápolyi orosz templomot a török főváros *Beyoglu* nevű negyedében kívánták felhúzni, „mindenfajta inzultustól és háborgatástól mentesen” (*à l'abri de toute espèce d'insulte et de molestie*). Mantran 320.

³⁵³ Lásd részletesebben Xenopol: *Ist. Rom. IX.*, 47., 138–141.

állása „nemzetköziesítésének” nyitánya is, amely 1856-ban, a krími háborút lezáró párizsi kongresszus főokmánya értelmében,³⁵⁴ Moldova és Havaselve államjogi helyzetének kollektív nagyhatalmi védelem alá helyezésében ér majd tetőpontjára. S innen már csak egy kurta lépés Moldova és Havaselve 1859. január 24-én megvalósuló egyesítésével, vagyis a „modern” Románia megszületése...

De a kücsük-kajnardzsi békeszerződés további közvetlen következményeit taglalva máris leszögezhető, hogy a Porta által sokáig betartott, majd a fanarióta korban egyre inkább lábbal tiport, hajdani kapitulációk biztosította belső autonómia több ponton ismét valóságossá vált: oszmán alattvalók újfent csak különleges *fermán* birtokában léphettek be a vajdaságok területére, s azt is csupán kijelölt határátkelőhelyeken tehették meg. Továbbá jelentősen korlátozták az ottomán kereskedők, valamint a különleges ügyekben eljáró komisszárok számát. Legalább enyire fontos az a fejlemény is, hogy a kücsük-kajnardzsi békét török részről szentesítő 1774-es *hattiserif* megtiltotta, hogy oszmán alattvalók birtokot szerezzenek, szántsanak-vessenek és legeltessenek a fejedelemségek területén, s vissza kellett szolgáltatassák a korábban orvul szerzett jószágait is. Arról nem is beszélve, hogy a szultáni legfelsőbb parancs arról is rendelkezett, hogy ezentúl a muszlimok és keresztények közötti peres ügyekben a fejedelem ítéldőszéke a legfőbb joghatóság, nem kellett többé megalázó módon a gyurgyevói és a bräilai *kádik* elé járulni, ezentúl ők utaztak Bukarestbe, ill. Jászvásárra. (Bár fejezetünk időkeretén jórészt ismét túlmutat, mégis meg kell említeni az orosz–román–török kapcsolatok következő fázisát is: az 1802-es ún. *gülhanei hatiseriff* – kitiltás terhe alatt – nem csupán tovább szigorította a török–országi kereskedők jogosítványait (25. cikkely), hanem *hét évben* rögzítette a fejedelmek hivatali idejét, s ez annyit tesz, hogy a szultán az orosz cár beleegyezése nélkül ennél hamarabb nem csaphatta el őket! Az más kérdés, hogy ezt a Porta többnyire nem tartotta be, s ez az oka, inkább persze ürügye például az 1806–1812-es újabb nagy orosz–török háború kitörésének is.)

Mielőtt folytatnók Alexandru Ipsilanti trónra kerülése s majd maradandó értékeket felmutató majdnem nyolcesztendő

első havasalföldi uralkodása³⁵⁵ vázlatos áttekintését, nem árt pár mondatban ismét körvonalazni azt a történelmi lehetőségkerekét, amely az ő mozgásterét is behatárolta. Tesszük ezt azért is, hogy ennek fényében még inkább kidomborodhassanak valós érdemei, s egyszersmind élesebben látszódjanak tevékenységének objektív korlátai.

Az általunk eddig felsorakoztatott tényekből, visszaemlékezésekből s mélyenszántó elemzésekből az 1711/16–1821 közötti történelmi periódus egészére vonatkozóan valóban az a következtetés adódik, hogy a fanarióta rendszer bevezetésének török részről a legfőbb indoka az Oszmán Birodalom geopolitikai, és az ettől elválaszthatatlan nemzetközi helyzetének romlása. Közelebről a román fejedelemségek a török uralom alóli kiválásának minden eszközt igénybe vevő megakadályozása és a velük szomszédos feltörekvő két birodalom – a Habsburg Birodalom és Oroszország – hatalmi törekvéseinek és területszerző étvágának csillapítása, illetve ellehetetlenítése volt. Ezt a veszélyt összességében ugyan némileg csökkenteni lehetett, de az óriási erőfeszítések és áldozatok árát végső soron a török–fanarióta adóprésnek védtelenül kiszolgáltatott román parasztság fizette meg.

Mindernek további következménye a fanarióta fejedelmek ellentmondásos státusza és helyzete és ebből fakadó, sokszor ellenszenves magatartása s jelleme: első megközelítésben nem hagyható számításra kívül ugyanis, hogy megbecsültségük némely (főképp beiktatásukkor érzékelhető) látványos jegyei ellenére voltaképpen nagyon kiszolgáltatott körülmények között uralkodtak, bármelyik pillanatban elmozdíthatták őket, s nem csupán Konstantinápolyban hagyott javaik forogtak veszélyben, hanem sokszor pusztá életük is, ha vétkeztek, áruláson kapták őket, vagy hűségeseinek vélt sztambuli emberei (nemegyszer saját rokonaik, olykor közvetlen családtagjaik) fordul-

³⁵⁵ Alexandru Ipsilanti 1774. szeptember 26-án kapta meg a kinevezéséről szóló *fermánt* (Giurescu 1942. III/1., 293.), míg utódja, Nicolae Caragea uralkodásának kezdete: 1782. január 15. Const. C. Giurescu: *Rectificări și precizări la cronologia domniilor fanariote*. In *Revista istorică română*, MCMXL, Volumul X., 383. (Itt kell felhívunk az olvasók figyelmét, hogy a román történészek többnyire nem tisztázzák, hogy mikor melyik naptár szerint kelezik adataikat, így azok között 12 nap eltérés lehetséges! Giurescu a régi, „ortodox” (Julianus-) naptárt, míg például Xenopol és Gane a Gergely-naptárt használja.) (A továbbiakban Giurescu *Rectificări*.)

³⁵⁴ Hegedüs 213.

tak alattomban ellenük. S persze olyan eset is akadt, amikor ártatlanul – bűnbakként – cinikusan feláldozták őket.

Az irányukban mély ellenszenvvel viseltető s publicistának is kiváló moldvai eredetű Mihai Eminescu (1850–1889) – nemigen válogatva meg szavait – így jellemezte őket – két részletben:

1) „A Fanarióták uralma elrohasztotta társadalmi osztályainkat; harcias és büszke arisztokráciánk a modern görög korcsokkal [sic!] összekeveredve [...] javarészt alázatossá [szervilis-sé] vált. Ennélfogva társadalmunk felső osztálya, amely átvette a konstantinápolyi görög minden restségét, minden bizantinizmusát, ellenállás nélkül hagyta magát egykori szolgálai, a csokojok által megfojtani, amely a társadalom javára végzett minden érdemi munka nélkül sebtében ama régi arisztokrácia helyére tódul, amelyet oly erőszakosan félreállított. Ki fog [egyszer] derülni, hogy a lustaság a »felemelkedett« román jellemvonása, hiszen valóban a henye, kis kiváltságosok osztályából emelkedett ki. Egyetlen dolgozó osztály maradt tehát, amelynek kizsákmányolásából az egész román társadalom él – a paraszt.”³⁵⁶

2) „Egy ilyen vajda, akit az ország gyűlölt, majd’ minden hazai bojár titokban fenekedett ellene, akit hűségese hitelezői sa-nyargattak, akinek saját pénzsóvárságával s a török miniszterek megvetésével egyszerre kellett szembenéznie, aki szakadatlan harcban állt a hazai és a konstantinápolyi fanarióta ellenségeivel, szüntelenül ide-oda hányódik, töviseken alszik, parázson lépked, s élete mindig csak egy hajszálon függ.”³⁵⁷

³⁵⁶ Eminescu 1905, 113. Összegyűjtött publicisztikájának egy másik helyén Eminescu így ad hangot a „fanarióták” elleni gyűlöletének: „Apoi ne-afi jucat guvernul în minile unor oameni, dintre cari unii nu au doar alt merit, decât că sînt sîmînta urdilorilor Fanarului, n’au alte cunoştinţe decât să facă fluturi de hîrtie şi să – tacă.” (Aztán olyan embereknek játszottátok át a kormányt, akik közül némelyeknek csak annyi az érdemük, hogy Fanar csipásainak magjából származnak, s csupán annyi ismerettel rendelkeznek, hogy papírsárkányt készítsenek – és hallgassanak.) (Eminescu, 1905, 30.)

³⁵⁷ Eminescu – *Sens, timp, şi devenire istorică* [kiad. Gh. Buzatu–Şt. Lemny–Al. Saizu]. Universitatea Al. I. Cuza, Iaşi, 1989, 730. Idézi Ştefan Lemny: *Sensibilitate şi istorie în secolul XVIII românesc*. Editura Meridiane, Bucureşti, 1990, 17–18. (Az idézet végének másik lehetséges fordítása: „folyton rettegnie kell az életéért” [szó szerint: „îşi poartă viaţa în dinţi”] – a fogai között tartja az életét – B.-K. B.)

Mindezt figyelembe véve bizonyos fokig érthető (ha el nem is fogadható), hogy a Dunától északra máról holnapra török szolgából keresztény despotává átváltozva ugyanolyan dölyffel és nemegyszer könyörtelenséggel bántak alattvalóikkal, ahogy ottomán uraik tették övelük.³⁵⁸

E szerfelett bonyolult ok-okozati összefüggésrendszer mélyebb elemzésére tanulmányunk végén kerítünk majd sort. Egyelőre ugyanis vissza kell térnünk 1774 decemberébe: Alexandru Ipsilanti trónrakerülésének első hónapjaihoz.

3.2. Belpolitikai, társadalomtörténeti összefüggések; Ipsilanti konstantinápolyi manőverei

A havaselvei nagybojárak tiltakozásának fő célja a trónváltozások évadján szokásos tömeges hivatalnokcserék megakadályozása, hiszen a havaselvei (és kisebb mértékben moldvai) társadalom felső rétegeiben már nemzedékek hosszú sora óta folyik az „őshonosok” és a „(fanarióta) görögök” közötti torzsalkodás³⁵⁹ a zsiros állásokért, amelyek megkaparintása a havaselvei „eredeti tökefelhalmozás” gyakorlatilag legjövedelmezőbb forrása. De ez csak utólagos történészi „okoskodás”, hiszen a havaselvei

³⁵⁸ Lásd erről bővebben az alábbi két összefoglalót: Bogdan Vârşan: *Principatele în jocul marilor puteri din secolul al XIX-lea* (http://www.historia.ro/exclusiv_web/general/articol/principatele-n-jocul-marilor-puteri-secolul-al-xix-lea), valamint Remus Tănăsă: *Cum s-a înrăutăţit situaţia Țărilor române în timpul Fanariotilor* (http://www.historia.ro/exclusiv_web/general/articol/cum-s-nr-ut-it-situa-ia-rilor-rom-ne-n-timpul-fanarilor-#). [mindkettő le-töltve 2016 ősze.] Itt mondunk köszönetet Barabás T. Jánosnak, hogy ezekre az anyagokra felhívta figyelmünket!

³⁵⁹ Ennek nyoma a Nicolae Iorga (1871–1940) előtti román történetírás legnagyobb alakja – A. D. Xenopol (1847–1920) – 13 kötetes fő műve – *Istoria Românilor din Dacia Traiană* (Iaşi, 1896–1912) – 6. darabjának címe: *Lupta contra elementului grecesc* [Harc a görög elem ellen], 1601–1633. Vö. Gáldi–Makkai 133–134., 138. A sors iróniája, hogy Xenopol atyja maga is a moldvai fejedelmi székhely porosz konzulátusának dragománja, aki egy forrás szerint a *Brunswick* nevet cserélte föl a görögösen hangzó *Xenopolra* (mely újjörög nyelven „az idegen fiát” jelenti). Al. Zub: *L’historiographie roumaine à l’âge de la synthèse*: A. D. Xenopol. Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucurest, 1983, 9. Lucian Boia viszont egyik új könyvében anyai ágon görög, míg apai ágon „nagyon valószínű” (*foarte probabil*) zsidó eredetűnek mondja. Lucian Boia: *Cum s-a românizat România* [Miként románosodott el Románia]. Humanitas, Bucureşti, 2015., 35. (A 2016-os magyar fordításban – *Románia elrománosodása*. Koinónia, Kolozsvár, 2016, 29.) már ez a mondat szerepel: „nagy valószínűséggel egy zsidó bevándorló és egy görög nő fia.”

bojárok által megfogalmazott panasziratok³⁶⁰ a régi kiváltságok visszaállítását kérték, amelyek lábbal tiprását a túlságosan gyakran cserélgetett „némely fejedelmek restségével”, valamint „az ország uralkodóinak tapasztalatlanságával” magyarázták, s nem a valódi vétkesnek, a magasságos és „irgalmas” padisahnak rótták fel, akihez mindössze azért rimáinkodtak, hogy kegyeskedjék „visszaadni eredeti helyzetüket”. De a régiék mellé egyéb kéréseket is papirosra vetettek. Íme néhány közülük (egy részük különben a békeszerződésben is szerepel, mások újak):

1) A Fejedelmet, akárcsak utódait az ország válassza meg, ráadásul *élethossziglan*; 2) a különféle adóterheket egyetlenegyben összesítsék, amelyet egyetlen bojár hajtson be, akinek „hazainak” [*pământeau*] kell lennie [vagyis nem görögnek!],³⁶¹ 3) a legfelsőbb és megfellebbezhetetlen joghatóság az Uralkodó legyen; 4) a török kereskedelem méltányos korlátozása; 5) az *elbitorolt birtokok visszaszolgáltatása*; 6) a Târgul-de-Floci-i³⁶² kikötőhid újjaépítése; 7) a török politikai küldöttségek kitiltása, legalábbis annak rögzítése, hogy maguk állják költségeiket; 8) a régi számadások és adósságok eltörlése; 9) annak engedélyezése, hogy a [havasalföldi] román alattvalók a Dunától délre is minden tekintetben megtarthassák nemzetiségüket: aki viszont külhonba költözve elhagyná hitét, azt kötelezni kell, hogy rendezze adósságait és mondjon le teljes örökségéről; 10) megtiltandó, hogy a Kaszab-basa³⁶³ juhokat vásároljon Konstantinápoly részére, továbbá az, hogy [a dobrodudszai] Mangaliából [a Vaslui környéki] Jigáliába hajtsák a marhákat legeltetésre; 11) a cigány rabszolgák felszabadítása és teljes amnesztia.³⁶⁴

³⁶⁰ Felségfolyamodványok: *arzuri*

³⁶¹ Megjegyzés: Cotovanu „prizmáján” mindezt átszűrve immár tisztábban látunk a „görögök” és „bennszülöttek” („őshonosok”) – „fanarióták” és „pamuntánok” – viaskodásának szerfelett bonyolult kérdésében! (B.-K. B.)

³⁶² Középkori eredetű havaselti városka azon a ponton, ahol a Ialomița folyó a Dunába torkollik. A folyó egy régi, azóta kiszáradt medrének a hídjáról van szó. Pătrașcu cel Bun fiaként 1558-ban itt született Vitéz Mihály (Mihai Viteazul) havaselti vajda, aki 1599–1600 között rövid időre egyesítette Erdélyt, Moldvát és Havaseltét.

³⁶³ Sztambul hűselltatásáért felelős török tisztviselő

³⁶⁴ Nicolae Iorga: *Istoria Românilor*. Vol. VII. *Reformatorii*. Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională, București, 1938, 291–292. (Kiemelés az eredetiben! A továbbiakban Iorga: Ist. Rom. VII.)

Máris „kilóg a lóláb”, ha a főadószedő „őshonosságára” vonatkozó kérésre téved a szemünk, s elég egyetlen pillanást vetnünk a küldöttség összetételére, hogy megállapítsuk: etnikai szempontból igencsak „vegyes” társaság indult útnak Konstantinápoly felé, hogy a nagyvezír színe elé járuljon alázatos kéréseivel.³⁶⁵ A havaselti deputáció két tagból állt: *Hagi Stan Jianuból*, akinek rangját nem közlik forrásaink,³⁶⁶ és *biv vel Dumitrachi* főasztalnokból (*medelnicer*), aki egyébként, noha igen szűkszavúan és visszafogottan, az egész sztambuli látogatás történetét az utókor számára megörökítette.³⁶⁷ Iorga szerint eredetileg *Constantin Cocorăscu* (bojári rangja: *sluger*, „fejedelmi étekmester”) utazott volna, de betegség miatt kivált a küldöttségből. (Sohasem fogjuk megtudni, hogy nem múlt „diplomáciai rosszul” miatt maradt-e távol, mert egy másik forrásunk határozottan állítja: azért küldtek szándékosan viszonylag alacsony rangú bojárokat Isztambulba, mert az előkelőbbek, különösen a moldvaiak „túlzónak”, vagyis eleve teljesíthetetlennek tartották a panasziratok tartalmát, ami adott esetben akár még a hírnökök pusztá életben maradását is kétségesse tehette!)³⁶⁸

A panaszos felségfolyamodványoknak egyetlen Ipsilantira – s persze a török kormányzatra – nézve veszélyes pontja van: a havaselti bojárok ama kívánsága, hogy az „ország régi szokásai” szerint saját kebelükből válasszanak fejedelmet, mi több: *élethossziglan*. Ez utóbbi kitétel persze, mint később látni fogjuk, nem lett volna éppen összeegyeztethetetlen az új vajda távlati terveivel,³⁶⁹ de az kifejezetten zavaró mozzanat volt számára is,

³⁶⁵ A moldvai deputáció esetében ez még inkább szembeszökő: *Ienachi Cuza* (Alexandru Ioan Cuza, a leendő országegyesítő fejedelem egyik felmenője; vö. Ștefan S. Gorovei: *Strămoșii cunoscuți ai principelui Al. I. Cuza, în Cuza Vodă în memoriam 27.*), és *Ianachi Chirico*, akit Iorga eleve görögnek mond. Iorga: Ist. Rom. VII., 291.

³⁶⁶ Iorga szerint „érdekes levelek maradtak” hagyatékában. Uo. 276. (6. jegyzet!)

³⁶⁷ *Cronica biv vel stolnicului Dumitrache*. Közzölte: V. A. Urechia. In *Analele Acad. Rom. Secției Istorie*, Seria II. Buc. 1898, 463–465.

³⁶⁸ A moldvai bojárok Pjotr Alekszandrovics Rumjancev-Zadunajszkij (1725–1796) tábornaghoz intézett levelében egyebek közt ez olvasható: „csak nehogy ezek a kéréseink elviselhetetleneknek és illetlenül merészeknek találtsanak a török főhatalom (*Devlet*) részéről, amelyekből valamiféle romlás származhatna reánk ezekben a nehéz időkben.” Al. Vianu 125.

³⁶⁹ Iorga szerint Ipsilanti abban a hiszemben kezdte uralkodását, hogy megbízatása életre szóló, s ebben a szellemben kezdett is hozzá reformjaihoz. Iorga uo. 321.

hogy leendő havasalföldi alattvalói időközben meg is jelölték választottjukat egy *Ștefan Pârscoveanu* nevű kis-oláhországi (ol-téniai) nagybojár³⁷⁰ személyében. A kiemelkedő diplomáciai és taktikai érzékkel megáldott, fortélyos eszű Ipsilantinak azonban, mint annyiszor kalandos élete során, sikerült kifognia a szelet ellenfelei vitorlájából: a csaknem négy hónapig Konstantinápolyban időző, s a fanarióták által időközben kellőképpen „megdolgozott” küldöttség előtt – szultáni kinevezésének elismerése fejében – 1774. december 16-án kötelezettséget vállalt, hogy adminisztrációja legfontosabb hivatalait „bennszülött” bojárokra bízza. A küldöttség tagjait pedig azzal kárpótolta, hogy mindketten tagjai lehettek Havaselvére elutazó fényes kíséretének...³⁷¹

A sztambuli „fanarióta” cselszövészek intenzitása s főként azok hatékonysága még magát Peterson ezredest, minden oroszok cárja a Fényes Porta mellé akkreditált rendkívüli megbízottját is meglepte, aki 1774. október 2-i keltezésű konstantinápolyi jelentésében így számol be tapasztalatairól A. P. Rumjancev tábornagnak, az „ideiglenesen a fejedelemség területén állomásozó” orosz csapatok főparancsnokának: „[...] három nappal Konstantinápolyba való megérkezésem után megjött mindkét fejedelemség küldöttsége is [...] a Porta már értesült kéréseikről s tudja azt, hogy már vajdákat is választottak, noha Havaselve trónját másnak adták. Hihetetlen, mennyire megváltoztatta ez a helyzet a Portával kapcsolatos összes dolgaink arculatát; a Porta részéről támasztott akadály nem más, mint amit Ön mostantól fogva tud, hogy a trónt *Alexandraki* [Ipsilanti] *dragománnak* adták. A Porta a *Fanarban lakó görögök intrikái* nyomán sietett ezt megtenni, akik mindvégig pontos értesüléseket kaptak a [török–orosz háború miatt] Brassóban tartózkodó bojároktól mindarról, ami Moldvában és Havaselvén történt, s ők tanúsítják a legnagyobb ellenállást velünk szemben [...] Maguk a küldöttek is elbizonytalanodtak, útközben vették a hírt, hogy a trónt odaadták; ott a bojárok más

uralkodót választottak, s úgy fogalmazták meg panaszirataikat, hogy nem ismerték ezt a helyzetet, s most ők nem tudják mihez tartani magukat, miszerint Havaselve fenntartja-e régi kéréseit, avagy megváltoztatja azokat [...] Minden nehézség a [fanarióta] görögök részéről származik [...] akiknek az az érdekük, hogy Moldova és Havaselve fejedelmeit, akárcsak a múltban, a Porta nevezze ki.”³⁷²

Itt kell rögzítenünk: Peterson jelentéseiből is egyértelműen az derül ki, hogy Ipsilanti kinevezésében s isztambuli pozíciójának megvédésében igen nagy szerepet játszott *Thugut osztrák internuncius*,³⁷³ aki minél nagyobb akadályokat kívánt támasztani Oroszországgal szemben, hogy megkönnyítse saját, s persze a bécsi udvar kitüntetett célját, Bukovina elszakítását. Ugyancsak Petersonnál olvashatjuk, hogy a frissen kinevezett havasalföldi uralkodó úgy hálálta meg a bécsi fődiplomata támogatását, hogy rendszeresen tájékoztatta az alig két és fél évvel később bosszúból kíméletlenül lekaszabolt, majd a helyszínen lefejezett *Grigore III. Ghica* moldvai vajda összes manőveréről, továbbá „teljes sikerrel” segített neki „azok leküzdésében” (mármint különösen Bukovina „elrablása” kérdésében!). Peterson cári komisszár különben, akinek saját bevallása szerint „nem voltak kielégítő ismeretei a fejedelemségek belső állapotairól”, maga is találkozott mind Alexandru Ipsilantival, mind Grigore Ghica moldvai vajda sógorával s kapitikájával, *Iakovaki Rizóval*, és „pontról pontra” együtt tekintették át az Abdul Hamid szultán által kibocsátott *hattiserif* – vagyis a kücsük-kajnardzsi béke időközben „kérdésbe tetetett” – végzéseit, különös tekintettel a szultán kinevezési jogának csorbíthatlanságára. Petersonnak egyébként annyit azért mégis sikerült elérnie, hogy bár Abdul Hamid padisah – azzal az indokkal, hogy ottomán „alattvalók” lévén ő csak előljárójukkal, a fejedelemmel érintkezik – nem volt hajlandó szóba állni velük; de

³⁷² A riport eredetije a moszkvai Hadilevéltárban (*Военный архив*) található. Vö. Al. Vianu 126. (és a 2. sz. jegyzet.) (Az én kiemeléseim! – B.-K. B.)

³⁷³ Johann Amadeus Franz, baron Thugut (Linz, 1736. március 31. – Bécs, 1818. május 28.), osztrák diplomata, államférfi. 1769-től internuncius az osztrák császárság konstantinápolyi kirendeltségén. Első nagy diplomáciai sikere Bukovina elcsatolása a Török Birodalomtól, vagyis a „történelmi” Moldvától. Kaunitz 1794-ben bekövetkezett halála után külügyminiszter és kancellár.

³⁷⁰ Korábbi rangja: *vistier* („kincstárnok”), de később már mint „*mare ban* [al Craiovei]” szerepel. Iorga: Ist. Rom. VII., 275–276.

³⁷¹ Iorga uo. 293.

a nagyvezír 1774. december 17-én fogadta a két bojárküldöttséget, s maga ismertette a szultáni legfelsőbb parancs tartalmát, kíváltképpen arra vonatkozóan, hogy továbbra is maga kíván rendelkezni Moldva és Havaselve uralkodóinak kijelöléséről és megbízatásuk időtartamáról.³⁷⁴

Más szóval „Alexandraki” Ipsilanti jól vette az első akadályt, sikerült bizalmat keltenie a havaselti küldöttség tagjaiban, magyaráz: levette őket a lábukról, s még ki is tüntette (voltaképpen lekenyerezte) őket azáltal, hogy mindkettőjüket meghívta kíséretébe. Még a fanarióták között is kiemelkedő ügyességére vall, hogy főtölmács korában, de kinevezett fejedelemtént³⁷⁵ egyaránt számtalan bizalmas feladatot hajtott végre török főméltóságok kérésére. Példának okáért Európából postázott keresztény leveleket és könyveket fordított törökre, hogy sztambuli urai valódi képet alkothassanak „Európa valamennyi királyságának helyzetéről, jövedelmeiről és politikai rendszeréről”. E forrásunk úgy tudja, hogy szolgálatait udvarnagy (*postelnic*)³⁷⁶ rangban kezdte a Portánál, ahová nyilván atyja, Jenachi Ipsilanti fődragomán szerezte be, egészen fiatalon, miután tudatosan úgy nevelte, hogy zökkenő nélkül utódja lehessen. Aztán, már apja posztját megörökölve, Ipsilanti megfelelő jártasságot szerzett a Díván és a Szeráj szövevényes ügyeiben, és az oszmán főméltóságok féltve őrzött titkai kikémlelésében. Olyannyira, hogy idézett forrásunk szerint – s ez szervesen kapcsolódik eddigi előadásunkhoz – „kinevezését tehát kizárólag török barát(ság)ainak köszönhetette, hiszen a bojárság számára ez a meglehetősen előrehaladott korú³⁷⁷ ember még ismeretlen volt. A görögök között számtalan kapcsolata volt, de – s ez ismét azt igazolja, hogy valóban szavatartó

férfi számba ment – ő nem vitt magával [Bukarestbe] semmiféle konstantinápolyi klientúrát, miként azt a többi vajda a háború előtt cselekedte.”³⁷⁸ Nicolae Iorga persze tárgyilagosan hozzáteszi, hogy „ezt a körülmények nem is engedték volna meg számára, hiszen a lelkek az imént kifejeződött »nacionalizmus« miatt fel voltak hevülve.”

Vagyis fogadalmát betartotta: „Fejedelmi tanácsában az ország minden főembere – köztük korábbi »riválisa«”, *Ștefan Pârscoveanu* »nagy bán« is – helyet kapott”³⁷⁹ – írja a román történész. Épp ez volt, másik kútfőnk szerint, későbbi hírnevét és máig igen kedvező megítélését megalapozó, viszonylag hosszú sikeredett első havaselti uralmának aranyfedezete.³⁸⁰

De azért neki is meggyűlt a baja önnön „osztályával”, a fanariótákkal: mivel beleegyezett, hogy az idős Scarlat Caragea vegye át megürült főtölmácsi posztját, engesztelhetetlen ellenségévé tette saját sógorát Costachi Moruzit,³⁸¹ aki szintén erre a tisztségre pályázott, s később, 1777 és 1782 között Moldva uralkodója lett. Ez a meghasonlás, Iorga szerint, annak ellenére bekövetkezett, hogy az egész életében tolmácskodó, egyébként egy időben a Szultán háziorvosi teendőit³⁸² is ellátó S. Caragea visszalépett, s 1774 és 1777 között valóban C. Moruzi lett a Porta fődragománja. De ha lehet, még ennél is nagyobb veszélyeket hordozott Ipsilanti számára az a tény, hogy a Szultán parancsára egy őt régóta gyűlölő s szintén fejedelmi trónra áhítozó riválisa – Michalachi Suțu – lett az őt hivatalosan a Dívánban képviselő *kapitika* (kapukheája).³⁸³ M. Suțu aztán olyan dereka-

³⁷⁸ Vö. például írásunk 315. számú jegyzetével.

³⁷⁹ Iorga: Ist. Rom. VII., 325.

³⁸⁰ Ist. Rom. III., 687–688.

³⁸¹ Alexandru Ipsilanti felesége Catherine Moruzi volt, akitől két lánya (Smaragda és Ralou), továbbá két fia – Constantin (Konstantinápoly, 1760 – Kiev, 1816) és Dimitrie (1762–1783) – született. C. Ipsilanti 1796 és 1799 között főtölmács, majd maga is moldvai (1799–1801), utóbb havaselti (1802–1806, 1806–1807) fejedelemtént lett. Az ő fia a nagyapja nevére keresztelt Alexandru Ipsilanti (1792–1828) aki orosz tábornoki rangban a *Hetéria* mozgalom vezetője lett. Az unoka nevére román szemmel eléggé sötét árnyat vet, hogy az ő parancsára gyilkolták meg az 1821-es román nemzeti felkelés vezetőjét, Tudor Vladimirescut. Mic dicționar 1095; Vö. Djuvara 2012, 240–241.; továbbá Tipău 2004, 92., 96.

³⁸² Vö. ismételten a 66. és a 315. számú jegyzetekkel, s az ahhoz tartozó szövegrészekkel!

³⁸³ Iorga: Ist. Rom. VII., 326.

³⁷⁴ Al. Vianu 126–127. Vö. Iorga: Ist. Rom. VII., 294–295.

³⁷⁵ Törökül *paia* „kinevezett” (felkent, „felkafatározott”) fejedelem. (A mai román nyelvben „tiszteteltbeli” címre módosult a jelentése.)

³⁷⁶ Eredeti jelentése: az uralkodó hálósobájának őrzője, aki a kihallgatásokra érkező magasrangú látogatókat bevezeti a fejedelemtént. A fejedelmi tanács (díván) hat nagybojár tagjának egyike. A *marele postelnic* a fanarióta korban a külügyminiszter. Șăineanu 1929, 499–500. Sturdza szerint a „Megas Postelnikos” és a *vistier* (kincstárnok) posztokat a fanarióta korban kizárólag görög bojároknak adományozták. Sturdza 642.

³⁷⁷ „om de o oarecare vrăstă (sic!)”; Iorga eme megállapítása enyhe túlzásnak hat napjainkban: Ipsilanti 38. életében járt 1774-ben! (Vö. a 341/342. számú jegyzeteinkkel, ill. azoknak a főszövegben történt interpretálásával!)

san „ügyködött” az újdonsült hoszpodár érdekében, hogy 1783 és 1786 között – egy pár hónapos intermezzo után, amikor átmenetileg Nicolae Caragea volt a bukaresti vajda – ő maga ült Havaselve fejedelmi székébe, majd két ízben (1791–1792; 1793–1795) moldvai hoszpodár is lett.

E cselszövéseket, „kutyaharapást szőrével”-alapon, Ipsilanti maga is intrikákkal s egyéb mesterkedésekkel próbálta ellen-súlyozni. Iorga is megerősíti azt, ami Peterson főntebb idézett jelentéséből kiolvasható, miszerint „kezdetől fogva szorosán együttműködött Thugut osztrák internunciussal [...] az oroszok, a poroszok és némely moldvai bojárok által támogatott Grigore Ghica ellenében.” Mi több, állítja ugyancsak ő, „az osztrákokkal ápoló jó kapcsolatok képezték helyzetének egyik alapját.”³⁸⁴ Ezt az érte-sülést Xenopol is megerősíti azzal a kiegészítéssel, hogy Ipsilanti már dragomán korában szívélyes kapcsolatokat ápoló a befolyásos osztrák internunciussal, aki segítette Havaselve fejedelmi széké-nek megkaparintásában. S amikor ez sikerült, a vele épp egyidős Thugut „nagy örömmel” tájékoztatja a bécsi udvart, „miszerint ba-rátja, Ipsilanti 1774 vége felé megszerezte Havaselve trónját”, s 1774. november 17-i levelében azt kéri Wenzel Anton von Kaunitz (1711–1794) kancellártól, hogy „amikor országába ér, az erdélyi határnál állomásozó osztrák tábornokok gratuláljanak neki.”³⁸⁵

De Ipsilanti még ezzel sem érte be, minden oldalról körül akar-ta bástyázni magát: Nicolae Iorga, a nagy román történész sze-mérmesen csak jegyzetben – forrásmegjelölés nélkül – közli amaz értesülést is, hogy – idézzük: „*Rumjancevnek jelentős pénzüsszeget fizetett, hogy az ország által megválasztott fejedelemnek tekintse.*”³⁸⁶

Ilyen mozgalmas előzmények után indulhatott el maga is Bukarest felé, hogy végre-valahára valóban trónra léphessen, aminek az ő esetében is a szokásjog által szentesített, szigorúan betartott hivatalos ceremóniája volt, amelyben nem nehéz a haj-dani bizánci császárság szellemiségét és látványos külsőségeit felfedezni. Ez a korabeli kútfők szerint, úgy festett, ahogy alább következik.

³⁸⁴ Iorga: Ist. Rom. VII., 325–326. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

³⁸⁵ Xenopol: Ist. Rom. IX., 47., 175. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

³⁸⁶ Iorga: Ist. Rom. VII., 325–326. (És az 1. sz. jegyzet – az én kiemelésem!)

4. A fanarióta uralkodók beiktatásának és trónra lépésének ceremóniája

„Egy vajda beiktatása nagyobb pompával történt, mint a pasák és a nagyvezírek esetében. A kaftánadományozás szertartása után, amelyet a nagyvezír saját kezűleg helyezett a fejedelem sorsá-nak irányítására kiszemelt hoszpodár vállára, az új fejedelmet az egész török Díván elkísérte a konstantinápolyi katedrálisba, ahol népes kíséretével a pátriárka várta. A vallási ceremónia a bizánci császárok megkoronázásának szertartására emlékeztetett.”³⁸⁷

Ubicini imént idézett leírását Sturdza is megerősíti, majd ek-keppen folytatja: „A pátriárka, akinek négy, a Szent Szinódus kebeléből választott érsek segédkezett, a Nagytemplom sek-restyéjében fogadta az új adózó fejedelmet, homlokát a szent oltárra illesztette, és vállára helyezte a *homophore*-t, az egyházi főméltóságok számára tartogatott szertartás tunikáját, amelyet, jóllehet világi személyek voltak, a bizánci császárok is viseltek, amikor áldoztak. Ezután a pátriárka megáldotta a fejedelmet, felolvasta a szakrális imádságot, és megkent a szent olajjal.

Másnap a Fényes Porta főtolmácsa és görög tisztségviselők kíséretében az uralkodó fejedelem (*voivode hegémone*) a nagyvezír hívására a Dívánba látogatott. Ott lakomán vett részt, két külön-külön megterített asztalnál, egyik körül a török főméltóságok, a másik körül pedig a görög főemberek. Ezt követően a szultán fogadta, aki ez alkalommal nem szólt hozzá. Drágakövekkel éke-sített nagyértékű fejedelmi kaftánt viselt, fejét a magas, szőrmé-ből szabott fejedelmi süveg, a kuka fedte, amelyet gyémántokkal kirakott strucctollból készült bokréta díszített. A nagyvezír ekkor szólásra emelkedett, és a szultán nevében ezeket a szavakat in-tézte hozzá: »Hűséged és őszinte ragaszkodásod Őfensége fülé-be jutván, ezt azzal kegyeskedik jutalmazni, hogy a havaselvei fejedelemiséget gondjaidra bízta. Ne tántorodj el soha amaz en-gedelmességtől, amellyel Neki tartozol. Óvd és védelmezd azt az országot, amelyet uralsz, és óvakodj attól, hogy megsértsd a

³⁸⁷ *Provinces Danubiens et Roumains*, par MM. Chopins et Ubinici. Deuxième partie. *Provinces d'origine roumaine. Valachie, Moldavie, Bukovine, Transylvanie, Bessarabie.* Firmin-Didot et Cie, Éditeurs, Imprimeurs de l'Institut de France, Paris, é. n., 9–90. (A továbbiakban: Ubinici.)

szent parancsokat, vagy áthágd azokat.« Az uralkodó fejedelem a legmélyebb alázattal hallgatta e szavakat, majd a szultán lábai elé vetette magát, ugyanúgy, ahogyan hajdan az arkónok a bizánci császár lába elé borultak, s ekképpen szólott: »Életem és fejem kockára téve ígérem, hogy minden erőfeszítést megteszek a felettebb igazságos és kegyes szultán, Isten árnyéka ezen a földön, szolgálatában mindaddig, amíg Őfensége el nem fordítja tekintetét és kegyelmét érdemtelen szolgáljáról.«

Ezután, akárha Bizáncban, az uralkodó fejedelem háromszor mélyen meghajolt, és hátrálva távozott. A Szeráj belső udvarába érve egy gazdagon felszerszámozott díszménre pattant, amely, a pápa által megkoronázása alkalmából a nápolyi királynak adományozott hófehér paripa keleti megfelelőjeként, ugyancsak a szultán ajándéka volt. Ezt követően két kíséret távozott a Szerájból: az egyik élén a janicsáragyűlés és a nagyvezír lovagolt és a Fényes Portára tartott; míg a másik az új uralkodó és a görög főméltóságok vezetésével visszatért Fanarba, miközben a császári zenekar a padisah különleges kegye gyanánt török katonai indulókat játszott.

Másnap egy aga kereste fel a vajdát, hogy átadja neki a hatalmi jelvényeket: a *szandzsá*-kat, másképpen a skarlátvörös lobogót, és a három, *tugh*-nak nevezett, farkasbőrre font és ezüstcsatokkal falandszára tűzött lófarkas zászlót.

A fejedelem még egy hónapig időzött Konstantinápolyban, hogy három igazságosztó tanácskozást tarthasson, de főként hogy összegyűjthesse a nagyvezírnek és ama pasáknak szánt ajándékok előteremtéséhez szükséges pénzt, akik kinevezését biztosították. Az oszmán közigazgatási rendszer megvesztegethető jellege ilyenformán napról napra világosabbá vált.³⁸⁸ Mindenfelől uzsorások tolazkodtak, tudván, hogy busásan kárpótolják majd őket a fejedelemségek népére kivetett iszonyatos adókból, amelyeket minden új vajda haladéktalanul kivetett. A görög egyház vezetői nem tartoztak az utolsók közé, akik pénzt ajánlottak, s csak úgy nyüzsgöttek a görög és örmény uzsorások a vajda körül.

³⁸⁸ Ez, rövidre zárva, az idők során rögzült hármasszokásjogon alapult: „1) a nagy adónemek áruba bocsátása; 2) a jövedelmek előzetes eladása; 3) a pénz értékének rontása [a mesterségesen előidézett pénzromlás].” Lásd erről kimerítő részletességgel A. Du Velay: *Essai sur l'histoire financière de la Turquie. Depuis le règne du Sultan Mahmoud II jusqu'à nos jours*. Arthur Rousseau, Éditeur, Paris, 1903, 52.

Miután a korrupció minden rítusának eleget tettek, az uralkodó fejedelem a görög nemzet jókívánságaitól övezve hatalmas török-bizánci kíséret élén útnak indult román vajdasága felé.

Fővárosába megérkezve a török »szultán rabszolgájából« átvett a keresztény uralkodó hatalmi jelvényeit lobogtató csaknem abszolút kényúrra: címerpajzsára koronát kovácsoltatott, és cselekedeteit ezzel a szakrális formulával kezdte: »En, Isten kegyelméből uralkodó fejedelem...«³⁸⁹

Majd Ubicini, maga is korabeli beszámolókból merítve, emígy folytatja elbeszélését: „Harminc nap elteltével a hoszpodár elhagyta Konstantinápolyt. A menet két szakasz török katona és a görög hordárok csapata nyitotta meg, ez utóbbiak az oláh pórnép viseletét öltötték magukra. Utánuk következett a herceg török gárdája az aga vezérletével, aki Havaseln a muzulmán utazók rendőri felügyeletét s védelmét ellátni tartozott; majd a *călărași*-ok és a *lipcanok* (litván futárok) egysége, lóháton, a *delik*³⁹⁰ és az albánok gyalogszerrel; a seregek mögött a missziót ellátó bojárok haladtak; végül két *peikis*³⁹¹ közé ékelődve a *tchogadar*³⁹² és a *tchaouchok* (csauszok) által körülvéve a *campanizzát*³⁹³ és *kukát* viselő herceg. A második *spathar*³⁹⁴ kivont karddal és harci szekerével szorosan mögötte, a Díván *vataffa*³⁹⁵ az íjjal és a tegez-zel. A menetet a fanarióták zárták. A fejedelmi kíséret Konstantinápolytól két mérföldnyi járásra, Avas-Kioi faluban tért pihenőre.³⁹⁶

³⁸⁹ Sturdza 139., 142. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

³⁹⁰ Testőrök

³⁹¹ Zallony egyik jegyzetéből arra következtethetünk, hogy a fejedelem személyi biztonságáért felelős török tiszt, talán a janicsárok valamilyen előjárója, hadnagya, akinek az volt a feladata, hogy a vajdát Bukarestig, illetve Jászvásárig elkísérje. Egyes számban *peica*. Zallony 48. (1. sz. jegyzet.)

³⁹² *Ciohodar*: „fejedelmi szolga”, ajtónálló [a régebbi magyar nyelvben is létezett a *csihadár* alak – a szerkesztő, FTG megjegyzése.]

³⁹³ *Campanizza* vagy *cambanizza*, forrásunk szerint ama díszes köpönyegnek a neve, amelyet csupán a tatár kán, a nagyvezír, továbbá Havaseln és Moldva uralkodója viselhetett. Zallony „királyi palástnak” nevezi és török nevét is megadja: *cauca*. (Zallony 48., 1. sz. jegyzet.)

³⁹⁴ *Spatarios*, románul: spătar, „fejedelmi fegyverhordozó”; fegyver alatt pallos értendő. Vö. Șăineanu 1929., 607.

³⁹⁵ A szót egyaránt használták „udvarbíró”, rendőrfőnök, testőrpapancsnok értelemben, de itt minden jel szerint a „fejedelmi tanácsot összehívó bojár” a helyes értelmezés.

³⁹⁶ Zallony, aki minden valószínűség szerint 1801-ben maga is tagja volt Alecu Suțu (1758–1821) – törökösen: *Aleko Bey* – Jászvásárra tartó kíséretének, ezt úgy pontosítja, hogy

A vajda Bukarestbe való bevonulása diadalünnepp számba ment. A régi hadsereg maradványai, az árkászok, a kozákok, az alabárdosok, az apródok masíroztak az élen a nagy aga vezénylete alatt, aki pompás mént ült meg s cobolyprémes köpönyeget és süveget viselt. Az aga után következtek a *călărași*-ok, *delik*, a *tufedjik*³⁹⁷, a *seimenek*³⁹⁸, a *poterași*-ok vagy lovas csendőrök,³⁹⁹ akik a nagy fegyverhordozó [*grand spathar*] díszőrségét alkották, az ajtónállók, a palota belső védelmét ellátó *copii din casă*⁴⁰⁰ testülete, az udvari portások, a lókupeczek céhe a *staroste* vezetésével, a másodosztályú bojárok cobolyprémes bundában és fehér asztrakán báranybőr kalpagban, az első osztályú bojárok szintúgy cobolyprémes köpönyegben és süvegben; aztán a lovászmesterek, a lövészek, a tűzoltók, tizenkét telivér paripa, nyergükben a harmadosztályú bojárokkal. Majd a hercegfiaik következtek, a fejedelem beiktatásával megbízott török agák, a *fustașik*⁴⁰¹ és a csatabárdal felfegyverzett palotaőrség, végül, *peikisek* és *csauszok* gyűrűjében a hoszpodár a szultántól ajándékba kapott telivér hátán. Mögötte tiszték következtek, akik a fejedelemség harci bárdját, íját és tegezét, továbbá Szent Konstantint és édesanyját, Helént ábrázoló zászlaját vitték, meg a császári szandzsákat, valamint a három lófarkas zászlót. A menetet a hadi lobogóval (*prapuri*) díszített lándzsát hordozó lovas gárda, a fejedelem házanépéhez tartozó tiszték osztaga s végül a szultán zenekara zárta.

A város összes harangjának megkondítása közepette a fejedelem a régi udvar temploma felé vette az irányt. A metropolita és kísérete elébe járult, és a számára előkészített trón lépcsőjéhez vezette. Az istentisztelet után a vajda ismét lóra ült, és

Avas-Kioi három mérföldnyire volt Sztambultól, s itt három napra verték fel a sátrakat. Külön fejedelmi megbízott, a kíséret előtt egy napi járóföldre lovagoló szintén fanarióta görög *conaciu* (tkp. „szállásosnád”) gondoskodott a lassan haladó kíséret kényelmes elszállásolásáról, s arról, hogy mindenféle földi jóval várják őket. Szavainak az adott különös nyomtatékot, hogy ő vitte a három lófarkas fejedelmi zászlót. Az utazás általában huszonöt, de néha harminc napig is eltartott.

³⁹⁷ Szintén testőri feladatokat ellátó gyalogos puskások, lövészek.

³⁹⁸ A fejedelmi lovas testőrcsapat tagjai.

³⁹⁹ Zsandárok, a szó másik jelentése: „darabont”.

⁴⁰⁰ Recte: *copii de casă*: „nemes apród”.

⁴⁰¹ Lándzsás testőrök

az udvarba indult. A trónterembe valamennyi bojár és kereskedő kíséretében lépett be; felült a trónra, és intett a bojároknak, hogy foglalják el helyüket. Ekkor a divan-effendi szólásra emelkedett, és felolvasta a beiktatási fermánt. [...] Ezután a palota udvarán elsütött ágyúk dörgése és muskéták durrogatása adta hírül Bukarest népének, hogy uralkodója elfoglalta trónját. Este bált rendeztek az udvarban, és az egész várost kivilágították.”⁴⁰²

Sturdza, részben más kútfők alapján, így egészíti az Ubicini által megörökített freskót: „Mindezek után a székváros főtemplomában egy újabb trónralépési szertartás következett, amely a román országok régi hagyományát követte. A metropolita az érsekek gyűrűjében a templom előcsarnokában várta az uralkodót, a főpapok nyakában kereszt, kezükben ikonok. Miután megcsókolta az evangéliumot, a vajda és kísérete behatolt a templomba, mialatt az egész várost harangzúgás járta be. A metropolita háromszor is az oltár elé vezette a hoszpodárt, miközben azt kántálta, hogy »Ézsaiás, örvendezz«. Minekutána a vajda az ikonosztáz elé térdepelt, és a szakrális imát hallgatta, a klérus a »Kyrie eleison«-t⁴⁰³ énekelte. Ezt követően a metropolita megkente a fejedelmet a szent olajjal: a homlokán, az ajkán, a keze fején, a rituális görög nyelvű formulát mormolva: »Axios«,⁴⁰⁴ és bemutatta az időközben talpra álló uralkodót a tömegnek. Ekkor a kórus több ízben is elénekelte az »Axios«-t, mialatt egy kántor előlépett a sorból, és azt kiáltozta: »Adjon az Isten hosszú életet Krisztus hűséges barátjának, az egész ország urának, a vajdának, valamint odaadó hites feleségének és gyermekeinek.« A polgári beiktatásra ugyanaznap került sor a bojári tanács színe előtt. A divan-effendi, a Konstantinápolyból érkezett török tisztviselő felolvasta a császári fermánt, amelyet a *nagy postelnic* [a külügyminiszter], aki görög nagybojár volt, románra fordított. Ezután a *divan-effendi* a vajda vállára borította a fejedelmi kaftánt, felsegítette a trónra, és Moldva fejedelmévé, vagy, ha a szertartás Bukarestben volt, nem pedig Jászvásárott, akkor a középkori Havaselve egy igen régi címére emlékeztetően »Ungro-Vlahia« uralkodójává ki-

⁴⁰² Ubicini 90.

⁴⁰³ „Uram, irgalmazz!” (görög)

⁴⁰⁴ „Méltó” (görög.)

áltotta ki. Végül megrögzött szokás szerint a bojárok elvonultak a fejedelem színe előtt, megcsókolták a kezét, valamint a kaftánja szegélyét. Este bált adtak az udvarban, amelyet az osztrák és francia utazók meglepőnek találtak, mert a hórát, a románok hagyományos körtáncát járták a vendégek [...]”⁴⁰⁵

5. Alexandru Ipsilanti első havaselvei uralkodásának fontosabb eredményei

(1775. február – 1782. január)

E váratlan akadályok leküzdése és eme színpompás szertartássorozat után Alecsandru Ipsilanti 1775 februárjában *tényleg* hozzákezdhetett országlásához. A román krónikáirók és történészek többsége a legteljesebb elismeréssel méltatja tetteit, intézkedéseit, és legalább annyira: *viselkedését!*

A pozitív vélemények szinte végtelen sorát épp Eliade Manasses (1733–1813) nyitja meg, aki *Oratio panegirica* című munkájában⁴⁰⁶ ezt írja egyik mentoráról (és bizalmasáról): „[...] nagyon tanult ember volt, komoly ismeretekkel bírt a metafizikában, logikában, fizikában és a matematikában, továbbá a régi görög irodalomban is jártas volt.”⁴⁰⁷

E. Manasses – Ariadna Camariano-Cioran (1906–1993) tolmácsolásában – a továbbiakban ekként vall pártfogójáról: „[...] miután megadja Ipsilanti felmenőinek életrajzi adatait, az *Oratio*-ban felsorolja e fejedelem nemes tetteit minden területen, és különösen azt emeli ki, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított az oktatásnak azáltal, hogy az új bukaresti Fejedelmi Akadémián bevezette a kísérleti filozófiát, a kémiát és minden tantárgyat, beleértve az orvostudományi alapismereteket, hogy semmi se hiányozzék,

⁴⁰⁵ Sturdza 142. (Az én kiemeléseim! – B.-K. B.)

⁴⁰⁶ Teljes címe: *Oratio panegyrica ad celsissimum ac serenissimum principem dominum dominum Ioannem Alexandrum Hypsilantem, serenissimum ducem totius Valachiae. Posita etiam est in principio Epistola dedicatoria.* 1771-ben Lipcsében publikálta görögül és latinul. Vö. Ariadna Camariano-Cioran: *Les académies principières de Bucarest et Jassy et leurs professeurs.* Thessaloniki, 1974, Institute for Balkan Studies, 397–407. Camariano-Cioran véleménye: „Ez a két klasszikus nyelven, görögül valamint latinul írt *oratio panegyrica* arról tanúskodik, hogy [E. Manasses] nagy tudású, jó latinista és hellenista tanár volt.” Uo. 406. (A továbbiakban Camariano-Cioran.)

⁴⁰⁷ Idézi A. D. Xenopol IX., 173. (A 14. számú jegyzetben!) (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

továbbá, hogy az európai akadémiák ne váljanak irigység tárgyává, és hogy ne sóvárogjanak az ősi Athénért, valamint hogy Bukarest lépjen a helyébe, mint minden oktatás és tudás központja. (81–82. o.)”⁴⁰⁸

Impozáns monográfiájának egy korábbi helyén, forrását – Manasses Eliades egy másik, ugyancsak újjörög nyelvű, Lipcsében megjelent művét – is megjelölve Camariano-Cioran ezzel egészíti ki a hajdani bukaresti tanár, majd nagyszebeni gyakorló orvos – a hodonyi Manaszy család őse – „vallomását”: „*Alexandre Ypsilanti nem csupán Havaselve fejedelme, s nem csak egy város és egy régió atyja, hanem az egész görög nép protektora, akit ezáltal áthat a királyi fenség.*”⁴⁰⁹

Nicolae Iorga úgy vélekedik, hogy „*Manasse Héliade*” volt az, aki Ipsilanti oktatási reformját bevezette!⁴¹⁰

Trócsányi Zsoltnál ezt találjuk Ipsilanti egyik legnagyobb alkotásáról, ti. az Eliades Manasses közreműködésével kidolgozott és bevezetett (felső)oktatási reformjáról. Először az előzményekről (rövidítve): „A két fővárosban fejedelmi akadémiák jönnek létre: Bukarestben a Sfintul Sava (Szent Száva) kolostorban még a XVII. század végén. Görög tannyelvű iskola ez, a század közepén, az 1760-as években három tanítóval, befogadóképessége azonban a következő korszak elején, 1779-ben is csak 75 fő – mint egy kisebb erdélyi gimnáziumé. Jeles igazgatói jó ideig tisztán görögök: az első igazgató, magas korban idekerült trapezunti görög, Sevastos Chiminitul, akorra már konstantinápolyi iskolaigazgatóságot és trapezunti tanárságot tudhat maga mögött, görög klasszikusok egész sorát (Hésziodosz, Pindaros, Euripidész, Platón, Arisztotelész stb.) újjörögre fordítója, teológiai művek szerzője, utóda

⁴⁰⁸ Camariano-Cioran, 406. Eliadès brosurájának tartalmát Constantin Erbiceanu (Bibliográfia greacă I, sau cărțile grecești imprimate în Principatele române în epoca fanariotă și dedicate domnitorilor și boierilor români. In *Studii literare.* București, 1903], 125–138.) és Alexandre Papadopol-Calimah (Dare de seamă despre câteva cărți vechi [in *Revista pentru istorie, arheologie și filologie*, VI. 1891], 116–119.) román történészek elemezték. (Camariano-Cioran általunk kiegészített jegyzete! Uo. – az én kiemelésem! – B.-K. B.)

⁴⁰⁹ Camariano-Cioran, 13–14. (E. Manasses művének filológiai adatai a 14. o. 13. sz. jegyzetében!)

⁴¹⁰ „*Dans l'enseignement il eut la réforme introduite par Manasse Héliade, qui fit des études à Leipzig pour professeur pendant plusieurs années à Bucarest.*” Iorga: Byzance, 242–243. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.) Vö. [Szerk. biz.]: *Istoria învățământului din România.* Compendiu. Editura didactică și pedagogică. București, 1971, 79., 94–95.

Mark Protopopulosz, ciprusi görög, őt a szintén trapezunti Gheorghiosz Hriszogon követi, nagybátyjához hasonlóan görög klasszikusok fordítója, teológiai író. Az etnikailag görög igazgatók és tanárok sorába Nicolae Mavrocordat alatt ékeződik be egy moszkopoljei macedoromán, Dimitrie Procopi Pomperi, egyébként is elődeitől képzettségében is elűtő jelenség: míg azok szigorúan görög iskolák növendékei, ő a konstantinápolyi tanulást az első havaselvi fanarióta fejedelem jóvoltából (aki mellett titkárkodik) megtoldhatja padovai medikusévekkkel, hogy aztán udvari orvos legyen, s egyben tanított a Szent Száva iskolában és a fejedelmi családban. *Egészében véve ő is görög jelenség; görög tudósok életrajzait írja meg.*"

Összességében azonban Trócsányi is igen elismerően ír a „fejedelmi akadémia” Ipsilanti által kezdeményezett (és E. Manasses által formába öntött) reformjáról: „A Szent Száva-iskola jól fizetett és kitűnő nivójú tanárokkal a kor görög műveltségének hordozója. A tananyag kb. a magyarországi és erdélyi gimnáziumokénak felel meg (1754–57-i feljegyzések szerint logikát, retorikát, fizikát és kozmográfiát tanítanak benne). Funkciója a részben görög, részben román vezető réteg gyermekeinek olyan görög műveltséget adni, amely alkalmassá teszi őket igazgatási feladatok végrehajtására, és külföldi egyetemeken, főiskolákon való továbbtanulásra. Néhány alacsonyabb szintű görög iskola van Havasalföld vidéki városaiban is; ezek az iskolák elsősorban a lelkészképzést hivatottak ellátni (ilyen a bukaresti Régi Szent György-kolostor iskolája, ahol szláv és román tanító működik).”⁴¹¹

Giurescu az alábbiak szerint „értelmezi” és egészíti ki Eliades Manasses és Trócsányi Zsolt mondandóját Alexandru Ipsilanti uralmának első hónapjairól (tömörítve): Bukarestbe érkezésekor elhagyatott állapotban találta a fejedelmi főiskolát, amelyben csupán két görög *daskalos* végezte feladatát. Az újjászervezés nagy munkáját a Szent Száváról elnevezett új, tágas épület felhúzásával kezdi, amely majd csak 1779-ben nyeri el végleges formáját. Ám ezt be nem várva, ünnepélyes aktussal már 1776 januárjában – saját kezűleg aláírt fejedelmi

okirat (*hrisov domnesc*) formájában⁴¹² – rögzíti a négylépcsős intézmény működési elveit és módozatait, amelyeket maga a konstantinápolyi pátriárka erősít meg. Ezek a következők: 1) az akadémiának *kilenc tanára* lesz a jövőben, úgymint „két grammatika-oktató, két matematikatanár” (akik számtant, mértant és csillagászatot adnak elő), továbbá egy-egy tanerő a történelem, a fizika, és a teológia oktatására. Ezenfelül hárman latinra, franciára és olaszra fogják tanítani a növendékeket. A kurzusok *tizenkét évet* ölelnek fel, hétéves korban kezdődnek, de kezdetben csak grammatikát oktatnak, s csak fokozatosan térnek rá a latin, a görög, továbbá a poétika, retorika, az etika meg az olasz és francia nyelvek tanítására; a végére hagyják a matézist, a történelmet és a történeti földrajzot, meg az arisztotelészi filozófiát és az asztronómiát. Ha ezen a képzésen a növendékek sikeresen túljutottak, saját jószántukból választhatnak „az egyházi és a politikai rész” között; a fejedelmi rendelet értelmében 75 ösztöndíjast napi ellátásban részesítenek, akik évente kétszer egy-egy rend ruhát is kapnak.⁴¹³

Mindehhez Iorga azt teszi hozzá, hogy Ipsilanti (és Manasses) iskolareformja vezeti be a párbeszédessé váló módszert: tanár és diákja négy szemközt bővítheti az ismereteket, s ennek keretében akár „személyes dolgok” (*lucru personal*) is szóba kerülhetnek; további újdonság a rendszeresített testgyakorlat (*exercițiul corporal*). Ám még ezeknél is nagyobb súllyal esik a latba, hogy ezentúl mellőződik a testi fenytés, s inkább pedagógiai gyógy módhoz nyúlnak fegyelmi vétség elkövetőivel szemben: „*megdorgálándók, de nem gúnnyal vagy ostorral*”⁴¹⁴ – olvasható a reformrendeletben.

A mindennek fenntartásához szükséges fondokat egyfelől a kolostorok adójából fedezik (amelyek nem tartoznak más illeték befizetésével), másrészt a pópák három lejben megszabott

⁴¹² Az uralkodói rendelet bevezetőjében ez olvasható: „Az oktatás az egyetlen ékesség – elevenek és holtak számára egyaránt –, amelynek soha sincs vége. Megtanít bennünket a jó és a rossz megismerésére, s arra, miként éljünk és dolgozzunk ésszerűen, és minden tevékenységünkben vezet bennünket.” Camariano-Cioran, 45.

⁴¹³ További részletek: Camariano-Cioran, 45–49.

⁴¹⁴ „să-i mustre, dar nu cu batjocură și bice”. Iorga Ist. Rom. VII., 331. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

⁴¹¹ Trócsányi 30–31. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

fejadójából (őket is mentesítik más adónemektől). Az így előteremtett összeg évi tízezer lejre rúg. A papi fejadóból befolyt pénz egyik fele az iskolák fenntartására fordítatik, a másik fele a templomi perselyekbe kerül az árvák és az özvegyek gyámlítására. E célból árvaházat (görög nevén *orfanotrofie*-t) is létesít a székvárosban a *Mindenszentek* kolostorában. Ipsilanti arról is rendelkezett, hogy hozzanak létre egy papi szemináriumot a bukaresti Mitropolia mellett, továbbá Craiovában és Buzăuban szervezzenek egy-egy alsóbb fokú román és ószláv tannyelvű tanodát. Ezek iskolamestereinek járandóságát minden mezőváros maga köteles előteremteni.

A felvilágosult fejedelem gondos keze Bukarest küllemén is maradandó nyomot hagy: a Mihai Vodă kolostor fölött, annak szőleje helyén új fejedelmi udvart emeltet, továbbá egész sor nyári rezidenciát épített (például az Ilfov megyei *Afumați* faluban). Giurescu azt is följegyezi róla, hogy számos jóvizű kutat fúrat, és – addig példátlan módon – csatornát ásat a havaselvei székvárost átszelő Dâmbovița folyó gyakori áradásainak megátolása céljából!

Ipsilanti különösen bőkezű mecénásnak bizonyul különféle templomok, kolostorok tataroztatásában, vagy ha szükséges, újjáépítésében: se szeri, se száma ama „kegyes adományleveleinek” (*Ihrisoave de milă*) és „járandóságainak” (*mertic*), amelyekben különféle egyházi intézmények jobbításáról rendelkezik, vagy uralkodói akaratát részletezi. Csak néhány példa ezek közül: a dârstori (szilisztrai) katedrális, a babadagi Szent György-templom, a „Boazchioi melletti Cernavoda faluban lévő” Szent Miklós istenháza, a konstantinápolyi „Sf. Voievozi” (Szent Fejedelmek) temploma, a tirnovói hegyekben fekvő Sisman monostor, a márvány-tengeri Próti (másképpen Chalke) szigeti kolostor, és így tovább...

Mert Ipsilanti nem érte be „szűkebb pátriája” viszonyainak jobbításával, ő messzebbre: az egész, a hajdani Bizánc szellemi örökségének felfogott görög-balkáni-kisázsiai régióra tekintett. Ennek szellemében ugyancsak havaselvei forrásokból szervezi újjá a bulgáriai Tirnovo közelében fekvő *Arvanitochari* görög iskoláját (ez már Constantin Mavrocordat idejében is működött); továbbá potom évi 1800 lejt folyósít saját *alma matere*, a konstan-

tinápolyi „nagy iskola” támogatására.⁴¹⁵ Ipsilanti nagyravágyó tervei közül Mihail-Dimitri Sturdza azt is megemlíti, hogy újjá kívánta szervezni a Patriarkátus összes javainak adminisztrációját, hogy megnövelhesse az egyetemes görög ortodox egyház jövedelmeit. E célkitűzés jegyében személyesen patronált számos további egyházi intézményt, amelyekből egyfajta szellemi örökrész (*apanage spiritel*) hozott létre: a főntebb már említett Próti szigeti *Krisztus színeváltozása* templomon kívül ezek között említendő a Konstantinápoly környéki Saraf Burnu-i *Prodrom* szentély, a Hálki szigetén emelt *Panaghia* templom, amelyet 1778-ban magától Szophroniosz pátriárkától vásárolt meg, akit a havaselvei *Mărcuța* és a moldvai *Aron Vodă* kolostorok tulajdonában lévő birtokokkal kárpótol.

Ezekben a nagyvonalú intézkedésekben Nicolae Iorga, enyhe túlzással, egy, a francia forradalom szellemiségétől megérintett „felvilágosodott despota” kezét látja.⁴¹⁶ Ugyancsak „bizonyítottaknak” tekinti Ipsilanti „jóakarátát”, őt magát pedig „becsületes uralkodónak” minősíti, s azt sugallja, hogy „művét” csupán azért nem tudta betetőzni, mert – főként hatalompolitikai és geostratégiai okokból – nem vált lehetségessé az életfogytiglanra szóló uralkodói kinevezés!⁴¹⁷

S itt érkezünk el előadásunk ama részéhez, hogy hol szűkszavú (Sturdza), hol túlságosan bőbeszédű (Iorga) kútfőinkre támaszkodva magunk is megkíséreljük körvonalazni, voltaképpen mit is akart, pontosabban szeretett volna Alexandru Ipsilanti:

Miben állt volna ez a Iorga által ilyen sejtelmesen érzékeltetett „nagy mű”?

Kezdjük azzal, hogy N. Iorga az Ipsilanti viselt dolgait is értelmezni kívánó fejezetnek a „*Filozófiai*” reformok műve a két uralom idején címet adta. Ezt a részt tüzetesebben áttanulmányozva kiderül, hogy a szóban forgó két „országolás” Grigore III. Ghica második moldvai (1774–1777) és Alexandru Ipsilanti első havaselvei (1774–1782) uralkodása. Már többször érintet-

⁴¹⁵ Giurescu 1942. III/1, 294–295.

⁴¹⁶ „Most jött el az ideje” – írja – „a »despotisme éclairé« eszmeáramlat követésének a román országokban”. Iorga: Ist. Rom. VII., 320. (Kiemelés az eredetiben! – B.-K. B.)

⁴¹⁷ Iorga: Ist. Rom. VII., 332.; „[...] bunăvoința vădită a unui Domn cinstit continua.” uo. 333.

tük, hogy Ghica borzalmas halált halt: 1777. október 11-én (más adat szerint 12-én) Jászvásárott a szultán pribékjei könyörtelemül meggyilkolták, fejét egy vértől iszamos bőriszámban Konsztantinápolyba hurcolták, és három napon át közszemlére a Szeráj kapujára kiszögezték.⁴¹⁸ Iorga ebben a fejezetben még csak nem is utal rá, hogy Ipsilanti ugyanúgy végezte, akárcsak moldvai „fanarióta” sorstársa. (Igaz, csaknem három évtizeddel később!)

Ehelyett ezt írja: „[az országban rejtett módon kibontakozóban lévő új hazafias érzés] »nemzeti« tendenciái és a reformszellemű uralkodó »filozófiája« ellentétben áll egymással, s ez az ellentét fenn fog maradni. Itt most kísérlet történik a közeledésre, amelynek megértéséhez emez uralkodás [valódi], szándékai és megvalósításai megismerése kéretik, amely nem teremthette meg minden gyümölcsét, mivel egy váratlan incidens [ti. Ipsilanti fiainak Erdélybe szökése] megszakította.”⁴¹⁹

A fejezet végén Iorga már némileg szókimondóbb, mert így összegez: „Ám a helyreállítás és a haladás e műve ellen fellép az a forradalmi szellem, amelyet a »filozófia« nem látott előre, azt hívén, hogy a művet meg lehet állítani a »filantrópia« szintjén.”⁴²⁰

Más szóval Ipsilanti is csupán „haladékos” kapott! Őt közel harminc évvel később, hetvenegy (recte: nyolcvanegy) éves korában, 1807. január 13-án a kisázsiai Fornóban fejezték le. Ráadásul előtte, 1806–1807 fordulóján, hetekig iszonyatosan meg is kínozták, hogy „bevallja”: hová rejtette kincseit.

A szörnyű végkifejletről Iorga egyik legfontosabb művében, a *Bizánc Bizánc utánban* emlékezik meg, mielőtt összefüggést alapít meg (inkább persze csak sejtet) a két tragikus véget ért uralkodó egy időben kezdeményezett „nyugati stílusú” iskolalapításai, a nyugati nyelvek oktatását is előíró „haladó reformjai”, továbbá dicstelen haláluk között. Ilyenformán: „A rettenetes gyötrelmek sora, amelyeknek 1806–1807-ben Alexandre Hysilantit alávetették, azt a férfit, aki állandó szövetségről álmodozott a török hatalom és a görög szellem között, e tiszteletre méltó aggasztján kivégzése, aki a román országok jötevője volt,

amelyekben több alkalommal is »filozófusként« uralkodott, annak az embernek a siralmas végzete, akinek testét szülei és rokonai háza előtt áruba bocsátották, a korszerűsített és nyugatosított bizantinizmus utolsó illúziójának is véget vetett.”⁴²¹

A talány megfejtéséhez némileg közelebb kerülhetünk Mihail-Dimitri Sturdza nagyszabású munkája egyik részletének körületekintő mérlegelése révén, amely így hangzik: „Egy fanarióta fejedelem, Alexandru Ipsilanti odáig elmerészkedett, hogy azt sugallta, miszerint a törökök és a görögök közötti kapcsolatnak örökös szerződésé [szó szerint: paktummá] kell válnia azzal a feltétellel, hogy a vallásilag a pátriárka által felkent görög–román hospodárok a jövőben a szuverenitás világítótornyai gyanánt ragyoghassanak a nagy egyház által kormányzott Romaïoiok, vagyis rum-milletiit alkotó népek szemében.”⁴²²

Ha ezen az eredetileg Andrei Őtetea akadémikustól származó és M-D. Sturdza által finomított, s ami jóval több: a legmodernebb szemlélettel kezelt genealógiai és prozopográfiai adatok tömkelegével alátámasztott felvetésen óvatosan tovább töprengünk, s „gondolatkísérletünkbe” Nicolae Iorga – szintúgy talányos – *Bizánc Bizánc után* című nagy művének ki nem mondott (de talán „sugallt”) kódolt üzenetét is bevonjuk, akkor a következő – egyelőre távolról sem „végleges” – következtetésekre juthatunk:

1) A fanarióta fejedelmek, s kivált azok legfelkészültebb s távlatosan gondolkozó exkluzív krémje (Nicolae Mavrocordat⁴²³ és fia, Constantin, valamint Alexandru Ipsilanti, s talán Constantin Moruzi) meg volt győződve róla, hogy a rendkívül sú-

⁴²¹ Iorga: Byzance, 243. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

⁴²² „Un prince phanariote, Alexandre Ypsilanti alla même jusqu'à suggerer que la liaison entre Turcs et Grecs devint un pacte éternel, à condition que les hospodars gréco-roumains, consacrés religieusement par le patriarche, continuent à briller comme des phares de souveraineté aux yeux des Romaïoi, les peuples formant le rum-mileti gouverné par la Grande Église.” Sturdza 146. (Sturdza lelkiismeretesen megjelöli azt is, hogy ezt a gondolatot egy másik neves román történész, Andrei Őtetea: Un cartel fanariot. *Studii*, 1959/3. számában megjelent fontos tanulmányából merítette! Filológiai adatait lásd a 424. sz. jegyzetben.)

⁴²³ N. Mavrocordat (1680–1730). Róla egyfelől azt jegyezték fel, hogy bár poliglott volt, az ország nyelvét nem beszélte, s egy Sculi nevű belső kamarás tolmácsolására volt utalva, másrészt „akkora görög sokasággal érkezett [Jászvásárra], hogy Fanar lakatlanná vált Konsztantinápolyban” (Nicolae Mustea korabeli krónikáiról). Lásd Țipău 2004, 116–123. Az idézet a 117. oldalon!

⁴¹⁸ Sturdza 297.

⁴¹⁹ Iorga: Ist. Rom. VII., 325.

⁴²⁰ Iorga: Ist. Rom. VII., 348. (Kiemelés az eredetiben!)

lyos (strukturális, gazdasági, pénzügyi, adminisztratív, katonai, hatalmi etc.) *krízisben* lévő Ottomán Birodalom belülről szétbomlasztható, legalábbis a *viasszafordíthatatlannak* érzett *folyamat* gyorsítható. Az oszmán impérium romjain pedig – a török rendszer szétmállásával – ismét felépíthető egy új, korszerű, a modern nyugati eszméket az ortodox keresztény hagyomány-nyal életképesen ötvöző *Új Bizánc*. Amely, magától értetődően, akárcsak a múltban: (új)görög nyelvű és természetesen szellemiségű!

2) Hiszen ehhez, ennek a célkitűzésnek a sikeréhez 1453 óta amúgy is megmaradt s az elmúlt évszázadok során tovább izmosodott a konstantinápolyi pátriárka és a Szent Szinódus által képviselt *párhuzamos* egyházi, adminisztratív, lelki, ideológiai, sőt burkolt politikai *hatalom*, állam az államban, sőt – éppen a fanarióta térfoglalás révén – „birodalom a birodalomban”, amelynek kulcspozícióit – kivált a külkapcsolatok terén – 1661 (Alexandros Maurocordatos fődragomán hivatalba lépése) óta a fanarióta klánok uralják, egyre szűkebb körben és egyre kizárólagosabb hatáskörrel,⁴²⁴ bár változatlanul állandó életveszélyben. S nem feledhető: bármennyire „hanyatlík” és „korhad” is az oszmán hatalom, Törökország mégis világbirodalom! Más szóval az *intézményesített duplicitás*, a tökélyre fejlesztett kétértelműség, két-kulacsosság s mindaz, ami mindebből következik (ármány, csel-szövés, intrika, árulás) félelmetes, már-már legyőzhetelen fegyverré vált hordozói, művelői és tökéletesítői: a *fanarióták* kezében, akik – ismételjük – egy világhatalom kormányrúdjánál szereztek sokrétt tapasztalataikat. (S nem, mondjuk, Zala vármegye nemesi közgyűlésein, jobb esetben a pozsonyi országgyűlésen!)

3) Az örökölt földrajzi/stratégiai/geopolitikai helyzetből további – távlatilag igen kedvező – adottságok, lehetőségek és esélyek fakadnak. Mivel, bármennyire szeretnék is, sem a Habsburg Birodalom, sem Szent Oroszország nem tudja elfoglalni területét, sőt a XVIII. század végétől fokozatosan Nagy-Britannia, Francia- és Poroszország is beszáll a hatalompolitikai versengésbe, a két fejedelemség – a leendő Románia – területe

⁴²⁴ Lásd erről bővebben Andrei Oțetea: Un cartel fanariot. *Studii*, 1959/3., 111–121. (Kötetben uő.: *Scrieri istorice alese*. [Előszó: David Prodan; szerk és a bev. tanulmányt írta: Florin Cnstantiniu és Șerban Papacostea.] Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980, 203–212.)

„érdekessé”, legalábbis állandó nemzetközi viták tárgyává – s a „keleti kérdés”, korabeli kifejezéssel: az „ottomán örökség” szerves részévé – válik.⁴²⁵ Ez egyfelől lehetővé teszi a *status quo* fenntartását, majd „lebegtetését”. Mindenesetre a bécsi, szentpétervári, berlini (etc.) kancelláriákban különféle elképzelések, tervek érlelődnek: az „Új Bizánc” régi „kedvenc eszméje” mellett immár például az Autonóm Hellász, sőt: a „Dáciai Királyság”⁴²⁶ ötlete... És ami a legfontosabb: ez az eleve képlekeny *helyzet* kedvez a diplomáciai képességek, készségek, politikai kombinációk – magyarán a „fanariotizmus” – érvényesülésének és későbbi virulens továbbélésének!

4) Ebben az összefüggésben tehát minden fanarióta fejedelem missziót teljesít, még ha nem Bizáncban is, hanem két távolabb fekvő, de földrajzi, stratégiai helyzete miatt különleges, félautonóm státuszú államocskában: Moldvában és Havaselvén, amelyeket a törökök soha nem hódoltattak, hanem meghagytak kvázi-független állapotban, számos olyan jogosítvánnyal, amelyekre – főként távlatilag (egyházilag, kulturálisan, nyelvileg, utóbb diplomáciailag s még később „nemzetpolitikailag”) – egyaránt építeni lehetett. E gondolatmenetben tehát a két dunai fejedelemség „kísérleti laboratórium” a nagy eszme (*megala idea* = Bizánc újjászületése) számára.

5) Újfent ebben az elméleti keretben maradva a siker – a görög reneszánsz szemszögéből – óriási. Hiszen mindkét fejedelemség, kivált Havaselve elitje már a XVII. századtól fokozatosan elgörögösödik, az istentisztelet nyelve egyre inkább az újgörög lesz (az ósláv és a román *helyett*), a kolostorok tekintélyes részének jövedelmét pedig a „prefanarióta”, majd fanarióta fejedelmek nagyfokú tudatossággal „felajánlják” az Athosz-hegy,

⁴²⁵ Lásd ehhez újabban Bodnár 2015, különösen 168–169., 171., 173–178., 180–182.

⁴²⁶ Vö. Sturdza 146. A XX. századi román történetírás egy másik nagy alakja, G. I. Brătianu (1898–1953), aki anyja – Maria Moruzi (1863–1921) – révén szintén „fanarióta” leszármazott (Sturdza 356.), úgy tartja, hogy „a fanarióta rezsím, bármennyire paradoxnak tetszik is ez a megállapítás, bizonyosan hozzájárult a román politikai unió fejlődéséhez”. G. I. Brătianu: *Origines et formations de l'unité roumaine*. Institut d'Histoire Universelle N. Iorga, Bucarest, 1943, 179. (A „Dacia” fogalom megjelenéséről az európai diplomácia fogalomtárában: uo. 186–187.) Lásd még erről Colonel Lamouche: *Histoire de la Turquie depuis les origines jusqu'à nos jours*. Payot, Paris, 1934, 142.; továbbá C. I. Andreescu 1929, 164–167.; Vö.: Nagy Levente: Dacia, vagy Hungaria restituita. In: Nagy 2011, 92–101.

a Sínai-félsziget s egyéb balkáni, esetenként kisázsiai ortodox kegyhelyek céljaira. S azok élére is, amelyek megmaradnak „honi” kezelésben, görög származású főpapok kerülnek.

6) A kereskedelem görög és macedo-román (kisebb részben, főként Moldvában: örmény) kézben van, de, főként perspektívikusan, ez nem akadály, inkább előny. Mert: *ad 1)* amúgy is a görög nyelv a *lingua franca* a délkelet-európai térség közvetítő kereskedelmében; *ad 2)* a kultúra, az intézményrendszer, a szellemi hatalom (ideológia) nyelve szintén az úgörög, akárcsak az ebből fakadó presztízis is! Ergo: az amúgy is sok nyelven (albánul, törökül, görögül és románul) tudó arománok (kutzo-vlachok, cin-cárok) *szintén görögnek érzik és annak is nyilvánítják magukat.* 1821-ig egészen biztosan! Erre igen jó példa az épp Eliades Manasses tollából származó két szövegrész. Az egyik – mint már olvashattuk – arról szól, hogy Athén helyett Bukarestnek kell a görög kultúra új Akropoliszává lennie, továbbá, mint szintén volt már róla szó: Alexandros Ipsilantiból azért árad a „királyi fennség”, mert – újra idézzük: *nem csupán Havaselve fejedelme, s nemcsak egy város és egy régió atyja, hanem az egész görög nép protektora!* Vagyis, akárhogy csúríjuk-csavargatjuk is, egyelőre *nem a románé!* Még akkor sem, ha Ipsilanti egy, múltját és jövőjét tekintve egyaránt „román ország” fejedelme és *nem Görögországé!* Manasses pedig Bukarestben szerezte alapismereteit, s azok nyugati (pádúai és lipcsei) tökéletesítése után Havaselve székhelyén – a majdani Románia fővárosában – keresi mindennapi kenyerét. Legalábbis mentora 1782 elején bekövetkező kényszerű lemondásáig.

6. Alexandru Ipsilanti első havaselvei uralkodásának további visszhangja

Xenopol úgy vélekedik, hogy Ipsilanti „a jó közigazgatás modellje gyanánt szolgálhat Havaselvén, akárcsak Constantin Moruzi és Scarlat Calimah Moldvában”.⁴²⁷ De ezt megelőzően vérbeli historikusként több elődje ítéletét is csokorba szed-

⁴²⁷ A. D. Xenopol: *Istoria Românilor din Dacia Traiană*. Volumul X. (III. kiad.) Scrisul Românesc, București, é. n., 98. (A továbbiakban Xenopol X.)

te, szokása szerint kútfői lelkiismeretes feltüntetésével! Íme néhány ezek közül, Ienache Văcărescu (kb. 1740–1797) egyik munkájára hivatkozva⁴²⁸ Xenopol ezt írja: „Műveltsége már abból is kitűnik, hogy milyen módon neveli gyermekeit görög daskalosokkal, török hodzsákkal, és mind francia nyelvű, mind pedig olasz nyelvű európai tanítókkal.”

Văcărescu, Ipsilanti viselt dolgait taglalva, másutt leszögezi: „jó kormányzó volt”, majd így folytatja Xenopol: „Az európai kultúra iránti ízlése annyira fejlett volt, hogy egy Louis Etienne Meynard nevű francia szakácsot tartott az udvarában, aki a keleti palotácskák részére Szajna-parti ételeket készített.”⁴²⁹ Idézi egy neves havaselvei krónikáiról, Dionisie Eclesiarhul (1759 – kb. 1820) szavait is, aki ezt írta: „[...] mivel bölcs és fennkölt gondolkodású ember volt, az ország minden dolgát jó rendbe szedte.”⁴³⁰

C. Gane további részleteket közöl Dionisie barát munkájából: „Isten ajándéka és kegyelme jöve el ebben az országban, nagy csönd és békesség vala, a környékbeli határok megnyitottak, s a törökök részéről sem érte semmiféle bántódás. A bojárság megtollasodott hivatalaiban, a kalmárok nyereséggel üzték adásvételeiket, az iparosok száma és mesterségbeli jártassága gyarapodott, a parasztok szántottak, vetettek és arattak földjeiken, nem sanyargatták többé őket az adók, mindenki örvendezett és gondtalanul mulatozott. Olcsóság vala az áruk és az állatok tekintetében, a marhákat kis pénzért adták, az élelmet még olcsóbban, s az emberfia néhány garasért ruházzkodhatott. Boldog kor vala, s elmondható róla, hogy hasonló soha többé nem leszen.”⁴³¹

Egy másik kortárs görög történész, Fotino egyetlen tömör mondatban foglalja össze Ipsilanti első havaselvei uralmát: „gyógyító erejű balzsam”.⁴³²

⁴²⁸ *Istorie a prea puternicilor împărați otomani*. In Al. Papiu-Iliarian: *Tesaur de monumente istorice pentru România*. tom II. 1863, 286. (Xenopol általunk pontosított jegyzete.)

⁴²⁹ Úgy tűnik, ezt a „franciás” hagyományt követte fia, Constantin is, akinek a családjában volt egy éltebb korú francia asszony, aki a jelekből ítélve a család hölgytagjainak egy-szerre volt nevelő- és társalkodónője. Sturdza 470.

⁴³⁰ Xenopol IX., 173.

⁴³¹ C. Gane II, 73.

⁴³² Idézi Xenopol IX., 223. (A 11. sz. jegyzetben!)

Dimitrie Onciul (1856–1923) mindössze annak közlésére szorítkozik, hogy – idézzük: „[...] több adminisztratív és igazságügyi reform mellett nyomtatásban kiadott egy Törvénykönyvet (görögül és románul).”⁴³³ Ennek közvetlen előzménye egy valószínűleg 1775 szeptemberében hozott, *A megyei ítélőszékek rendjéről*⁴³⁴ (hozzávetőleges) című uralkodói rendelet, amelynek értelmezéséhez egy 1775. október 23-i keltezésű, a megyei bírákhoz intézett 17 pontos körlevél ad részletes támpontokat, majd egy novemberi cirkuláré arról rendelkezik: „miképpen hozassanak a fellebbviteli ítéletek”⁴³⁵

Magának a törvénykönyvnek születési körülményeiről és annak céljáról Ipsilanti így vall: „Törvénykönyvet alkottam, amelyet, miután mindenkinek megmutatandok, román nyelvre is lefordíttatván, ki is fogok nyomtatni.” A fellebbviteli (elővételi?) ügyekre vonatkozó körlevélben ez olvasható: „Ezért a törvénykönyv eme magyarázata és megvilágítása után mostantól kezdve fejedelemségünk ítéleteinek akadályoztatás nélkül kell lezajlaniuk az ilyenfajta perek kereseteinek és határozatainak tekintetében, mindaddig, amíg át nem adatik a népnek a törvénykönyv általunk alkotott antológiája, amely minden panasz orvoslására iratott.”⁴³⁶

Az erdélyi származású Ioan Lupaş (1880–1967) némileg bőbeszédűbb, egyben kritikusabb: azok közé a fanarióta uralkodók közé sorolja Ipsilantit, akik „megpróbáltak modern törvénykezést bevezetni a Román Országokban”, jöllehet felrója

⁴³³ Onciul 1914, 92.

⁴³⁴ *Pentru rânduiala departamenturilor de judecătoreşti*. Lásd erről a kérdéses törvénykönyv kritikai kiadásának – [Szerk. biz.]: *Pravilniceasca Condica 1780*. Editura Academiei Republicii Populare Române, Bucureşti, 1957. – előszavát, uo. 3. (A továbbiakban *Pravilniceasca condică*).

⁴³⁵ „În ce chip să se urmeze judecătoreşte de protimis”, uo. (Megjegyzés: nem lévén jogász képzettségünk, s minthogy az újjörög eredetű *protimis* szó kikopott a XX. századi román szótárakból, a szövegösszefüggésből „elővételi jogügyletekre” is gondolhatunk. Vö. *protimie*: „elsőség”, „előny; továbbá *protimisesc*: „följebb v. többre becsül, élébe tesz/fölé helyez”. Jon Ghetie 1896, 358. Lásd még *protimis* (-uri): »préférence, droit de priorité ou de préemption, option«. Gáldi 1939, 243. A román jogfejlődés történetének kitűnő összefoglalóját adja Hamza Gábor: *A román magánjog forrásai és fejlődése*. (Sources and Development of the Romanian Private Law): In *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum de Rolando Eötvös*; nom. 40 (2003) 55–74.

⁴³⁶ *Pravilniceasca condică*, 3.

neki, hogy – úgymond –: „a Porta anélkül küldte [Bukarest-be], hogy tekintetben vette volna a bojárok kívánságait, akik a kücsük kajnardzsa béke után *Ştefan Prâscoveanul* [sic!] választották meg.”

De a továbbiakban Lupaş már méltányosabban ítél: „Nagy műveltségű és a kormányzatára bízott ország iránt jó szándékú férfiként megkísérelte a közelet egészségesebb fejlődése alapjainak lerakását kora igényeinek megfelelően. Árvaházat hozott létre elhagyott gyermekek és özvegyek gyámlására, a juh-adót 16 és fél baniról 12 banira szállította le darabonként, megszervezte az ország határainak védelmét. 1775-ben megszervezte az idegen kereskedők céhét, és kijelölt egy nyolc tagból álló bojártanácsot azzal a feladattal, hogy minden szükséges intézkedést tegyenek az iparosok számának gyarapítására. Elrendelte, hogy a céhek, az adóbehajtók és a kalmárok évente kétszer számoljanak el bevételeikkel, s fizessék be az utánuk járó illetéket [„számadást”]: Szent György és Szent Demeter napján. Arról is intézkedett, hogy a harácsot az ország minden lakója ugyanaznap fizesse be.”⁴³⁷ Lupaş, miután beszámolt arról, hogy Ipsilanti 1775–1776 folyamán új fejedelmi palotát építtetett magának, még a következő tetteit tartotta érdemesnek feljegyezni:

- az igazságszolgáltatás rendbetétele érdekében választott bírából törvényszéket hozott létre, amelyet a fejedelmi díván mellé rendelt,

- három további székvárosi ítélőszéket szervezett: kettőt polgári peres ügyek, egyet pedig bűntények elbírálása céljából,

- ugyancsak utasítást adott megyei bíróságok megszervezésére.

„1780-ban pedig görög és román nyelven közzétett egy *törvénykönyvet* – *Sintagmation Nomikon* = Kis törvényi kézikönyv címmel –, ezt világos nyelvezete, tömörsége és egyszerűsége miatt dicsérték.”⁴³⁸ Végül Lupaş azt a tényt is Ipsilanti nagy érdemének tartja, hogy az általa elrendelt törvénykezés előírta minden bírósági ítéletnek írásban való rögzítését, minthogy: „a

⁴³⁷ Lupaş 1937, 235–236.

⁴³⁸ Lupaş 1937, 236. (Kiemelés az eredetiben!)

szóbeli végzés »haszontalannak és meg nem történtnek« számitódik”.⁴³⁹

C. C. Giurescu azzal indítja krónikáját, hogy kijelenti: „nagyon művelt és ugyanakkor bölcs ember és jó gazda volt.” De a folytatás, ha lehet, még ennél is magasztalóbb, mert az írja: „Hét esztendőn át szelíden és hozzáértéssel kormányozta orszagát; a legjelentősebb uralkodóink egyikének lehet tekinteni a modern korban.”

Ezt a markáns véleményét Giurescu minden bizonnyal Xenopol korábbi művéből merítette, amelyben – ugyanerről – ezt találjuk: „Ez a két uralkodó, [Alexandru] Ipsilanti és [Constantin] Moruzi mindenesetre az egész fanarióta kor legkiválóbb figurái voltak, akiket úgy lehet Neculai és Constantin Mavrocordat mellé helyezni, hogy nem kell tartani attól, hogy az előbbieket elhomályosítják őket, s olyan hírnévre tettek szert a román országokban, amelyek eljövendő korokban történő meggyökeresedését csupán az akkori idők állhatatlansága gáncsolta el. Ipsilanti Törvénykönyve kétségkívül hasznos intézmény volt, s mindaddig érvényben maradt, amíg [Ioan Gheorghe] Caragea még teljesebb Gyűjteménye [ti. 1818-ban] fel nem váltotta. Ha semmi más nem maradt volna meg belőle, mint ama rendelkezés, miszerint »a csupán szóban hozott, írásba nem foglalt és aláíratlan ítélet haszontalannak és meg nem történtnek tekintendő« [...] már ez az egyetlen bölcs előírás [...] elegendő lehetne ahhoz, hogy helyet biztosítson számára azon uralkodók sorában, akik hozzájárultak a román nemzet haladásához” – vélekedik Xenopol.⁴⁴⁰ Olyannyira, toldja meg a laudációkat immár Giurescu – s ez eddigi elbeszélésünkéből is, úgy hisszük, kiviláglik: „ami a fanarióta kort illeti, úgy véljük, hogy ő a legjelentősebb, és mindenesetre ő az, akinek uralma alatt az ország a legjobban érezte magát. A korabeli források egybecsengenek a nyugalom, a bőség és az olcsóság dícséretében, amely az ő idejében honolt,

továbbá a gazdaságpolitika, valamint az általa bevezetett reformok magasztalásában.”⁴⁴¹

Valamiféle méltányosság gyanánt zárjuk a hazai méltatók távolról sem teljes lajstromának ítéletét a századik (!) életévét 2016 augusztusában betöltött – Bukarestbe 1989-ben Franciaországból hazatért (apai ágon macedo-román származású) történész-diplomata, Neagu Djuvara soraival: „S megintcsak egy szintisza görög, Alexandre Ypsilanti az, aki az idők homályában a legjobb emléket hagyta maga után Havaselvén. Kétségkívül egy viszonylag hosszú országlás (1774–1782) során az volt a szerencséje, hogy békés időszakban uralkodott, amikor egymást követték a bőséges termést hozó esztendők, ám fő tanácsosa, Ienăkiță Văcărescu segítségével arra törekszik, hogy seregnyi törvénykezési és közigazgatási reform révén némileg rendet teremtsen az ország dolgaiban, és enyhítsen a szegény adózó nép terhein.”⁴⁴²

Helyszűke miatt csupán egyetlen „külföldi” véleményt fogunk idézni – az R. W. Seton-Watsontól (1879–1951) származót. A románbarátságáról is nevezetes és „Scotus Viator”⁴⁴³ néven is publikáló híres brit politikai publicista ekképpen összegez: „Alexander Ypsilanti, aki 1774-től 1782-ig uralkodott Bukarestben, új törvénykönyv összeállítását kezdeményezte, a megyei bírácoknak fizetést folyósított, és ítélőszékeket szervezett újjá. Mérsékelte a klérus adóit, komoly erőfeszítést tett az adózás egyszerűsítésére, és temérdek energiát szentelt irgalmassági intézmények alapítására, továbbá maga Bukarest állagának javítására. Itt tartozunk hozzátenni, hogy a kolostoroknak, kórházaknak, iskoláknek s különféle közalapítványoknak tett nagylelkű adományok hagyománya már korábban rögzült a gazdag bojári osztályban, s ez a modern korig kitartott. Mindazonáltal Ypsilanti »fehér holló« számba ment eme, a két fejedelemség trónjára prédára leső ragadozók módjára áhítózo

⁴³⁹ Uo.

⁴⁴⁰ Xenopol IX., 184–185. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.) Xenopol szigorú végkövetkeztetése: „De ezek a kiemelkedő figurák, akik néhanapján a fanarióta uralkodók sorából felbukkannak, csupán arra szolgálnak, hogy az általuk teremtett kontraszt révén még sötétebb színekben tüntessék fel a semmirekellők megszokott csodáját.” (Uo. 185.)

⁴⁴¹ Giurescu 1942. III/1, 292. (Az én kiemeléseim! – B.-K. B.)

⁴⁴² Neagu Djuvara: *Le pays roumain entre Orient et Occident. Les Principautés danubiennes au début du XIXe siècle.* Publication Orientaliste de France, Paris, 1989, 95. (A továbbiakban Djuvara 1989.)

⁴⁴³ Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízis. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894–1918).* Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986., 296–302; 366.

klikk kebelében. A fanarióták szűkebb körébe való befogadtatását a Moruzi családdal létesített házassági köteléknek köszönhet- te, míg a Moruziak, a Callimachiak és a Suțuk mindahányan a Mavrocordatok leszármazottai voltak. A nyolcvanas években két másik parvenü család – a Caragea és a Mavrogheni – szállt be a versenybe, s mivel gyökértelenek voltak az országban, inkább, mint valaha, a Porta vak eszközei gyanánt és saját személyes meggazdagodásuk érdekében uralkodtak.”⁴⁴⁴

7. Alexandru Ipsilanti uralkodásának utolsó hónapjai és kegyvesztettsége

Ipsilanti természetesen nem ismerhette a nála több mint egy évtizeddel fiatalabb Alecu Suțu későbbi „intelmeit” a szerencse forgandóságáról és a mindenkori fanarióta fejedelmekre leselkedő állandó veszélyekről, miszerint „a véletlenek és az emberi állhatatlanság játékszerei vagyunk ezen az árnyékvilágon”; továbbá: „szakadatlanul résen kell lennünk, hogy a személyünkre és vagyónunkra mért csapásokat elkerüljük”! De az biztos, hogy őt is csak ideig-óráig kímélte meg a sors, mert a viszonylag hosszú „kegyelmi állapot” (*état de grâce*) 1781. december 16/28-án⁴⁴⁵ számára is hirtelen véget ért: két hón szeretett s gondos nevelésben részesített⁴⁴⁶ zsenge korú fia, az akkor 21. életévében járó Constantin (a leendő sztambuli fődragomán, majd havaselvei és moldvai fejedelem) és két évvel fiatalabb, korán elhalt öccse, a temperamentumos Dumitru egy családi perpatvart követően lóháton Erdélybe szökik, súlyosan kompromittálva addig zsonglőri módon egyensúlyozó atyjukat, s tag teret nyitva Alexandru

Ipsilanti tekintélyes számú sztambuli ellenségei aknamunkájának, akik azzal is meggyanúsították, hogy összejátszott fiaival, s lényegében saját későbbi menekülését készíti elő.⁴⁴⁷ Mert hiába küldött sebtében egy magas rangú bojárokból álló küldöttséget⁴⁴⁸ fiai jobb belátásra bírására előbb Brassóba, majd Bécsbe, azok csupán a következő év májusában tértek haza – immár Konstantinápolyba! Ipsilanti ugyanis, belátva, hogy esélytelen, a még nagyobb bajt megelőzendő maga ajánlotta fel lemondását, amelyet a Porta 1782. január 15-én rögvest el is fogadott, s helyére még aznap kinevezte utódát, Nicolae Carageát (1782. január 15. – 1783. július 27.), akit, alig melegegdn meg a havaselvei trónon, máris leváltottak. Helyére – 1783. szeptember 7. és 1786. között – Mihail Suțu (Alecu Suțu unokabátyja) került.⁴⁴⁹

Más szóval, amilyen bonyodalmasan kezdődött, olyan mozgalmasan is ért véget Alexandru Ipsilanti első havaselvei uralkodása. C. Gane úgy tudja, Konstantinápolyban először édesanyja, Smaragda Mamona házában szállt meg 1782. március 10-én, és leendő sógorát, Alecu Mamonát küldte el a Dívánba, hogy tudassa hazatérését a török hatóságokkal, egyszersmind kérvényezte, hogy elfoglalhassa KuruCesmében fekvő ottho- nát.⁴⁵⁰ Ezt az adatot Iorga úgy pontosítja, hogy az Ipsilanti família nyári rezidenciájáról van szó.⁴⁵¹ Bárhogy lett légyen is, a büntetést nem kerülhette el: Giurescu szerint az év október 2-án Rodosz szigetére száműzték – Iorga úgy tudja, hogy utóda, Ni-

⁴⁴⁷ Az intrikákról lásd bővebben Xenopol IX., 176–177.; Ennek egy írásbeli nyoma: „le ministère ottoman soupçonne une connivence secrète entre le père et les enfants et cela fait un tort infini à la nation grecque.” (Herbert Rathkeal osztrák diplomata jelentéséből. Uo. 177/29. jegyzet.) Vö. N. Iorga: Ist. Rom. VII., 325, 334.

⁴⁴⁸ Tagjai: Grigore, Ungro-Vlahia metropolitája, Filaret râmnicu érsek, Dumitrachi Ghica krajovai bán (Grigore III. Ghica, a lefejezett moldvai vajda testvére) és Ienache (Enăchiță) Văcărescu spataharios (spătar: korábban a havaselvei lovasság főparancsnoka, utóbb nagybojár cím.) Vö. C. Gane II, 82.

⁴⁴⁹ Giurescu 1942. III/1, 295–296. C. Gane mintegy tíz nappal korábbra datálja a hercegiak menekülését, de beszámolója részletesebb! Vö. C. Gane II., 77–87.

⁴⁵⁰ C. Gane II, 88. (Megjegyzés: Gane tévesen Alecu Manót említi! Vö. Sturdza 472.; a helységnév mai török átírásban: Kuruçesme.)

⁴⁵¹ Sturdza nagy művének 147. oldalán látható egy Boszporusz-parti Ipsilanti-palota fényképe, amely szerinte korábban a Moruziaké volt, majd 1812-ben a törökök elkobozták, és a brit nagykövetségnek adományozták.

⁴⁴⁴ Seton-Watson, 152. (Az én kiemelésem! – B.-K.B.)

⁴⁴⁵ Xenopol 1782 novembert adja meg (Xenopol IX., 176.), míg Gane a december 15-ről 16-ra virradó éjszakáról beszél. C. Gane II., 79. (Vö. a 419. sz. jegyzettel!)

⁴⁴⁶ A két hercegfít jólelkű atyjuk meglehetősen szabadjára engedte, a korabeli feljegyzések számos pikáns epizódot rögzítettek a bukaresti görög/román aranyifjúság epikureus életviteléről, valamint laza erkölceiről, s talán ez ütött vissza a kockázatos, rendkívül súlyos következményekkel járó kalandorakcióban is. Lásd erről Constantin Gane: *Amărăte și vesele vieții de jupânese și cucoane. Boieroaice din Moldova și Țara Românească în veacurile XVI–XIX* [M.-D. Sturdza előszavával kiad. Viorel Gh. Speteanu]. Corint, București, 2016. (különösen 170.) (A továbbiakban Gane 2016.)

colae Caragea kifejezett kérésére, ráadásul fiaival együtt⁴⁵² – s ahonnan csak 1783 februárjában térhetett vissza, „természete-
sen” – írja Giurescu – a bűnbocsánathoz „szükséges pénz le-
szurkolása”⁴⁵³ fejében.

8. Epilógus

Mert Alexandru Ipsilantit keményebb fából faragták, mintsem hogy feladta volna. Ellenkezőleg, újrakezdte, pontosabban ott folytatta, ahol abbahagyta konstantinápolyi kulisszák mögötti manővereit. Nagyhatalmú török protektorait sikerült kiengesztelnie, s e célból valóban nem garaszkodott a Havaselvén gyűjtött pénzeszacskók célirányos osztogatásával. Törekvéseiben továbbra is számíthatott az osztrák diplomácia támogatására, sőt, eddig még nem említettük, pedig *tény*: már legalább 1774 óta titkos kapcsolatokat ápol az orosz külképvisellel is,⁴⁵⁴ amelyeket a legutolsó pillanatig, lényegében fia, Constantin Ipsilanti 1806-os újabb árulásáig sikerült homályban tartania. Nem tudjuk pontosan, hogy érinthetlensége kivételes ügyességének, a megfontoltan s bőkezűen osztogatott „ajándékoknak”, vagy csupán hagyományos szerencséjének köszönhető. Valószínűleg mindháromnak!

Mert a *tények szintjén* sokáig úgy tetszett: noha sokasodtak a vészjósló jelek körülötte, nincs az a hátborzongató bonyodalom, amiből ép bőrrel ne tudna kikecmeregni!

Vegyük sorjában: 1786. február elején megkapja kinevezését, ezúttal Moldva trónjára: március elsején Szilisztránál átlépi

⁴⁵² Iorga: Ist. Rom. VIII., 10.

⁴⁵³ Giurescu 1942. III/1., 296.

⁴⁵⁴ Sturdza szerint ő volt az első fanarióta vajda, aki bizonyítottan titkos kapcsolatot létesített az oroszokkal. Nagy ügyességre (vagy inkább szerencsére) vall, hogy ő nem fizetett azonnal a fejével a hitszegésért, mint jó néhány „kollégája” (Sturdza 134.), de a szultán bosszúja őt is utolérte: 1807. január 13-án a kis-ázsiai Fomóban borzalmas kínok között ő is a vérpadon végezte (Sturdza 472.). Mindez utólag is beszédesen bizonyítja a Manaszty és – Eliades Manasses – politikai érzékét és óvatosságát, hiszen több alkalommal is udvariasan elhárította a volt fejedelem kérését, hogy költözzék isztambuli palotájába, és legyen ott is háziiorvosa (akárcsak 1775 és 1782 között, majd 1796/1797-ben Bukarestben; lásd bővebben kötetünk IV. fejezetében!)

a határt kíséretével; a március másodikáról harmadikára virradó éjszakát Foksányban tölti; s újabb pár nap elteltével el is kezdi az elsónél sokkal kevesebb nyomot hagyó, de annál jóval viszontagságosabb moldvai országlását.⁴⁵⁵ C. Gane egyenesen azt állítja, hogy ezt a külpolitikai konstelláción kívül Herbert von Rathkeal sztambuli osztrák nagykövetnek köszönheti!⁴⁵⁶ Mintegy öt hónappal később, egészen pontosan 1787. augusztus 24-én ugyanis kitört az újabb orosz–török háború, amelybe 1788. február 9-én Ausztria is bekapcsolódik: hadat üzen a Portának. Ebben, minden jel szerint, Ipsilantinak is lehetett némi része, fennmaradt ugyanis a jászvásári osztrák konzul egyik korábbi – még 1787. augusztus 24-éről származó – riportja, miszerint „az uralkodó világosan értésére adta, mennyire szeretné mind saját nyugalma, mind az ország javára, hogy a Magasságos [bécsi] Udvar azonnal foglalja el csapataival ezt a fejedelemséget.”⁴⁵⁷ S amikor ez 1788. március 9. és 1788. június 12. között három déli megye (Covurlui, Tecuci és Tutova) kivételével bekövetkezik, és április 19-én az „osztra hadak” Jászvásárra is bevonulnak, csupán keveseket érhetett váratlanul, hogy Ipsilanti egész udvarával ugyanúgy (osztrák) „fogságba kerül”, mint Grigore III. Ghica 1769-ben, havaselvei vajda korában, amikor az oroszok „fogják el” Bukarestben. Ez, mindkettőjük tragikus sorsának ismeretében, szintúgy fátumszerűnek látszik, persze csak utólag. Ipsilanti változatlanul bízott szerencsecsillagában: Giurescu némi ironiával számol be Ipsilanti Brünneben töltött „rabságáról”, továbbá arról, hogy a vajda – nemigen zavartatva magát attól a fejleménytől, hogy „elfogattatása” hírére a Porta május 11-én a török seregekkel együtt érkező Emanuel Giani Rusetet nevezte ki utódjául – július 19-én, mintha mi sem történt volna, újra megjelent Jászvásáron! Majd pár héttel később, már augusztusban, felhívást intézett a metropolitához és a moldvai

⁴⁵⁵ Uo. 311. (Megjegyzés: az események datálásában Giurescu nyilvánvalóan hibázik, a hónapokat és napokat valószínűleg pontosan datálja, de az évek megjelölésében biztosan téved! Ezt más forrásokkal egybevetve – pl. Ist. Rom. – korrigáltuk!) Gane, épp ellenkezőleg, az évszámokat jól adja meg, viszont a precízebb keltezésben tűnik pontatlannak... Lásd még Xenopol IX., 202–204.

⁴⁵⁶ C. Gane II., 89.

⁴⁵⁷ Uo. 311. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

bojárokhoz, őket is hazatérésre biztatva. Persze eredménytelenül – mondja Giurescu.⁴⁵⁸

De előzőleg történt már egy és más Sztambulban, s ennek mélyen el kellett volna gondolkoztatnia Ipsilantit, érdemes-e a tűzzel játszani, amikor is felesége és fia, Constantin Konstantinápolyban, vagyis a törökök kezében van! C. Gane idéz Ipsilanti egyik meghitt barátja, Constantin Caradzea bán *Efemeride* című visszaemlékezéséből, aki „Őfensége Alexandru Vajda úgynevezett ausztriai fogságáról”⁴⁵⁹ ír. Vagyis csak a vak nem látta, hogy itt bizony hitszegésről, az ottomán érdekek ismételt elárulásáról volt szó! Ezt végül is a törökök is megértették és – Ipsilanti távollétében – kegyetlenül visszavágtak: a kurucesme Ipsilanti-palotát 1788. május elsején lepecsételték, és feleségét, Smaranda Moruzit, fiát, Constantint, a leeendő moldvai és havaselvi vajdát, továbbá vejét, Alexandru Mamonát a forrósága miatt „Kemenecének” (*Forno*) nevezett Bostanci-i(?) börtönbe hurcolták. S bár nejét elég hamar kiengedték, fiát közel négy hónapig tartó iszonyatos kínvallatásnak vetették alá. Constantin sokadszorra be is vallotta, hogy atyjának sztambuli hitelintézeteken kívül bécsi és amszterdami bankokban is van némi megtakarított pénzeszköze. De volt annyi esze, hogy nem kötött mindent a törökök orrára, s talpraesett apja nem is késlekedett kiváltani őket, a család egyik rokona, a krónikaíróként is nevet szerzett Athanasie Comnen-Ipsilanti, továbbá az akkor már aggastyánnak számító Constantin Mavrocordat (ő is korábbi uralkodó) kezessége (és további sztambuli görög bankárok erszénye) mellett. Ez lett volna az utolsó pillanat – vélekedik Gane –, hogy Alexandru Ipsilanti felhagyjon üzelmeivel, és békésen töltse hátralevő öreg napjait!⁴⁶⁰

Annál is inkább, mert nem ez volt az első eset az Ipsilanti család mozgalmas történetében, amikor az ambiciózus klán valamelyik tagja bajba került: 1730-ban épp a „nagy szörme-kereskedő” (*csurdzsbasa*) gúnynevű, igen befolyásos Manolachi

Ipsilantival esett meg, hogy esküdt ellensége, Mihai Racoviță⁴⁶¹ intrikái következtében a *Fornóba* hurcolták, felakasztották, és nemcsak a saját, hanem a család összes tagja vagyonát elkobozták. Az ürügy Manolachi (Psilou) Ipsilanti „orosz kapcsolata” volt, de a valódi ok abban keresendő, hogy a havaselvi trónra pályázó Racoviță csak úgy tudta késleltetni az akkoriban még igen zsenge korú Constantin Mavrocordat véglegesítését, hogy az őt a Portánál képviselő Ipsilantit koholt vádak alapján feljelentette, s így rövid időre maga ülhetett az egyik legtöbbször uralkodó fanarióta fejedelem helyébe. Minderről Nicolae Iorga egyik összefoglaló művében ez olvasható – két részletben:

1) „Havaselvét illetően Constantin Mavrocordat uralma tarthatatlan volt. A Portánál tevékenykedő segítőjét, Manolachi Ipsilantit Mihály Vajda [Mihai Racoviță] áskálódása eredményeképpen a *Forno* tömlöcébe vetették.”

2) „Constantin Ipsilanti, a nagyhatalmú »musaip«⁴⁶² testvérét, a Muszakkal való megegyezéssel gyanúsított »nagy szörmekereskedő« *churcibasa* Manolachi Psilut (Ipsilantit) Moldvából Konstantinápolyba hurcolták és felkötötték, egy-szersmind testvére és unokaöccse, továbbá az ebből az elmúlt húsz évben oly befolyásossá váló klánból származó más rokonok vagyonát is elkobozták; az Ipsilanti-ház eme bukása láttán senki sem hihette, hogy Ienachi Aga fiából, az akasztott ember unokaöccséből, a moldvai-fanarióta nevet viselő Alexandruból negyven év múlva Havaselve nagy tekintélyű és bátor reformokat bevezető uralkodója lesz.”⁴⁶³

Nem ez történt! Ipsilanti, már-már mániákus eltökéltséggel, harmadszor is megkísértette a sorsot: szokásos módszereivel elérte, hogy a török Porta 1796. augusztus 28-án harmadízben

⁴⁶¹ Mihai Racoviță (Moldva fejedelem: 1703–1705; 1707–1709; 1715–1726; Havaselve vajdája: 1730–1731; 1741–1744.) az egyik leghosszabb ideig uralkodó fanarióta fejedelem, az Ipsilantiak egyik hagyományos ellensége. A Callimachi klán mellett a Racoviță család is bizonyíthatóan moldvai román eredetű!

⁴⁶² Szultáni belső titkos tanácsos (*musaip* [*musaipi*], arab eredetű (*musahib*) török szó, amely a XVIII. században került át a román nyelvbe (Lazăr Șeineanu: *Influența orientală asupra limbei și culturai române*. Editura Librăriei Socec & Co. III. köt. București, 1900, 87.). világhálós forrás: <https://dexonline.ro/definitie/musaip> [letöltve 2018. október 10.]

⁴⁶³ Iorga: Ist. Rom. VII., 96; 108.

is fejedelemmé nevezze ki. Kérészéletű, mindössze egy évig és egy hónapig tartó *második havaselvei uralmát* – amelyet bevalottan megcsappant tartalmú pénzeszsákjai feltöltésére kívánt használni – a megszokott látványos „bevonulás” után 1796. november 10-én kezdi meg, s a következő év decemberében, nyolcadikáról kilencedikére virradólag, hajnali két órakor már meg is érkezett a menesztését tartalmazó *fermán*! Korabeli források azt valószínűsítik, hogy a „galamböszt” hajú, erejét fogyatkozni érző uralkodó maga kérte volna felmentését, más történészek viszont úgy ítélnék, hogy a korabeli zavaros viszonyok, főként Pasvantoglu viddini beglerbég betörései indokolták a jóval energikusabb, de a fanarióta elitben parvenünek számító Constantin Hangerli kinevezését. Giurescu úgy tudja, hogy épp ez utóbbiak aknamunkája vezetett oda, hogy – a sors iróniájaként – a törökök iránt talán legelkötelezettebb fanarióta vajda 1799. február 11-én maga is megkapta a „selyemzsinórt”, méghozzá a szó szoros értelmében: a menesztéséről intézkedő *fermán* titkos záradéka halálos ítéletét is tartalmazta, s ugyanolyan borzalmas véget ért, mint annak idején Grigore III. Ghica: a *capugi-basa* se szó, se beszéd, társalgás közben pisztolyával hasba lőtte, és a kíséretében lévő óriási termetű, forrásaink szerint „iszonyatos kinézetű” szerezsen rabszolga pedig – valóban zsinórral! – nyakát törte, majd a helyszínen lenyisszantotta a fejét, amelyet a hagyományoknak megfelelően Sztambulba vittek.⁴⁶⁴

De még ez sem volt elég Alexandru Ipsilantinak az intő jelekből! Először kieszközölte, hogy török szempontból „rovott múltú” fia a családi hagyományoknak megfelelően 36 éves korában maga is nagy dragomán lehessen (1796–1799), ahonnan egyenes út vezetett először a moldvai (1799 novembere – 1801 februárja), majd a havaselvei (1802–1806/7) fejedelmi székbe!

Constantin Ipsilanti közel négyesztendőös havaselvei uralma – ez különben nagyon rossz csillagzat alatt indult, hiszen közvetlenül bukaresti bevonulása előtt, 1802. október 14-én,⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ Giurescu 1942. III/1., 319–321. Hangerli kivégzéséről – Dionisie Eclesiarhul krónikája alapján – lásd még Djuvara 1989, 22–24.

⁴⁶⁵ Giurescu szerint október 26-án! (Itt kell emlékeztetnünk az olvasókat, hogy a román történészek többnyire nem tisztázzák, hogy mikor melyik naptár szerint keltezik adataikat, így azok között 12 nap eltérés lehetséges!) Giurescu 1942. III/1322.

Szent Paraschiva napján a Giurgiu környéki Radvani (jelenleg: Radovanu) faluban érte a körülbelül negyvenévenként ismétlődő pusztító erejű havaselvei földrengések egyike,⁴⁶⁶ baljós előérzeteket keltve babonás és fatalista környezetében⁴⁶⁷ – csupán annyiban tartozik témánkhoz, hogy uralma végén került sor sokat próbált atyja utolsó politikai manőverére!

Ennek elbeszéléséhez tudni kell, hogy óvatosabb szülőjével ellentétben Constantin nem is nagyon titkolta, hogy *ő orosz szolgálatban áll!* C. Gane közli Grabinsky lengyel ezredes 1800-ban kelt feljegyzését jászvásári utazásáról, amelynek során meglepetve hallotta a vajda szájából a következő vallomást: „Tekintetbe véve a Porta helyzetét, ő inkább a szentpétervári követek parancsainak engedelmeskedik, semmint a szultán fermánjainak... s következésképpen – mondta állítólag – *én a cár embere vagyok, s nem a padisahé!*”⁴⁶⁸

Ez annyira nyilvánvalónak látszik, hogy az egyik legnevezebb román történész, A. D. Xenopol nem átalija „igazi orosz ügynököknek” minősíteni őt – Alexandru Moruzival együtt (aki különben C. Ipsilanti édes unokatestvére). Xenopol azt állítja, hogy Constantin Ipsilanti „már főtölmács korában szolgálatokat tett Oroszországnak, amikor 1798-ban közbenjárt egy Franciaország-ellenes, Oroszország, Anglia és Törökország között kötött szövetség tető alá hozásában.”⁴⁶⁹ Sőt – mondja ugyancsak ő – a jó kapcsolat meglehetősen meg volt „alapozva”, hiszen „Konstantinápolyban azt beszélték, hogy Tamara [korábbi sztambuli orosz nagykövet] 200 zacskó pénzt kapott a görög uralkodótól”.⁴⁷⁰ Ezt elégették meg a törökök, külö-

⁴⁶⁶ Megjegyzés: az utolsó bukaresti nagy földrengés 1977. március 4-én volt!

⁴⁶⁷ Ezek közé tartozik különben egy 1804. szeptember 9-én bekövetkezett félnapos bukaresti tűzvész is, amely 30 000 zacskó pénz, vagyis átszámítva 15 millió lej kárt okozott a román fővárosban! Giurescu 1942. III/1. uo.

⁴⁶⁸ C. Gane II., 94. (Az én kiemelésem! – B.-K.B.) Vö. Xenopol IX., 253. (Xenopol a nagyvezír fermánjáról beszél!)

⁴⁶⁹ Xenopol állítását igazolja egy levélrészlet is, amelyben, 1809-ben C. Ipsilanti ezt írja Adam Czartoryski akkori orosz külügyminiszternek: „Annyi szolgálat s odaadásom megannyi bizonyítéka után, melyeket tizenkét év óta nem szűnök meg Oroszország udvarának tenni [...]” C. Ipsilanti – A: Czartoryskinak, Kijev, 1809. szeptember 28. Lásd P. P. Panaitescu 102. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

⁴⁷⁰ Xenopol IX., uo.

nösen, amikor arról is tudomást szereztek, hogy Constantin Ipsilanti – pontosabban a cári kémiszolgálat – keze Trestenic-Oglu [Tersénikli-oglu] ruszcsubi pasa veszélyes zendülésében is benne van. A kegyvesztéshez és a nagyvezír haragjához az új francia nagykövet (s későbbi külügyminiszter), Sebastiani tábornok „felvilágosításai” is hozzájárultak, aki állomáshelyére utaztában Constantin Ipsilantit is meglátogatta Bukarestben,⁴⁷¹ s félreérthetetlenül meggyőződött róla, hogy valójában „kinek dolgozik”. (Ráadásul azt is mondta a törököknek, hogy a szerb fölkelőkkel is kapcsolatban áll...)

A Porta 1806. augusztus 12/24-én döntött: nem csupán meneshti Constantin Ipsilantit, hanem – akárcsak Grigore III. Ghica és Constantin Hangerli esetében – a „hitetlen gyaur áruló” (*hayn*) fejét is akarja! S itt lépett közbe az aggódó apa, aki természetesen továbbra is szoros kapcsolatban állt Italinski új orosz nagykövettel, aki persze kémei útján tudomást szerzett a török szándékokról, s azonnal riasztotta Alexandru Ipsilantit. Az ifjúkori botlásért régen megbocsátó öreg uralkodó még egy utolsó szolgálatot tett szeretett fiának: felbérelt egy megbízható tatár futárt, aki váltott lovakon, rekordidő – „három nap és három éjjel” – alatt⁴⁷² megvitte a rossz hírt a fiúnak, aki azonnal csomagolt, s pár órával a török kapudzsi-basa megérkezése előtt családjával és néhány bizalmasával együtt, akárcsak negyedszázaddal korábban Brassó irányában, 1806. augusztus 16/28-án elmenekült Bukarestből.⁴⁷³ Két nappal később átlépte a határt, és meg sem állt Kijevig. Ott családját biztonságba helyezte, majd Szentpétervár felé vette útját... jelentéstételre: I. Sándorhoz, minden oroszok cárijához.

Consummatum est! Elvégeztetett. A többit már tudjuk: ez volt az utolsó csepp a pohárban!

A török hatóságok 1806. december 10/22-én őrizetbe vették az egykori román vajdát. Prevost báró ezt írja erről egykorú,

⁴⁷¹ Prevost részletes beszámolóját közli Sturdza 470–471. (A hajdani Ipsilanti-villa fényképét lásd Sturdza 147.)

⁴⁷² Xenopol IX., 264. A konstantinápolyi lovas futároknak általában 6 vagy 7 napra volt szükségük, hogy Bukarestbe érjenek, és 8 vagy 9 napra, hogy eljussanak Jászvásárra. Vö. Giurescu: Rectificări 379. (a kiadvány 1. számú jegyzetében.)

⁴⁷³ Lásd még erről C. Ipsilanti – Adam Czartoryskinek, Camenița, 1805. augusztus 31. P. Panaitescu 30–31.

de csupán 1854-ben publikált úti jegyzeteiben: „[Sebastiani fr. nagykövet] Konstantinápolyba érkezéssel soha gyorsabb változás nem történt. [Constantin] Ipsilanti áruló volt, akinek elmozdítását a nagykövet melegen ajánlotta. Ez nem csupán teljesült, hanem a Porta összes javait elkobozta, a családjáéval együtt; atyját, a hajdani hoszpodárt előrehaladott életkora ellenére iszonyatos kínzások alá vetették, hogy bevallja gazdagságát: valamennyi ujjába faszöveget vertek, majd fejét vették. De fia, a fejedelem megmenekült a haláltól, mivel Oroszországba futott. Az e család tulajdonát képező, Therapiában, a Boszporusz partján lévő elbűvölő házat a Porta a francia nagykövetségnek adományozta, s Franciaország ma is [ti. 1854-ben] birtokolja azt.”⁴⁷⁴

C. C. Giurescu, szárazon, csupán a tényeket rögzíti: „Harminc négy napon át kínozták, hogy minden vagyonát előadja, végül pedig lefejezték (1807. január 13/25-én). Ilyen véget ért a XVIII. század egyik jelentős alakja, egyike azon kevés fanarióta uralkodóknak, akik alatt az ország jól érezte magát.”⁴⁷⁵

Fejtegetéseink végére érve, s valamiféle megdönthetetlennek szánt szentencia helyett (hiszen e bonyolult kérdéskör távolról sem jutott nyugvópontjára sem a román, sem a nemzetközi historiográfiában), egyelőre négy, újabb – egymással szorosan összefüggő, egymásból szervesen következő – (alap)kérdést kell föltennünk, amelyeket némi túlzással akár „szónokiaknak” is nevezhetnők:

ad 1) Mi történik a „fanarióták” által felhalmozott tudással, diplomáciai tapasztalattal és „kapcsolati tőkével” 1821 – vagyis az épp Alexandru Ipsilanti unokája⁴⁷⁶ által vezetett görög sza-

⁴⁷⁴ Uo. 470.

⁴⁷⁵ Giurescu 1942. III/1., 324. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

⁴⁷⁶ Constantin Ipsilanti fia, szintén Alexandru Ipsilanti (Alexandros Ypsilantis/Hypsilantès; 1792–1828) (I. Alecsandru Ipsilanti havaselvei és moldvai fejedelem unokája), az orosz cári lovasság első hadteste második brigádjának parancsnoka, I. Sándor cár szárnysegéde a napóleoni háborúk idején, majd a Filiki Eteria feje. Az ő vezetésével tört ki a görög szabadságharc, amelynek célja egy általános balkáni felkelés kiiktatása volt. Vö. Sturdza 657. (Az adat megerősíti ama híreszteléseket, miszerint a Hetéria-mozgalomnak szabadkőműves kapcsolatai is voltak, amelyeket minden oroszok cáija nem nézett jó szemmel, mert rendőrsége nem tudta a páholyokat teljes ellenőrzése alá vonni. Konkrétabban: Tatiana Bakounin *Répertoire biographique des franc-maçons russes*. Paris, 1957. c. munkája 220. lapján az olvasható, hogy a bukaresti és jászvásári fanarióta fejedelmek leszármazottja 1810-től a Palestine, majd 1816-tól a Trois Vertus páholyok tagja volt... Lásd még erről Albert Lantoiné:

badságharc, továbbá a Tudor Vladimirescu-féle román nemzeti színezetű felkelés párhuzamos kitörése – után?

ad 2) Melyik az a geopolitikai „működési tér”, ahol ez a „tudás”, szakértelem és öröklött politikai ösztön a leginkább és a leghasznosabban érvényesíthető, átörökökíthető, és ha igen, milyen kitüntetett távlati célkitűzéssel?

ad 3) Melyik az a délkelet-európai társadalmi környezet és elit, amelyik a korábbi másfél-két évszázad folyamán családi, szociológialag, hatalomtechnikailag, értékválasztásait és mentalitását is tekintve a leginkább és a legszervezettebben összekeveredett/összeszőződött a fanarióta klánokkal?

ad 4) Hol áll rendelkezésre egy viszonylag nagy tömegű, heterogén származású, de főként epiruszi és macedóniai aromán gyökerű, a „polgárisodásban” (civilizálódásban, korszerűsödésben és középosztályosodásban) érdekelt, bizonytalan (sokáig jobbára újjörög) identitású társadalmi réteg, amely 1821 után könnyűszerrel „fedez fel” saját eredeti (igen gyakran vérségi) kötelekeit az alakulóban és modernizálódóban lévő „befogadó nemzettel”?

A szándékosan lecsupaszított ideiglenes *válaszféle* (hiszen a felhalmozott tudás, akárcsak a befektetett energia soha nem vész el nyomtalanul, hanem módosul, átalakul, illetve szerencsés esetben *átlényegül*): 1821 után *minden esetben* a Dunai Fejedelemségek (Havaselve és Moldva), illetve – Bizánc újjászületése, esetleg az Autonóm Hellász, sőt: a „Dáciai Királyság”⁴⁷⁷ ötlete *helyett* – egy vadonatúj entitás: *Románia* létrehozása irányába mutat! S mindennek aktora pedig a fejedelemségek bojársga, majd szorosan annak nyomában az 1820-as, 1830-as évektől a feltörekvő, főként havaselvi polgári érdekű (minden jel szerint nem elhanyagolható arányban aromán/macedo-román eredetű) városi rétegek, a *leendő román burzsoázia*, továbbá az ezek szerves összefonódása révén a XIX–XX. század fordulójára kifejeződő *új román oligarchia*.

Histoire de la franc-maçonnerie française. La franc-maçonnerie dans l'État. Émile Nourry Éditeur, Paris, 1935, 197–222.

⁴⁷⁷ Lásd erről ismételtén a 426. számú jegyzetet! (Főként Nagy Levente: Dacia, vagy Hungaria restituita. In Nagy 2011, 92–101.)

Egy óvatos konklúzió: a román diplomácia és politikacsinalás egyik bölcsője Konstantinápolyban ringott, és hármass összefonódás: az elitek szintjén: a török-fanarióta rendszer szorításában kialakult túlélési/manőverezési készség és intuitív képesség; társadalomtörténetileg: polgári érdekű városi lakó aromán (kis részben: bolgár, macedo-szláv, továbbá albán) rétegek állandó és folytonos/folyamatos bevándorlása a Balkán-félszigetről; politikailag és esztétikailag: az erdélyi román intelligencia jeles képviselői által kidolgozott és általuk a Kárpátokon túl is elterjesztett dáciai román őshonosság tana révén sikeres román befogadó-és integrálóképesség⁴⁷⁸ – s végül, de nem utolsósorban: kivételesen kedvező, ismétlődő geostratégiai csillagállás(ok) (vég)eredménye.

⁴⁷⁸ Ennek a két fejedelemségben való elterjedése okairól és módozatairól lásd Makkai 1948, 199–201.; részletesebben B.-K. B. 1993.

IV.

Manassestől Manaszyig

(Egy görög identitású macedo-román
família megmagyarosodása)

1. Legendák és adatok a Manasses/Manaszy család eredetéről és Manassis Eliadès pályakezdéséről, továbbá bukaresti tevékenységéről

„A személyes emléknymokon és élményeken túl a családi tudattalan az ősök emlékkódjával is rendelkezik. Ez megfelel a modern genetikai szemléletnek is, és összeépíti a pszichoanalitikus fogalomrendszert a genetikai alapon felépített nozológiával, betegségkategóriákkal. Ha génekről beszélünk, nem kerülhetjük meg a sorsszerűséget, a determinált, a gének által determinált életvitelt, karaktert, magatartásformákat.”⁴⁷⁹

„Ott ültünk a közös ős, Manaszy Iliades képe alatt – és a fiú rámutatott a képre. »Manaszyak vagyunk Margit néni – én azt hiszem ez a tragédiánk. Sok ezer éves civilizációt, finom rezgéseket hoztunk át magunkkal a vérünkben, ami itt egy külön légkört von körénk, és idegenné tesz a többiek között. – Ha bárhova belépünk, mindenki megérzi, hogy mások vagyunk – a figyelem felénk fordul, az érdeklődés. Miért? Mi van bennünk? – a görög vér? A görög civilizáció?»”⁴⁸⁰

Az O'sváth-Zlinszky családban⁴⁸¹ tartja magát az a szemérmes legenda, miszerint Eliadesz Manaszi azért kerülhetett oly

⁴⁷⁹ Koronkai Bertalan: Az álomtól a tudományos hipotéziszig. *Magyar Szemle*, 1999/11–12., 62. (Az én kiemeléseim! – B.-K. B.)

⁴⁸⁰ Részlet Manaszy Margit *Naplójából*, 1935. február 2-i bejegyzés. (Az én kiemeléseim! – B.-K. B.)

⁴⁸¹ O'sváth György (1931–2017) és Zlinszky János (1928–2015) Manaszy Margit unokái!

fiatalon a bukaresti fejedelmi iskola tanári karába, majd rektori tisztségébe, mert kétségtelen tehetségén túl az a tény is segítette, hogy atyja, akinek nevét a családi hagyomány nem őrizte meg, Alexandru Ipsilanti sztambuli fődragomán, majd havaselvei fejedelem háza népéhez tartozott, Eliadès pedig, ezen elgondolás szerint, azért született Melenikben, mert ez a pompás éghajlatú, gyönyörű fekvésű macedóniai kisváros a magasabb kort elért kiérdemesült fanarióta tisztviselők kedvelt pihenőhelye volt, ahová, ha sikerült élve megúszni veszélyes hivatásukat, nyugdíjas éveikre visszavonultak. Ez történhetett eszerint Eliadész atyjával is. *E feltételezésre sokáig nem találtunk adatot, Melenik neve fel sem bukkan D-M. Sturdza impozáns családtörténeti enciklopédiájában*⁴⁸² Az is ellene szólt, hogy Alexandru Ipsilanti csak 1771-ben nyerte el a főtolmácsi tisztséget, s korábbi feltételezésünk szerint ad-digra Eliadész Manaszisz atyja már nem lehetett az élők sorában. Az Ipsilanti familia családfáját tüzetesebben szemügyre véve azonban kiderül, hogy a feltevésnek annyiban mégis lehet igazságmagva, hogy már Alexandru Ipsilanti édesapja, Ion (Ienachi) Ipsilanti is korábban, az 1760-as években, a Fényes Porta főtolmácsa volt, így az valóban elképzelhető, hogy az ő meghitt embere lehetett a „névtelen” Manasses-Manaszy ős: nem volt tehát eleve kizárható, hogy az Ipsilantiak Fanar negyedi palotájában élt egy darabig! A kutatói szerencse jóvoltából Nicolae Iorga *A Románok története* c. összefoglaló munkája VIII. kötete egyik eldugott lábjegyzetében fel is bukkan egy „érdekes” név – méghozzá 1782 márciusából, vagyis épp akkortájt, amikor a fiai decemberi hebehurgya ausztriai „kirándulása” által – Iorga szavaival – „szerencsétlenné tett” Ipsilanti kérvényezi a török hatóságoktól, hogy önkéntes lemondása után elfoglalhassa KuruCesme-i nyári rezidenciáját.

A szövegösszefüggés: „[1782] Márciusban [A. Ipsilanti] Konstantinápolyban volt, az őt szerencsétlenné tevő gyermekeire várva a Curù-Cesme-i vidéki házában, ahová visszavonult.”⁴⁸³

⁴⁸² Mihail-Dimitri Sturdza: *Grandes familles de Grèce d'Albanie et de Constantinople. Dictionnaire historique et généalogique.* A szerző kiadása, Paris, 1983. (A továbbiakban Sturdza)

⁴⁸³ „In Mart el [A. Ipsilanti] era la Constantinopol și se retrăgea, așteptându-și copiii cari-l nenorociseră, la casa de țară de la Curù-Cesme.” Nicolae Iorga: *Istoria Românilor*. Vol. VIII. *Revoluționarii*. Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională, București, 1938, 10. (A továbbiakban Iorga: Ist. Rom VIII.)

Az ehhez a szövegrészhez tartozó (7. számú) – egyelőre kissé talányos – lapalji Iorga-jegyzetben ez áll: „*Facané [Facà konstantinápolyi illetőségű férfiú hitvese] Ilie daszkálját [házitanítóját] Ienachi Cogălniceanu viszi magával Curù-Cesme-ből.*”⁴⁸⁴

Namármost, a formális logika szabályai szerint: ez az Ilie nevű házitanító, jöllehet akkoriban éppen egy másik, föltehetően gazdag konstantinápolyi görög család (a *Facák*) szolgálatában áll, az Ipsilanti familia vidéki házában, a KuruCesme-i nyári rezidenciában él, vagyis minden jel szerint bizalmi viszonyban van velük, hiszen máskülönben nem lakhatna ott – még kevésbé Alexandru Ipsilanti és családtagjai távollétében. Épp ezek hazaköltözése miatt kell, a jelek szerint, új szállást keresnie! Egy kis fantáziával s most már nem minden alap nélkül valószínűsíthetjük tehát, hogy ez az „Ilie dascäl” (újgörög nyelven *Elie didaskalos*) lehet a „hiányzó láncszem” (*missing link*) a Manasses/Manassis/Manaszy-családfán! Hiszen Eliadès nem jelent mást, mint *Elie*⁴⁸⁵ fiát, legalábbis vérségi leszármazottját.

Egy újabb „véletlen” jóvoltából tovább tisztult a kép: e sorok írója 2016. március 7-én könyvtárrendezés közben belelapozott a negyedévenként megjelenő patinás román *Arhiva Românească* (Levéltári Közlemények) egyik régi számába, s abban a következő többletértésülésre bukkant – immár az „Ilie tanítót” – úgymond – „magával vivő” Enache (Ienachi) Kogălniceanunak az Ipsilanti klánnal ápolt bensőséges kapcsolatairól! A szóban forgó közleményből nem kevesebb derül ki, mint az, hogy E. Kogălniceanu atyja, Vasile Kogălniceanu (sz. 1685 körül – †1750) jászvásári „főkapitány” (*vel căpitan*), akinek főnöke nem más, mint „Constandin Ipsilantu” (sic!) hetman, vagyis a moldvai haderő fővezére.

„Ennek idősebbik fia pedig Enache Ipsilante, »agaszi (agă) lévén Gligore Ghica vajda mellett, s akit Ófelsége nagyon kedvelt«, ennél fogva – írja Enache Kogălniceanu visszaemlékezésében – »atyja, Constandin Ipsilantu [sic!] nagy hetman őke-

⁴⁸⁴ „Un Ilie dascäl de la »Făcăoia« (soția lui Facă), luat de la Curù-Cesme de Ienachi Cogălniceanu”; *Cat. mss. Ac. Rom.*, I. p. 438., in Iorga: Ist. Rom VIII., 10. (7. jegyzet).

⁴⁸⁵ Camariano-Cioran meg is nevez egy *Elie de Chypre* nevű görög értelmiségit, aki 1759-ben két levelet is intéz Néophite Cavsocalyvitishoz, aki 1767 és 1784 között szintén a bukaresti fejedelmi akadémia tanára. Ám ez a „ciprusi” előnevű *Elie* nemigen hozható összefüggésbe a sztambuli „Ilie házitanítóval”... Lásd Camariano-Cioran 414.

gyelmessége, amikor engem [1729. október 10-én] keresztvíz alá tartott, az Enache nevet adta nekem elsőszülött fia neve után, mivel nekem is volt már egy Constandin Kogălniceanu nevezetű bátyám».⁴⁸⁶ Azt pedig már korábban olvashattuk, hogy Constantin Ipsilanti *Ienache* (Ianaki, Enache, Jean) nevű fia, aki sülvölény korában az igen befolyásos Grigore II. Ghica hoszpodár környezetében forgolódott Jászvásárott *aga* (városkapitányi) minőségben, utóbb fődragomán lett a Fényes Portánál, s tudatosan erre a kockázatos hivatásra nevelte egyetlen fiát, „Alexandrakit” is, aki azonos a talán legjobb emlékeztető fanarióta fejedelemmel, Alexandru Ipsilantival!

Még jobban szűkül a kör, ha Aurel Sava elfelejtett közleményének egy további passzusát is idemásoljuk: „Enachét, akit Constantin Ipsilante (sic!) hetman, a leendő uralkodó, Alexandru Ipsilante atyja⁴⁸⁷ keresztelt meg, az Ipsilante családban tagnak (szó szerint: a ház fiának) tekintették. Apród [*copil din casă*] lévén, Enachét Constantin Cehan Racoviță vajda⁴⁸⁸ is becsülte, akit el is kísért Bukarestbe, amikor átvette a havaselvei trónt, majd letelezése után Konstantinápolyba is követte.”⁴⁸⁹

S mi következik ebből? Először is az, hogy *Elie didaskalos* fia, Eliadès Manassis minden bizonnyal maga is Konstantinápolyban töltötte gyermek- és kamaszkorát, és nem csupán a leendő uralkodót ismerte testközelből, hanem atyja révén később a moldvai krónikaíróként nevet szerzett Enache/Ienache Kogălniceanuval is közelebbi kapcsolatban lehetett, hiszen mindketten az Ipsilantiak klánjának gyakorlatilag azonos státuszú „famiárisai” voltak! Mi több, Ienache Kogălniceanu az 1733–1774 közötti időszakra vonatkozó krónikája a máig legnagyobb hatású román irodalomtudós, George Călinescu szerint csupán „egyszerű dokumentum”⁴⁹⁰ értékkel bír ugyan, ám Ni-

colae Iorga – Călinescuval szöges ellentétben – szerzőjét „irodalmilag szegényes kora legjelentősebb írástudói”⁴⁹¹ között tartja számon. Ha pedig azt is számításba vesszük, hogy Enache Kogălniceanu a XIX. század egyik legnagyobb súlyú román politikus/történész – Mihail Kogălniceanu (1817–1891) – apjának nagybátyja, aki saját könyvtárában őrizte a neves rokon kéziratait,⁴⁹² máris van néhány támpontunk arra vonatkozólag, hogy a leendő nagyszebeni orvos milyen előkelő s intellektuálisan magas szintű, kifinomult környezetben szocializálódott.

Nagyon is ideillik egy görög irodalomtörténész friss összegzése: „A nagyhatalmú fanarióták köré nagyszámú titkár, házitanító, kalmár, bankár stb. gyűlik össze. Mindezek a csoportok alkotják a fanarióta kisvilágot (mikrokozmoszt), amely társadalmilag (szociológiailag) szélesebb, de mindig az urak kulturális dominanciája érvényesül benne. Másképpen szólva a fanarióta világ a XVIII. század vége felé kiterjedtebb entitás, amely a tulajdonképpeni fanariótákon kívül azokat a személyeket is magában foglalja, akik segítik őket vezető szerepük (uralmi helyzetük) teljesítésében.”⁴⁹³

Vagyis, ha Manassis Eliades indulásán kicsit elgondolkodunk, nem nehéz máris levonni azt a következtetést, hogy tágabb értelemben, szociológiailag és kulturálisan ő maga is akarva-akaratlan *fanarióta* volt, továbbá az Ipsilanti család segítségével minden ajtó megnyílhatott volna előtte, ha a Török Birodalom bármelyik fontos posztjára pályázott volna, s úgyszólván tőle függött, hogy még magasabb sztabuli tisztségeket megcélozva maga is valódi „fanarióta” lesz-e, vagy szakítva ezzel a csillogó, ámbar veszedelmes világgal, inkább magyar nemességet szerez utódainak!

Összegezve: a feltételezett apa kenyérkereseti forrása – a házitanítóskodás/preceptor hivatás –, továbbá az imént vá-

⁴⁸⁶ Aurel V. Sava: Vasile Kogălniceanu vel căpitan (cca 1685–1750). In *Arhiva Românească*. Editată de Fundația Culturală Mihail Kogălniceanu. Tomul X. Cartea Românească, București, 1945–1946, 5. (Kiemelés az eredetiben! A továbbiakban Sava.)

⁴⁸⁷ Recte: nagyapja! (B.-K. B.)

⁴⁸⁸ Constantin Racoviță 1749–1753 és 1756–1757 között Moldva, majd 1754–1756, továbbá 1763–1764 között Havaselve fejedelme volt. Ez annyit tesz, hogy 1749 és 1757 között folyamatosan uralkodott valamelyik fejedelemségben.

⁴⁸⁹ Sava 17.

⁴⁹⁰ G. Călinescu 1968, 25.

⁴⁹¹ Sava 17.

⁴⁹² Virgil Ionescu: Mihail Kogălniceanu. *Contribuții la cunoașterea vieții, activității și concepțiilor sale*. Editura Științifică, București, 1963, 7–8.

⁴⁹³ „Autour des Phanariotes puissants se rassemble un grand nombre de secrétaires, d’enseignants, de marchands, de banquiers, etc. Tous ces groupes constituent le microcosme phanariote, qui est plus large socialement, mais se trouve toujours sous la domination culturelle de ses seigneurs. En d’autres termes, le monde phanariote à la fin du XVIII. siècle est une entité élargie, comprenant les Phanariotes proprement dits, ainsi que les personnes qui les aident à remplir leur rôle dirigeant.” Xourias 2016, 10. (Az én kiemelésem – B.-K. B.)

zolt kifinomult sztambuli „fanarióta” miliő logikusan vonja maga után a fiú, Eliadès Manassis (Melenik, 1733. február 25. – Nagyszeben, 1813. október 15.) „értelmiségi” pályaválasztását és viszonylag akadálymentes, gyors havaselvei karrierjét! Különösen az után, hogy 1775 februárjában legfőbb patrónusa, Alexandru Ipsilanti is megérkezik Bukarestbe...

Mindebből pedig *tényleg* az következhet, hogy Eliadès Manassis és Alexandros Ipsilanti gyermekkoruk óta ismer(het)ték egymást, már csak azért is, mert nagyjából egykorúak voltak: Eliadès csupán három esztendővel volt idősebb az 1736-ban született későbbi román uralkodónál.⁴⁹⁴ Azt pedig több kútfőből is tudjuk már, hogy Jenache Ipsilanti fődragomán gondos nevelési stratégiájának szerves része a görög *didaskalos* házhoz járatása, ne adj'isten, akár még szálláshoz juttatása is. Ha pedig feltételezésünk helytálló, akkor – ismételjük – ez az „*Ilie daskalos*” azonos Eliades Manasses szülőatyjával, s nagyon is életszerű, hogy „óraira” néha fiát is magával viszi, mi több, erre talán nincs is szüksége, hiszen maga is valóban – a családi legendát igazolva – az Ipsilanti família házanépéhez tartozik!

Ez volna a lélektani-családi alapja annak a feltétlen bizalomnak, amelynek Alexandru Ipsilanti életük során számos félreérthetetlen tanújelét adta!

Ezt a tetszetős teóriát az a tény sem rendíti meg, hogy a legnagyobb román történetíró épp Bizáncról szóló alapművében ez az értesülés olvasható: „A nagytekintélyű bukaresti professzor 1750 után, Manassès Heliade, egy macedóniai férfiú volt, aki Páduában és Bolognában végezte tanulmányait, s aki nem csupán »bölcs orvos« volt, hanem a fizika és a matematika iránt is érdeklődött, s a lipcsei egyetemet is látogatta.”⁴⁹⁵

A macedo-román (aromán) származás mellett szól az is, hogy a nagyszebeni levéltár iratanyagában „Manase Eliad” néven kívül több ízben is felbukkan egy Gheorghe (Georg) Manase „drinápolyi kalmár” (*negustor adrianopolit*) is, akiről kiderül,

⁴⁹⁴ Az Ipsilanti klán családfáját lásd Sturdza 472. Ha viszont Alexandru Ipsilanti idősebb fiának, Constantinnak hiszünk inkább, akkor a román uralkodó hét évvel idősebb volt pártfogoltjánál, ám ez nemigen befolyásolhatta iránta érzett bizalmát és megbecsülését. (Vö. a 342. és a 343. jegyzettel!)

⁴⁹⁵ „un Macédonien, Manassès Heliade”, Iorga Byzance 225. (Az én kiemélésem! – B.-K. B.)

hogy Manicati Safranu unokaöccse (*nepot*), továbbá a bécsi illetőségű Nicu Vasiliu kereskedelmi partnere, mégpedig idős Manicati Safranu cégében. Az egyik dokumentum arra is utal, hogy nézeteltérése (elszámolási vitája) támadt Vasiliuval, és megszakítják együttműködésüket. Eliades Manassi feleségét pedig „Mannicati Erzsébet-Ilonának” hívják, vagyis ez a *Gheorghe Manase* még akkor is rokoni kapcsolatban áll Ipsilanti fejedelem hajdani bukaresti jobbkezevel, ha netán egy másik Manase/Manassis család sarja. Erről a bécsi kereskedőről az tűnik még föl az átnézett iratok alapján, hogy – ismételjük – Drinápoly (görög néven: Adrianopol; ma Edirne) városából származik, gyakran utazik üzleti ügyekben Bukarestbe, személyesen ismeri Eliades Manassist, s van egy másik neve is: „Monasteroglu Gheorghe”.⁴⁹⁶

Ezt a feltevést tovább árnyalja egy Füves Ödön (1920–1995) által közzétett lajstrom is, amelyben szintén szerepel egy „Manaszgyörg” nevű nagyszebeni illetőségű „görög” kalmár (*Kaufmann in Nagyszeben*) – nemesítésének pontos dátumával együtt (1813. január 8.).⁴⁹⁷ Márpedig egyéb kútfőink úgy tudják, hogy a nemesi oklevél megszerzésének pillanatában „Manaszgyörgy” nem szebeni (bécsi) kereskedő, hanem: „Torontál vármegye ítélobírája”... Eből, ismét a formális logika szabályai szerint, elég nehezen következik, hogy a *Georg* (*Gheorghe*) *Manase* azonos volna *Manaszgyörggyel*... (Hacsak, s ez szintén nem zárható ki, a két funkciót egyidejűleg töltötte be!) Szintén elgondoltatóak azok a nagyszebeni levéltár által őrzött dokumentumok, amelyekből arról értesülünk, hogy „Gheorghe Manase bécsi illetőségű adrianopoli kalmár, Manicati Safranu unokaöccse” többször is felkeresi Eliades Manasét Bukarestben, ám elmulasztják pontosítani, hogy

⁴⁹⁶ *Din Catalogul documentelor referitoare la viața economică a Țărilor Române în secolul XVIII-XIX. Documente din Arhivele Statului Sibiu*. Vol. I. București, 1966, (a hivatkozott dokumentumok jelzete és dátuma: 1600 – Nagyszeben, 1797. augusztus 12.; 1793 – Nagyszeben, 1797. október 21.; 2138 – Nagyszeben, 1812. március 10/22. Megjegyzés: a továbbiakban többször is hivatkozott „Manase Eliad” személyére vonatkozó 11 lapos összeállítást minden jel szerint Dumitru Limona *Catalogul documentelor referitoare la viața economică a Țărilor Române în sec. XVII-XIX. Documente din Arhivele Statului Sibiu*. Direcția Generală a Arhivelor, București, 1966/1967 c. kétrészes gyűjteményének első kötetéből vágta ki, az oldalszámok megjelölése nélkül. (a továbbiakban *Din Catalogul*.)

⁴⁹⁷ Ödön Füves: *Die bekanntesten geadelten Griechen in Ungarn*. Offprint »Balkan Studies« Thessaloniki, 1964/5., 306. (A továbbiakban: Füves 1964/5.) Ez az adat szerepel – újfent Vajay Szabolcs kollektívális szívességéből – Sturdza nagy művében is (uo. 185.)

a családnév azonosságán túl milyen – rokoni vagy csak „üzleti” – kapcsolatban vannak egymással! Más szóval e tekintetben még nincs perdöntő adat a birtokunkban. A rejtély tovább sűrűsödik, ha tekintetbe vesszük, hogy „Gheorghe Manase”, aki minden jel szerint azonos a leendő „torontálmegyei táblabíróval”, Manaszy Györggyel, 1797 és 1800 között szintén Bukarestben végezte tanulmányait apja *alma mater*ében! Ebből az következhet, hogy valójában két *Gheorghe Manase* létezett: a „drinápolyi kalmár”, aki „Monasteroglu Gheorghe” néven is szerepel a dokumentumokban, és Manicati Safranu bécsi cégének utazó ügynökéként (*commis-voyageur*) luxuscikkeket szállít Manasse Eliadesnak a havaselti fővárosba, és az akkor még serdülőkorú (1782-ben született) Manaszy György, a hodonyi birtok- és magyar nemesi címszerző. Az igazi bökkenő pedig az, hogy mindkettő neve mellett az szerepel, hogy Manicatu Safranu „unokaöccsei” (*nepot*)...⁴⁹⁸

A kései krónikás oknyomozó feladatát tovább bonyolítja, hogy az ingatlannal és postacímmel rendelkező temesvári polgárok címtárának 1914-es kiadásában *három Manassy/Manaszi* nevű lakos is szerepel, akik bizonyosan nem tartoznak a „hodonyi” Manaszyak klánjába, már csak azért sem, mert egyikük sem bukkan fel a nemesített ággal kapcsolatos egyetlen korabeli dokumentumban, továbbá a családtagok visszaemlékezéseiben sem. Ezek az alábbiak:

„*Manassy János*, városi díjnok, Gyárváros, Tigrisutca 2a”

„*Manassy Antal* nyug. ipartestületi titkár, Gyárváros, Rózsater 3”

„*Manaszi Aranka*, városi tanítónő, Gyárváros, Újliget, Gizella-árvaház”⁴⁹⁹

Ennek okát nem tudjuk, pedig Manaszy/Manassy Antal, úgymond, „vitte is valamire”, lehet viszont, hogy neki nem sikerült

címzetes nemesi oklevelet szereznie... Ezzel kapcsolatban, továbbá a bánsági kalmártársadalom Temesvár 1716-os felszabadítása utáni jellegzetességeiről, ezt írja napjaink legfelkészültebb temesvári helytörténésze, Szekernyés János: „*Nem sikerült kideríteni, hogy a Temesvári Ipartestület titkárává választott Manaszy Antal rokonságban állt-e Eliades Manassisszal, illetve az Erdélyből a Bánságba áttelepült és nemesi rangra emelt leszármazottjaival vagy pusztán csak névazonosság esete áll fenn.* Nem érdektelen megjegyeznünk, hogy Eliades Manassis unokája, Manaszy Szilárd az 1850-es években a temesvári országos pénzügyi igazgatóság főtanácsosa volt, nyugdíjba meg már udvari tanácsosként vonult. Mindenképpen Manaszy Antal is annak a török hódoltság 164 esztendeje alatt valamint az oszmánok kiűzését követő évtizedekben a Bánság szívének kereskedelmében és gazdasági életében meghatározó szerepet betöltő újjörög közösségnek volt a sarja, amelynek élén a 18. század első felében a helytartóságtól megerősített választott bíró állott. Temesvárott 1733-ban alakult meg és kezdte meg működését a görög kereskedelmi társaság. Görög tannyelvű iskola is működött a Béga-parti városban. A gyakori kihágások, szabálytalanságok és visszaélések miatt a görög kereskedőket sűrűn megintették, folytonosan megrendszabályozták. A kincstári adminisztráció azzal próbált véget vetni a sorozatos visszaéléseknek, hogy a házaló kereskedéstől eltiltotta a görögöket és boltjaikat pedig bezáratta. A kereskedőtársaság kérelmére a tilalmat a bécsi haditanács, politikai okokból, hogy a fényes portával »kellemetlen viszályba« ne keveredjék, »a nagyban való kereskedelemre nézve feloldotta ugyan, a kicsinyben való kereskedést azonban csupán a vásárookra és török eredetű árukra korlátozta«. Sok török kereskedő is lakott az 1716-ban osztrák fennhatóság alá került Temesvárott. A helytartóság szigorú rendszabályokat léptetett életbe a muzulmán kereskedőkkel szemben is, akik Temesvárott kitarólag csak a Gyárvárosban épített »hánból« árusíthattak nagyban.”⁵⁰⁰

A világhálón találtunk viszont egy olasz nyelvű közleményt, amelyből félreérthetetlenül kiderül, hogy a „Manicati

⁴⁹⁸ A talányt úgy lehetne talán feloldani, hogy a *nepot* szó románul unokaöccsöt és unokát egyaránt jelent, ennél fogva a bécsi illetőségű „drinápolyi kalmár” volna az unokaöcs, míg hodonyi Manaszy György az unoka. (Vö. M. Safranu Nagyszeben, 1797. augusztus 12. és október 21. keltezésű leveleivel, *Din Catalogul*, az 1600., ill. az 1793. jelzetű dokumentumok!)

⁴⁹⁹ *Temesvári Címtár 1914 – Temesvárer Adressbuch 1914.*, 82. (Lelőhelye: OSZK, Hung. h. 1066 tc/2.) Itt jegyezzük meg, hogy a katalógusban az alábbi cím szerepel: *Temesvári Címtár NAPTÁRRAL 1914 Temesvárer Adressbuch mit KALENDER*, holott a birtokunkban lévő fénymásolat címleírásában a kalendárium szó sem magyarul, sem németül nem fordul elő. További zavaró mozzanat, hogy a négy évvel korábbi kiadás címlapját még így nyomtatták: *Temesvári Címtár Naptárral 1910. évre – Temesvárer Adressbuch mit Kalender für das Jahr 1910.*

⁵⁰⁰ Forrás: Szekernyés János – TEMESVÁR KÖVEI 548. (hetiujso.ro/szekernyes-janos-temesvar-kovei-548/) [letöltve 2016 őszén.]

Safranu és fiai” kereskedőház alapítója a XVIII. század közepe táján költözött a Habsburg Birodalomba Melenichből.⁵⁰¹ Ismerjük fiai nevét is: Gheorghijă, Costantin, Manole és Giuseppe (Iosif), akik apjukhoz hasonlóan ugyancsak bekapcsolódtak a közvetítő kereskedelembe – más kereskedőházakkal együtt.⁵⁰² Időközben az olasz forrás eredeti román nyelvű verziója is rendelkezésünkre áll, amelyből további többletértesülések hámozhatók ki: eszerint a Manicati-nemzettségben apáról fiúra szállt a híres nagyszebeni „görög” kereskedőház irányítása, amelynek egész Délkelet-Európára kiterjedő ügyletei szétválaszthatatlanul összefonódtak a szűkebben vett családi érdekekkel. Emiatt N. Iorga joggal írhat „Manicati-dinasztiáról”. A cég feje valóban Gheorghe Manicati Safranu, aki 1798. június elsején keltezett levelében arról tudósítja üzlettársát, a szintén macedo-román Mihail Țumbru brassói kalmárt, hogy kicsit megfáradt, s látván, hogy négy fia milyen derekasan kiveszi a részét a cég tevékenységéből, tovább öregbítve annak hírnevét, úgy döntött, maga mellé veszi őket annak vezetésébe. Innentől kezdve lett a neve „Manicati Safranu és fiai”, amely tovább módosult, amikor idősb Gheorghe Manicati Safranu 1801. november 25-én bekövetkezett halála után tizenhárom évvel legkisebbik fia, Iosif is jobblétre szenderült. Ekkor újra átfestették a cégért: „Manicati Safranu fiai és unokái”.⁵⁰³

⁵⁰¹ (Forrás: www.academia.edu/.../La_Bulgaria_convertita_la_Bulgaria_integrata_A_proposito_del..., [letöltve 2016. 11. 02.]) Vö. casei „Manicati Safranu și Fiii” (forrás: https://erasmusisha.files.wordpress.com/.../revista-erasmus_nr06_1)

⁵⁰² „Un'altra compagnia di Sibiu, impegnata prevalentemente nell'esportazione della cera, era quella di Manicati Safranu, socio della locale compagnia „greca”. Originario da Melenic, Manicati si trasferì a Sibiu verso la metà del XVIII secolo, dove ebbe il sostegno dei suoi figli Gheorghijă, Costantino, Manole e Giuseppe per svolgere in proprio l'attività mercantile. La compagna »Manicati Safranos figli e nipoti«, come viene nominata in un documento del 1816, sarà coinvolta nel commercio di transito accanto alle altre compagnie.” E. Limona, D. Limona: Aspecte ale comerțului brașovean în veacul al XVIII-lea – negustorul aromân Mihail Țumbru. In *Studii și materiale de istorie medie*, IV, 1960, 326. Lásd: N. Iorga: Scrisori și inscripții ardelenne și maramureșene I. Scrisori din archiva grecilor Sibiului, din archiva Protopopiei neunité și din alte locuri. In uő.: *Studii și documente cu privire la istoria românilor*. XII. Socec & Co., București, 1906., X. old. (https://upload.wikimedia.org/.../Nicolae_Iorga_-_Scrisori_și_inscripții_ardelenne_și_m_; letöltve: 2016. 11. 08.)

⁵⁰³ D. Limona: Un catastih al unui companist sibian din veacul al XVIII-lea. In *Arhivele Statului – 125 ani de activitate*. Direcția Generală a Arhivelor, București, 1957, 407–415. Lásd még, legújabbán, Limona 2016, 67–76.

Az eddig is világos volt számunkra, hogy Eliades Manassi ez-zel, vagyis az idősebbik Georghe Manicati Safranuval áll szoros kapcsolatban, különösen 1785 és 1798 között vált vele viszonylag sűrűn levelet, s ugyancsak ő az, aki Eliades 1796–1797-es újjabb bukaresti tartózkodása idején – kereskedelmi hálózata útján – igyekszik lelkiismeretesen kielégíteni a főtanfelügyelő igényeit. Benne „Manicati Erzsébet-Ilona” – Eliades hitese felesége – testvérét (bátyját vagy öccsét) gyanítjuk... Bonyolítja a dolgot, hogy bár id. Gheorghe Manicati Safranu 1801 novemberében elhalálozott, a levelezés nem szakadt meg, s a Bécsben élő partner változatlanul Gheorghe Manicati Safranu néven szignálta episztoláit. Ebből másra nemigen lehet következtetni, mint hogy az elsőszülött fiú atya elhunytá után elhagyta a Gheorghijă („Gyurika”) becézést, s a komolyabb „György” néven azonosította magát.

Akárhogy történt is, immár bizonyosnak tekinthető, hogy a Manasses és a Manicati család már Macedóniából ismerhette egymást, ami megkönnyíthette *Elie dascalos* túlságosan is mozgalmas bukaresti életnél nyugalmasabb viszonyokat kereső fia, Eliades Manassis párválasztását...

Itt is megismételjük viszont Iorga ugyanabból a toposzból származó vélekedését, miszerint „*Manasse Héliade*” volt az, aki *Ipsilanti* „oktatási reformját bevezette!”⁵⁰⁴

Ami pedig a családnévválasztást illeti, egyik feltevésünk szerint az a sokrétű bizánci hatás egyik következménye lehet: a XII. században Konstantinápolyban tevékenykedett Constantinos *Manasses* bizánci krónakíró (meghalt 1187-ben), akinek *Sinopsis istoriki* című, 6733 versszakba foglalt, metaforákkal, retorikai fordulatokkal és mitológiai célzatokkal megtűzdelt „világkrónikája” a kor egyik legsűrűbben forgatott kézikönyve volt, s mint ilyent a XIV. század közepén középboldgára is lefordítottak.⁵⁰⁵ Az pedig nem csupán a fanarióta családokban fordul elő, hogy valamilyen híres ős keresése jegyében régmúlt idők „nagy neveit” választják, mint éppen az Ipsilantiak esetében is történik erre kísérlet.⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ Iorga: Byzance, uo. 225.

⁵⁰⁵ Lásd *Istoria literaturii române* I. [Szerk. Szerkesztőbizottság; második, javított kiadás]. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1970, 262.

⁵⁰⁶ Sturdza 135–136.

Másik felvetésünk prózaibb természetű: Epiruszban léteznek (legalábbis a XIX. században még létezett) egy *Manassi* nevű falu Zagori vidékén. Ez onnan tudható, hogy az onnét Havaselvére elszármazottak között gyűjtést indítottak a helyi iskola céljaira, és 1884-ig nem kevesebb, mint 3469 lejt adtak össze.⁵⁰⁷ Ide tartozik az a Gustav Weigand egyik művében olvasható állítás, miszerint – idézzük – „*hajdan egész Zagoria lakossága macedo-román (aromán) volt, de a görög papság befolyása következtében az aromán családokba behatolt a görög nyelvhasználat.*”⁵⁰⁸ Magyarán legalábbis két-, ám igen gyakran többnyelvűekké váltak, s föltehetően elbizonytalanodtak identitásukat illetően, noha őseik nyelvét nyilván ők sem felejtették el.

Erről az ellenállhatatlan kényszerről, amely e sorok íróját tipológiailag a franciaországi *patois* dialektusokra kifejtett, gyakorlatilag az 1950-es, 60-as évekig elnyúló *Ile de France*-i (francia) nyelvi nyomásra emlékezteti, a macedóniai Meglena vidékén fekvő Megala Livadában (napjainkban *Livezi*) a múlt század húszas éveiben töltött gyerekkorára visszatekintve így ír egyik önéletrajzában Dumitru Limona (1912–1977): „*A görög iskolában történelemórán a tanító azt mondta, hogy a görög az a nyelv, amelyen kezdetben az Isten beszélt, s Görögország küldetése az, hogy a világ népeit civilizálja: görögnek lenni annyit tesz, hogy keresztény vagy és vice versa, ha pedig görög akarsz lenni, teljesen le kell mondanod az anyanyelvedről és néped szokásairól.*”⁵⁰⁹

⁵⁰⁷ Camariano-Gioran 1984, 134.

⁵⁰⁸ Sturdza 297 (a *-gal jelölt jegyzetben! az én kiemelésem! – B.-K. B. Sturdza nem közli, hogy G. W. melyik művéről van szó! Ugyanitt olvasható ismételt az is, hogy a Ghicák „Macedóniából jöttek Fanarba.”) A régió arománok által lakott falvainak elgörögösödéséhez lásd Popescu-Spineni 1941, 17.

⁵⁰⁹ D. Limona: *Considerații critice și autocritice* (Részlet az 1954. május 28-i keltezésű *Autobiografie* [Önéletrajz] c. dokumentumból). In Limona 2016, 23. Vö. Eugen Weber *Peasants into Frenchmen. The Modernisation of Rural France 1870–1914*. Stanford University Press, Stanford, California, 1976 c. nevezetes könyve a francia nyelvű iskolai oktatásról szóló fejezetével (Civilizing in Earnest: Schools and schooling, *uo.*, 303–338.) Itt kell megjegyezni, hogy az 1789-ben elképzelt egyneműsítő, centralizált francia nemzetépítő folyamat körülbelül száz évvel később indult be igazán, és csupán a múlt század közepe tájától, az 1950–60-as évektől beszélhetünk viszonylag *homogén* Franciaországról. De még ekkor is csupán módjával, mert eldugott normandiai, katalán, baszk, breton és különösen korzikai falvakban az öregasszonyok csak törve beszéltek Voltaire és Balzac nyelvét, ennél fogva unokáikkal a hetvenes évekig a lenézett, megvetett és százötven éven át tűzzel-vassal irtott *patois* dialektusokban érintkeztek. A hasonlóság nem csupán elméleti

Sok szerző leírta már, így szinte köztudottnak tekinthető: ez a görög papság (s később a görög államapparátus) által gyakorolt lelki s egyben identitásválasztási kényszer az egész Balkán-félszigetre kiterjedt, s szinte minden arománok által lakott vidékre érvényes volt, nem csupán a Zagora környéki vagy meglenai „vlach” településekre. S mint korábban olvashattuk már: ez a szellemiség volt túlnyomó a román fejedelemségek elitjében is, amely nem ért véget a fanarióták 1821-es bukásával, hanem legalább Alexandru Ioan Cuza uralkodásáig (1859–1866) elnyúlt...⁵¹⁰

A családnévválasztáshoz visszakanyarodva: az is közismert dolog, hogy az emberek elődeik ismert vagy annak vélt származási helye alapján különböztetik meg családjukat – és nem csupán magyar nyelvterületen. Vagyis nem zárhatjuk ki, hogy a Manaszjak ősei épp ebből az epiruszi hegyi faluból költöztek valamikor a jelenleg Bulgáriához tartozó macedóniai Melenikbe, s aztán tovább: Konstantinápolyba, Bukarestbe, majd Nagyszebenbe és így tovább...

De mit tudnak erről a magyar(országi) kútfők? Első forrásunk megerősíti iménti feltevésünket a konstantinápolyi *Ilie dascăl* és Eliadész Maneszsz közöti kapcsolatról, hiszen hol *Illiadis*, hol *Iliades* formában említi, mindkettő *egyértelműen* levezethető az *Ilie* névalakból! A Manaszj családnak a magyar források szerint Görögországból Erdélybe vándorolt, s közelebről Nagyszebenben letelepedett őséről, „Manaszj Illiades dr”-ról ugyanis azt jegyzik fel a krónikák, hogy ott „harminc éven át mint orvos működött és hasznos szolgáltatokat tett úgy a szenvedő emberiségnek, mint uj hazájának”.⁵¹¹

jellegű, mert Limona idézett önéletrajzából megtudhatjuk, hogy a görög sovinizmus az arománokat „sánta oláh” (cutzovlah), a bolgárokat „nagyfejű barbár”, míg a törököket „kutya-fajzat” néven bélyegezte meg, még köszönni sem volt szabad anyanyelvükön. A leendő kitűnő paleográfus és elenista is akkora pofont kapott egy ízben a görög iskola udvarán az egyik felügyelő tanártól, hogy a szeme is szikrázott tőle, mert az anyanyelvén merte köszönteni egyik pajtását... (Limona 2016, *uo.*)

⁵¹⁰ Cuza 1863 tavaszán a húsvéti ünnepekre készülődve – nem függetlenül a görög kolostorok tervezett államosításától – uralkodói rendelettel tiltja meg a bukaresti templomokban a görög nyelvű istentiszteletet! Lásd erről bővebben B.-K. B. 1993, 252. (a 47. sz. jegyzetben!)

⁵¹¹ Lendvai Miklós: *Temes vármegye nemes családjai*. III. köt. Dél-magyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat, Temesvár, 1903, 98. (a továbbiakban: Lendvai 1903.) E. Manassis életéhez, közelebről ahhoz a társadalmi környezethez és szellemiséghez,

A valóságban ugyanis Manaszty doktor, akiről a hazai kútfők is tudni vélik, hogy „előbb a román udvarnál Ypsilanti herceg házi orvosa volt,”⁵¹² nem más, mint a macedóniai Melenikben [Mélénique]⁵¹³ 1733. február 25-én született Eliadès Manassis,⁵¹⁴ a bukaresti újjörög tannyelvű Szent Száva nevű „fejedelmi akadémia” (főiskola) egykori növendéke, majd híres filozófia- és matematika-professzora, s 1780-tól – havi 125 tallér ellenében – rektora.

Adataink szerint 1757-ben már biztosan oktató, de az sem zárható ki, hogy mestere, Alexandru Turnavitu filozófiaprofesszor tanulmányai befejeztével (1754 körül) azonnal maga mellé vette tanársegédnek. Az pedig egy másik kútfőnk szerint tény, hogy 1757-ben (eme forrás szerint még végzős növendékként)⁵¹⁵ már harmadik a tanári rangsorban, sőt: neves pártfogója 1761-ben bekövetkezett halála után máris ő öröklí az intézményvezetői posztot.⁵¹⁶

Forrásainkból az is kiolvasható, hogy 1757-től 1768-ig folyamatosan oktatott, 1765–1767 között „az Iliász rapszodiáiról tartott előadásokat”,⁵¹⁷ később – miután Páduában és Bolognában folytatott orvosi tanulmányai befejeztével hazatért⁵¹⁸ – felsőbb (emelt szintű) matematikát és logikát is tanított.⁵¹⁹ Ugyanez az

amelyben Niamessnyé Manaszty Margit szép- és újkapja „szocializálódott” és csaknem egész élete során tevékenykedett, lásd *ismétlően* Mihail-Dimitri Sturdza 1983-as nagy művét! (különösen 468.)

⁵¹² Lendvai 1903, 98.

⁵¹³ Görög neve Melenikon (Bolgáru: Мелник), amely bolgár nyelvészek szerint a városkát övező mészköves sziklákról kapta nevét. A *wikipédia* szerint Melenik Bulgária legkisebb városa, lakosságának a száma a négyszáz főt sem éri el. Vö. Füves Ödön: A magyarországi görög telepések a legújabbkori görög történelmi irodalomban. Különlenyomat az *Antik Tanulmányok* 1963/1–2. számából, Budapest, 1963, 67.

⁵¹⁴ Pontos életrajzi adatait lásd Camariano-Cioran 397–407. Vö. Borsi-Kálmán Béla, *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárisodás” témaköréből.* Jelenkor Kiadó, Pécs, 2002, 79–83. (125–127. sz. jegyzet). (A továbbiakban B.-K. B. 2002.)

⁵¹⁵ Camariano-Cioran, 400.

⁵¹⁶ Lásd *Istoria Universităţii din Bucureşti. Volumul I. Partea I-a: Academia Domnească şi Colegiul „Sf. Sava” din Bucureşti (1694–1864).* Felelős szerkesztő: dr. Ion Ionaşcu docens. A szerkesztőbizottság tagjai: dr. Constantin N. Velichi egyetemi tanár és Ion Sendrulescu tanársegéd. Tipografia Universităţii din Bucureşti, Bucureşti, 1977, 51. (A továbbiakban: IUB.)

⁵¹⁷ Camariano-Cioran, 400.

⁵¹⁸ Camariano-Cioran, uo.

⁵¹⁹ „Manassis Eliadis, qu’Alexandre Ypsilanti avait envoyé en Occident pour se perfectionner dans l’étude de la physique et des mathématiques, y a-t-il enseigné les

éritesülés erősíti meg azt a másik kútfőnkől származó híradást is, miszerint az 1769–1774-es orosz–török háború idején – amikor nemcsak a tanítás szünetelt, hanem a főiskola épületébe is a cári katonaság kvártélyozta be magát – Manase/Manassis „úgy tűnik, hogy itáliai tanulmányútra ment”, s ott minden jel szerint orvosi diplomát szerzett. Ennek hiányában, vagyis az olaszországi továbbképzés nélkül ugyanis nem használhatta volna a *iatropol* címet, a legmagasabb tudományos fokozatot, amelyet csupán valamelyik napnyugati egyetemen folytatott stúdiumok révén lehetett kiérdemelni.⁵²⁰ S mint könyvünk korábbi részeiben már olvashattuk: ez volt – a házi-orvosi állás – a belépőjegy az ottomán elitbe, beleértve a fanarióta nagycsaládokat is! Ez a rang- és tekintélyemelkedés együttesen már elégséges magyarázat arra, hogy vélhetően miért ő az egyik – mint föntebb már láttuk: Iorga szerint az egyedüli! – szerzője Alexandru Ypsilanti 1776-os nevezetes iskolaügyi rendeletének (oktatási ediktumának), amely az arisztotelészi filozófia tanításán kívül a kísérleti fizika, a kémia, valamint alapfokú orvosi ismeretek oktatását is előírta az eredetileg kilenc tagú, majd idővel öt főre csökkenő tanári kar számára.⁵²¹ A rendelet, igen haladó szellemről téve tanúbizonyságot, a könyvtár újjászervezéséről és a latin mellett a nyugati nyelvek (olasz, francia) tanításáról egyaránt intézkedett, némi maradásra vall viszont, hogy a parasztszármazású ifjakat eleve kirekesztette az „akadémia” falai közül, kikötve, hogy az intézmény ösztöndíjasainak „nemeseknek, vagyis ínséget szenvedő bojárok sarjainak, illetve rangjukvesztett bojárfiaknak, netán szegény [előkelő] idege-eknek kell lenniök, nem pedig pórivadékoknak, akik szántóvetésre és pásztorkodásra rendeltettek, és a földművelés meg az állattenyésztés a dolguk”. A többiek, a heterogén polgári érdekű rétegek (városi kézművesek, kereskedők, uzsorások, földbérlek) ivadékai némiképp jobban jártak, ám be kellett érjék az alsóbbfokú (hároméves), pusztán grammatikai alapismereteket

mathématiques supérieures, mais on n’a pas connaissance des manuels dont il s’est servi.” Camariano-Cioran, 232.

⁵²⁰ IUB 52., és különösen a hozzá tartozó 46. sz. jegyzet.

⁵²¹ Camariano-Cioran, 51.

nyújtó képzéssel. S a rendelet azt is szigorúan megszabta, hogy ezután „vétenessnek ki az iskolából, és szüleik adják mesterségekre őket, tekintettel lévén testi erejükre”.⁵²²

2. Manassis Eliadès honosságának kérdése

Minden jel szerint tehát „Illiadis” (Iliades) Manaszy valóban nem egyszerűen Alexandru Ypsilanti háziiorvosa, hanem a havaselvi (fanarióta) fejedelem bizalmasa,⁵²³ bel- és külpolitikai tanácsadója és több ízben – például 1775-ben – Nyugatra küldött követe.⁵²⁴ Mindennek következtében pártfogójának elmozdítása után először 1782-ben keres Erdélyben menedéket, innen hívja meg protektora még ugyanazon évben Konstantinápolyba házi-orvosának; 1785-ben, miután egészségi állapotának megrendülése következtében lemond egy tervezett újabb itáliai utazásról, rövid ideig ismét Bukarestben kíván orvosi praxist folytatni, ám ehhez, fura módon, az osztrák hatóságoktól – közelebbről gróf Jean-Louis-Joseph Cobenzl (1753–1809) császári diplomata közbenjárására Stefan Raicevichtől, Ausztria bukaresti ügynökétől – kér és 1785. szeptember elsején kap is támogató levelet. Ebben félreérthetetlenül szerepel a folyamodás célja: „*per procurarsi più facilmente un utile stabilimento*”. Magyarán: hogy könnyebben juthasson hasznos, s nyilván jövedelmező álláshoz...

Nyolc hónappal később, 1786. május 12-én maga Herbert Rathkeal konstantinápolyi osztrák internuncius utasítja a bukaresti osztrák ügynökség titkárát, Petrosit, hogy Manasses doktor-

hoz intézett levelét haladéktalanul adja át a címzettnek, ha nem volna Bukarestben, akkor Brassóban „vagy bárhol, ahol éppen tartózkodik”. Ugyanazon év szeptember 12-én a sztambuli osztrák külképviselet nyomtatékosan kéri a bukaresti ügynökséget, hogy tegyen meg minden tőle telhetőt egy második levél kézbesítésére, mégpedig a következő figyelmeztetéssel ellátva: „Kérem, járjon el ugyanolyan óvatossággal, mint az első levél esetében.”⁵²⁵

Ezt a mozzanatot életének és tevékenységének legalaposabb román ismerője, Ariadna Camariano-Cioran nemigen tudja mire vélni, a következő kérdést feltéve: „Különösnek tűnik számunkra, hogy Eliadès, aki diákként s aztán tanárként, majd a fejedelmi akadémia igazgatójaként oly sok évet töltött Bukarestben, szükségét érezte, hogy támogatást kérő levéllel forduljon [Raicevich] fejedelmi titkárhoz. Vajon nem ismert-e elegendő befolyásos személyt akár a bojárok, akár az egyházi főméltóságok között, akik nem utasították volna el a segítségnyújtást?”⁵²⁶

A talány megfejtéséhez közelebb kerülhetünk ama „megvilágító erejű” passzus olvastán, amelyet a fiának, Manaszy Györgynek szóló magyar királyi adományleveléből másolunk ide. Így hangzik (a Manaszy doktorra vonatkozó szövegrész kiemelve!): „Mi egyrészt némely hívünknek Felségünk elé eziránt előterjesztett kérésére, másrészt pedig jóságosan figyelembe véve hívünknek, tisztelt Manaszy Györgynek, Torontál vármegye ítélobírájának feddhetetlen becsületességét és hűségét és hasznos szolgálatait, melyeket ő elhunyt atyjának avval szerzett érdemein kívül és felül, hogy mint orvosdoktor harminc és néhány év lefolyása alatt Nagyszebenben, Erdély nagyfejedelemségünkben orvosi tudományával a szenvedő emberiség javára hasznos munkásságot végzett, és hogy azután Ypsilanti akkor moldvai fejedelemnek kiválasztott ügyvivőjeként 1788-tól 1796-ig a Mi legfelsőbb szolgálatunk javát előmozdította avval, hogy a nevezett fejedelem saját, említett fejedelemségét elhagyva a Mi császári-királyi területünkre költözött, ő maga bármily körülmények helyzethez [sic] és az alkalmak követelményeihez képest, nevezetesen a katonai Ludovika Akadémia felállítására ötszáz forintot hazafiasan felajánlva, azután 1809-ben a franciaháború

⁵²² IUB 58.

⁵²³ Lásd Manassis Eliadis: *Oratio panegyrica ad celsissimum ac serenissimum principem dominum dominum Ioannem Alexandrum Hypsilantem, serenissimum ducem totius Valachiae. Posita etiam est in principio Epistola dedicatoria.* (Lipsiae [Lipcse], 1781, Ex Officina Breitkopfia) c. görög és latin nyelvű munkáját. Ebben a műben a szerző a fanarióta fejedelemnek az orvusképzés bevezetésére vonatkozó döntését így kommentálja: „Miért kellene a hajdani Athén után sóhajtoznunk, amikor egy Bukarestünk van helyette, amely kulturális és oktatási központ!” 51. (99. jegyzet). (Az én kiemelésem! – B.-K.B.) Lásd még erről Camariano-Cioran, 13–15.

⁵²⁴ Ez alkalommal az is feladatai közé tartozott, hogy a fejedelem által átépíteni szándékozott főiskola részére berendezni kívánt kísérleti laboratórium számára szükséges eszközöket beszerezze, s 1779-ben már bizonyosan ő is irányítja az ebben folytatott kísérleteket. Camariano-Cioran, 400.

⁵²⁵ Camariano-Cioran, 402.

⁵²⁶ Uo.

alkalmával az általános nemesi fölkelés meghirdetésekor, hazafias buzgalomtól indítva egy, minden kellékkal felszerelt és az ő saját költségén eltartandó lovast állítva ki.⁵²⁷

Eddig csupán feltételeztük, de most már szinte bizonyos: időközben Habsburg-alattvaló lett! Ugyanerre a következtetésre jut A. Camariano-Cioran is, ekként érvelve: „Az a sietség, amelyet az ausztriai diplomácia tanúsított, hogy védelmet nyújtson neki és amellyel közbelépett támogatása érdekében, azt bizonyítja, hogy, Manassis Eliadès erdélyi tartózkodása után osztrák alattvaló lett.”⁵²⁸

Sőt, ha jobban megnézzük idézett passzusunkat, tüstént szemünkbe ötlik egy *többletinformáció*, amellyel eddig nem rendelkezünk, nevezetesen, hogy Iliades Manasses a fanarióta uralkodó „kiválasztott ügyvivője”! Azt már eddig is tudtuk: volt már rá eset, miszerint Ipsilanti bizalmas nyugati küldetéseket bízott rá, de arról nem volt tudomásunk, hogy állandó diplomáciai különmegbízottjának tekintette, mégpedig 1788-tól 1796-ig folyamatosan. Ebben csak az a bökkenő, hogy 1786-tól 1788-ig volt Moldva, majd 1796–1797-ben újabb 15 hónapig Havaselve fejedelme. Vagyis bár az értesülés minden bizonnyal *valós tényeken* nyugszik, kronológiailag nem hajszálpontos. Az viszont egy levéltári dokumentum alapján igazolható, hogy alig pár héttel Ipsilanti fejedelem második bukaresti regnálása befejezése után Eliades Manasse ismét – immár végleg – ugyancsak elhagyja a havaselvei fővárost: egy általa 1797. december 10-én Bukarestben keltezett levél arról értesíti nagyszebeni rokonát – feltételezésünk szerint sógorát –, Gheorghe Manicati Safranut, hogy „két napon belül megérkezik Szebenbe”...⁵²⁹ Számos, visszavonulása utáni életére vonatkozó dokumentum Dumitru Limona 1966-ban kiadott gyűjteményes kötetében lelhető fel.⁵³⁰

⁵²⁷ Adománylevél és a királyi jog adományozása a hodonyi birtokra, valamint a hodonyi előnévre vonatkozólag Manasz György stb. részére. – 16. 015/1836. szám. (Vajay Szabolcs fordítása, eredetije és másolata a Zilinszky-archívumban.)

⁵²⁸ Camariano-Cioran, 403.

⁵²⁹ *Din Catalogul*, 1962. sz. irat. – Nagyszeben, 1797. december 16/28.

⁵³⁰ Lásd Dumitru Limona (1912–1977): *Catalogul documentelor referitoare la viața economică a Țărilor Române în sec. XVII–XIX. Documente din Arhiva de Stat de Sibiu*. Direcția Generală a Arhivelor, București, 1966, I. köt., 529. Vö. Camariano-Cioran 1984, 107. (A 28. sz. jegyzetben.)

3. További adatok Manassis Eliadès élete utolsó szakaszáról

Az 1787–1792-es orosz–török háború megpróbáltatásai elől Manassis ismét Erdélybe menekül, 1792-ben Bécsben bukkan fel, innen intéz gratuláló levelet Filarethez, Ungro-Vlachia, vagyis Havaselve metropolitájához abból az alkalomból, hogy elfoglalta méltóságát.⁵³¹ 1794 júniusában is a császárvárosban van, mert egy ismerőse május 23-án valószínűleg Nagyszebenből feladott levelében arra kéri, hogy váltsa ki a vámhivatalban oda érkező báláit.⁵³² Majd Ypsilanti második, kérészéletű havaselvei uralkodása idején (1796. augusztus – 1797. november) újra Bukarestben tevékenykedik a Szent Száva főiskola „adminisztrátoraként”, s ebben a minőségében ő választja ki a craiovai görög nyelvű iskola új tanárát egy Pahomie nevű archimandrita személyében, s egyúttal orvosként is működik.⁵³³ Egy fennmaradt levélből⁵³⁴ közvetve azt is megtudjuk, hogy körülbelül 1796. december közepén szánta rá magát, hogy elutazzék ifjúkora egyik színhelyére, vagyis alig egy esztendőt töltött ismét Bukarestben. Még egy korabeli cselekedetének maradt írásos nyoma: ő is aláírja az epiruszi Janinából származó Panayotis Hagi Nicou nevű, igen bőkezű mecénásnak bizonnyuló bukaresti, majd brassói nagykereskedő két példányban készült testamentumát.⁵³⁵ Tekintélyének és befolyásának újabb bizonyítéka amaz adat is, amely arról tudósít bennünket, hogy tevékeny részt vállalt a nagyszebeni „görög kompánia” saját ortodox templomépítési erőfeszítéseiben. Mi több, nem csupán az adományozók egyike, hanem – mint egy új dokumentumgyűjteményben olvashatjuk – „Manassis Eliade orvostudor

⁵³¹ Camariano-Cioran 403. (A levél filológiai adatait lásd *uo.* a 203. sz. jegyzetben.)

⁵³² *Din Catalogul* 879. A levél keltezése: „1794. június” (helymegjelölés nélkül).

⁵³³ Camariano-Cioran azzal magyarázza Eliades új tisztségét, hogy a rektori posztot 1797-ben már bizonyosan Lambros Photiadis töltötte be, ugyanakkor kétségei támadtak az „epistat” szó értelmezésében, amely újgörög nyelven igazgatót és intézőt egyaránt jelent. Ezért hajlik arra, hogy „cenzor” gyanánt értelmezze, s megítélésünk szerint ez esetben főtanfelügyelőt is érthetünk rajta. (vö. Camariano-Cioran, 403., a 205. sz. jegyzetben.)

⁵³⁴ *Din Catalogul* 981. A levél keltezése: „Nagyszeben, 1796. december 6/17”.

⁵³⁵ Camariano-Cioran 1984, 107. (A forrásból nem derül ki, hogy hányan látják el kézjeggyel az iratot, lehetséges, hogy csupán E. Manassis.)

adományozó sugallmazására” az új istenháza a „Jézus Krisztus Úrunk Színeváltozása” nevet kapja az alapító 1797. augusztus 31-i ünnepélyes lerakásakor. Nem tudjuk, hogy ő is jelen volt-e, hiszen akkor épp ismét Bukarestbe szőlítették teendői, de tény, hogy állandó levelezőpartnere, Manicati Safranu „templomi dékán” (*proestos*) minőségében, továbbá Hagi Constantin Pop „egyházgondnok” (*epitrop*) ott voltak e jeles eseményen.⁵³⁶

Aztán néhány évre nyoma vész, elképzelhető viszont, hogy 1801 és 1804 között újfent Bécsben élt. Amikor ugyanis Demètre Hagi Polizou (Dimitrie Polizu) professzor 1801. március 25-én elkészítette végrendeletét, Nicolas Darvari mellett Eliades Manassist kérte fel tanúnak, mindkettőjük neve szerepel az okmány alján. Három évvel később pedig „Manassis Eliades iatrophilosophie” ugyancsak szerepel a Grigore Constantas *Elemens de logique*... c. 1804-ben publikált fordítását Bécsben előjegyző személyek lajstromában.⁵³⁷ 1810-ben ismét Szebenben tartózkodott, december 10-én innen intézett levelet ifjabb Georghe Manicatishez, amelyben gyermeke – „az én fiam és az ön unokaöccse” – rossz magaviseletére panaszskodik.⁵³⁸

Ariadna Camariano-Cioran szerint Eliadès Manassisnak volt még egy *Théodose* (Théodore) nevű másik fia is, aki körülbelül ugyanolyan korú lehetett, mint „Georges”, mert a bukaresti „Fejedelmi Akadémia” hajdani növendékeit összesítő lajstromában három „Manassis” is szerepel: maga *Eliadès* „Cavsocalyvitis tanítványa” gyanánt, továbbá „Georges” és „Théodose” *Manassis*. E két utóbbi neve mellett az 1800-as évszám van feltüntetve, vagyis minden jel szerint atyjuk példáját követve a századforduló táján ők is Bukarestben végezték felsőbb fokú tanulmányaikat! S hogy semmi kétségünk ne legyen, milyen rokonságban is voltak egymással, mindkét hall-

gató neve mellett ez áll: „Manassis Eliadès professzor fia(i)”.⁵³⁹ Mi több, egy adat szerint mindketten olyan kitűnő tanulmányi eredményeket értek el, hogy portréjuk a fejedelmi főiskola emi-nens növendékei (Evghénios Voulgaris, Nikiphoros Théotakis, Kosmas Balanos, Théodoros Gazis és Lambros Photiadis) arc-képcsarnokába is bekerült, s talán még mindig a díszterem falán látható.⁵⁴⁰ Mivel Manaszy György születési évszámát ismerjük (1782), feltételezésünk szerint fiai apjuk 1796/1797-es újabb bu-karesti missziója idején kerülhettek a nevezetes intézmény-be, és pont a századfordulón fejezték be ottani stúdiumaikat. A román történész asszony monográfiájából az is kiderül, hogy Théodose-Théodore apja nyomdokaiba lépett, hiszen Antoine François Fourcroy francia kémikus (neves Lavoisier-tanítvány, 1803-ban miniszter) *Philosophie chimique* című alapművét ő ültet-te át újjörög nyelvre, amely munka 1802-ben Bécsben napvilágot is látott.⁵⁴¹ Megjelenésére minden valószínűség szerint közvetle-nül Théodose korai halála után került sor egy *Anthime Gazis* nevű férfitú jóvoltából.⁵⁴² Ez a fordítás olyan jól sikerült, hogy Ansse de Villosion francia hellenista a párizsi Keleti Nyelvek Főisko-lája (a ma is létező *École des Langues Orientales*) újjörög nyelvű szövegolvasásaihoz e kiadás előszavát használta, és erről dicsé-rő hangon ekként értesítette az időközben miniszterre avanszált Fourcroy-t: „Bocsásson meg nekem merészségemért, hogy mel-lékeltén megküldtem önnek vulgáris görög nyelvű kurzusom hirdetését. Látni fogja, államtitkár polgártárs, hogy az ön kitűnő *Philosophie chimique*-e új keletű újjörög fordításának előszavát fogom magyarázni [...] ez a fordítás egy fiatal görög, Théodose Manassès Iliadis munkája, aki sorvadásban hunyt el tavaly.”⁵⁴³

⁵³⁹ Camariano-Cioran, 292.

⁵⁴⁰ Camariano-Cioran, 404. (a 210. sz. jegyzetben!) Vö. Camariano-Cioran 1984, 227.

⁵⁴¹ Camariano-Cioran, 235., 407., 624. Vö. *Correspondance de Daniel Démétrius Philippidès et de J.-D. Barbié du Bocage (1794–1819)*. Publiée, avec une introduction et des notes par Alexandre Cioranescu. Préface par C.L. Tsourkas. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1965, 11.

⁵⁴² A mecénásban a fordító bukaresti diáktársa – Théodoros Gazis – atyját, estleg nagybátyját sejtethjük. Camariano-Cioran, 407. (a 220. számú jegyzetben!)

⁵⁴³ Forrás: *Notice sur M. Brunet de Presle*, par Queux de Saint-Hilaire, in „Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France”, vol. IX (1875), 359. (Idézi Camariano-Cioran, uo.)

⁵³⁶ A templom felszentelésére 1800. március 31-én került sor, nincs hírünk róla, hogy Manassis Eliades jelen lett volna. (Forrás: *Din arhiva Companiei Negustorilor Greci din Sibiu* (1453–1895). *Texte epistolare grecești*; [letöltve 2016 november.]

⁵³⁷ Camariano-Cioran, 403. Úgy tűnik, hogy egy Condillac-epigon, Francesco Soave *Istituzioni di logica, metafizica ed etica* c. eredetileg kéziratoss művének újjörög nyelvű fordításáról van szó, amely 1804-ben jelent meg Bécsben, négy kötetben, uo. 203., 220., 223. A munka francia címe: *Traité de logique, métaphysique et éthique*, uo. 261.

⁵³⁸ N. Iorga: *Studii și documente*, vol. XII. (1906) 167., N° CCCLV. (idézi Camariano-Cioran, 404., a 207. sz. jegyzetében!)

Egyelőre semmivel alá nem támasztható feltételezésünk szerint az apa, Eliades és Gheorghe/György nevű fia közötti feszültség egyik oka az lehetett, hogy a tanárnak és orvostudornak egyaránt kiváló Eliades több rokonszenvet érezhetett az ő értelmiségi pályáját minden jel szerint folytatni kívánó, de tudóbetegségben szenvedő, fiatalon, valószínűleg 1802-ben elhunyt⁵⁴⁴ tehetséges Théodose/Théodore, mint a praktikusabb szemléletű György/Gheorghe iránt... A rendelkezésünkre álló levéltári kútfőkből közvetve az is kihámozható, hogy 1796–1797-es bukaresti működése idején felesége, Manicatis Erzsébet nem tartott vele, mert az idősödő orvos/főtanfelügyelő „Cristina, Manase bukaresti házvezetőnője (szolgálóleánya)” számára rendel több alkalommal is „12 font csokoládét, különféle ruhadarabokat”, valamint „porcelánt” állandó levelezőpartnerétől, Manicati Safranutól,⁵⁴⁵ aki, mint már volt róla szó, Manicatis Erzsébet közeli rokona, alighanem testvérbátyja vagy öccse... Nem tudjuk, hogy a különélés oka Manicatis Erzsébet halála-e, vagy netán az, hogy a házastársak időközben elváltak... Az egyik utolsó vele kapcsolatos levéltári forrásunk tartalma is arra utal, hogy nem lehetett minden rendben családjá körében: 1812. február 24-én ismét arról ír immár id. Gheorghe Manicatis elsőszülött fiának (aki szintén Gheorghe Manicatisként szerepel az iratban), hogy „nem támogatják”, s hogy „elhagyatottnak érzi magát.”⁵⁴⁶

Ezeket a szétszórt utalásokat monográfusa, Ariadna Camariano-Cioran emígy kommentálja: „Nem tudjuk, mire célzott azzal, amikor felpanaszolta, hogy [családtagjai] nem segítik és magára hagyták őt. Talán az anyagiakra, azt azonban tudjuk, hogy volt egy kis jövedelme. 1797-ben a nagyszebeni görög közösség részére 3000 forint adományt ajánlott fel egy élethosszig tartó 5%-os kamatfizetés terhével, amely halálával volt felhasználható ingatlanok vásárlására, vagy azt banki letétbe kellett helyezni, és hozamát a nagyszebeni görög iskola tanárának bérérezésére kellett fordítani. Kifejezetten kikötötte, hogy a tőkét és a kamatot csak ilyen célra lehet felhasználni, azaz a görög isko-

la javára. Ha a közösség az adományt más célra kívánta volna felhasználni, azt az örökösök visszakövetelheték.”⁵⁴⁷

Nagyszebenben hunyt el 1813. október 15-én. Két nappal később, 1813. október 17-én temették,⁵⁴⁸ feliratos sírköve a nagyszebeni régi ortodox temetőben található, a „Din Groapă” (A Sírgödör) nevű templom közelében, amelyet Hagi Lucaci és Constantin Hagi Pop szebeni nagykereskedők alapítottak. A latin nyelvű felirat megadja születésének és elhalálzásának dátumát, valamint leszármazottainak számát. Összesen hat gyermeke volt, ám apjuk halálakor közülük csak egy – Gheorghe Manassis/Manaszy György (1782–1859) – volt az élők sorában.⁵⁴⁹

4. Manassis Eliadès jelleméről

A Nagyszebeni Állami Levéltárban őrzött néhány Manase-Manassesre vonatkozó dokumentum alig árul el valamit jellemvonásaiból. Tény, hogy rendkívül tiszteletreméltó és becsületes ember volt, aki nemcsak távolságot tudott tartani felebarátaival szemben, hanem magasabb műveltségéből (és a fanarióta uralkodóval fenntartott bensőséges kapcsolataiból) eredeztethető mindenkori fölényét is elegánsan tudta éreztetni. 1797-ben kelt levelei tanúsága szerint úgymond „nagy tekintélynek örvendett a fejedelmi trónra visszatért Alexandru Ypsilanti udvarában”.⁵⁵⁰ A róla, illetve gazdasági-pénzügyi manővereiről fennmaradt feljegyzések mindenesetre „Öxcancellájának”, „Ökegyelmeségének” (*Exceleñța sa*)⁵⁵¹ titulálják, ugyanakkor az egyik levél

⁵⁴⁷ Akadémiai Könyvtár Bukarest, 796. görög kézirat, fól. 194–195

⁵⁴⁸ Lásd N. D. Paciurea nagyszebeni kereskedőnek bécsi kollégájához, Constantin Beluhoz intézett 1813. október 18/30-i keltezésű levelét. (Az újjörög igeragozás hatását tükröző, s egyértelműen az Eliadis Manassis végtisztességét rögzítő passzus román eredetije: „Îngroparismen și pogrebania”). *Din Catalogul*, 1121. sz. irat. – Nagyszeben, 1813. október 18/30.

⁵⁴⁹ Camariano-Cioran, 404. Vö. *IUB* 1977, 60., és a hozzá tartozó 111. sz. jegyzet.

⁵⁵⁰ *IUB* 59., és a hozzá tartozó 105. sz. jegyzet.

⁵⁵¹ Egy újabb tudomásunkra jutott adat arra vall, főtanfelügyelői tiszte nem gátolta meg abban, hogy adott esetben más bukaresti kereskedőházak, így a „Teodosie Toma és Polizache Dimitriu [Demeter Polizu]” bukaresti cég jövedelmező ügyleteiben – közvetítőként – részt vegyen, mindannyiszor id. Gheorghe Manicati Safranu kérésére. A dokumentumból kiderül, hogy T. Toma a havaselti „spătar”-ral folytatott tárgyalásain, idézzük: „Manase Öxcancellája is jelen volt az uralkodó [Alexandru Ipsilanti] képviselőjében. Lásd Dumitru Limona/Elena Limona: Negustorii

⁵⁴⁴ Vö. Camariano-Cioran, 407. (A 220. sz. jegyzetben!).

⁵⁴⁵ *Din Catalogul*, 1234. sz. irat – Nagyszeben, 1797. március 19.; 1245. sz. irat – Nagyszeben, 1797. március 23. Vö. Limona 2016, 71.

⁵⁴⁶ A hivatkozást lásd a 496. sz. jegyzetben!

szóvá teszi, hogy mások érdekében nemigen hajlandó kama-
toztatni „kapcsolati tőkét”, noha megtehetné...⁵⁵² Emigrálásá-
nak igazi okát s annak pontos körülményeit továbbra is homály
fedi, még ha az osztrák diplomácia iránta tanúsított serénysége
ismeretében némiképp közelebb jutottunk is a „titok” nyitjá-
hoz. Ismerve viszont meghitt kapcsolatát az egyik legjelentő-
sebb fanarióta vajdával, valamint a bukaresti fejedelmi udvar
életveszélyes, „bizantinus” intrikáit, áttelepülése körülményei
minden bizonnyal politikai természetűek – s az egész föltehető-
en nem volt ellentétes az Habsburg Birodalom érdekeivel sem!
Ezt látszik alátámasztani, hogy feltételezésünk szerint Eliadès
Manassisnak nem sokkal 1813. január 8-án bekövetkezett halála
előtt sikerült odahatni, hogy egyetlen életben lévő gyermeke –
Mannicati (Manicatis) Erzsébettől,⁵⁵³ egy dúsgazdag macedóniai
(aromán) eredetű szebeni „levantei”⁵⁵⁴ nagykereskedő leányától
származó György⁵⁵⁵ nevű fia –, aki ekkor már „torontálmegyei
táblabíró”, és annak leszármazottai, közelebből „törökbecsei”
Hadzsi Mihály lányától, Sissani Ágnesztől született Szilárd, Já-
nos és József nevű gyermekei „czimeres [magyar] nemes-leve-
let” nyerjenek, melyet 1813. május 8-án hirdettek ki Pozsony-
ban. Jóllehet itt is felmerül néhány homályos mozzanat!

Mindenekelőtt egy viszonylag friss értesülés: Manasz György
az 1813-as telekkönyvi bejegyzés szerint Georgius Manicaty
Sofronius (1748–1829) toszkánai hercegtől vásárolja meg a

bucureșteni la sfârșitul veacului al XVIII-lea. Relațiile lor cu Brașovul și Sibiu. *Studii. Revistă de istorie*, XIII. (1960), nr. 4., 107–140. Kötetben: Limona 2016, 176.

⁵⁵² „[...] nem szokása interveniálni, jóllehet nagy becsben áll a bukaresti és a jászvásári feje-
delmi udvarban. Mostanáig nincs hír egyetlen közbenjárásáról sem.” *Din Catalogul 1092-*
Nagyszeben, 1797. január 31.19. Vö. uo. 1351., 2479. sz. iratok.

⁵⁵³ Minden jel szerint E. Manassis rokona (feleségének unokaöccse?) lehet az a nagyszebe-
ni illetőségű „Jean Manikatis” (Joannes Manikati Saphrani Cibiniensis), aki 1831-ben nyil-
vános vitában szintén orvosdoktori fokozatot szerzett *De Clysteribus eorumque effectibus,*
consensu in clyti medicorum ordinis in Regia Fridericiana pro gradu doctoris summisque in me-
dicina honoribus ac privilegiis solemniter impetrandis A. D. XI. AVG. MDCCCLXXXI. M. L.
Q. S. publicae disputabit Joannes Manikati Saphrani Cibiniensis (Halae Saxonum Stanno
Orphanotrophei) című értekezésével. Vö. Camariano-Cioran, 52., 402.

⁵⁵⁴ A „levantei” megjelölés minden közvetítőkereskedelemmel foglalkozó egyénre (görö-
gökre, macedo-románokra [arománokra], románokra), illetve szervezeteikre vonatkozott,
etnikai eredetüktől függetlenül. Lásd erről bővebben Miskolczy 1987, 107.

⁵⁵⁵ Lendvai 1903, 98.

hodonyi birtokot,⁵⁵⁶ aki neve alapján minden valószínűség sze-
rint maga is a macedóniai Melenikből elszármazott *Manicati*(s)
klán tagja, vagyis Manasz György édesanyjának, *Manicati* Er-
zsébetnek közeli rokona lehet.⁵⁵⁷ Nem vonva kétségre Eliadesnek
a bécsi udvarnál szerzett korábbi érdemeit, e tény ismeretében
felmerül: talán nem is volt szükség apja közbenjárására az ügy-
let lebonyolításához, hiszen az így is, úgy is „a családban ma-
radt”, és ez nyilván megkönnyítette az adásvételt... (Manasz
György és Gheorghe Manicati Safranu – a magyar forrásban:
„Mannicati Szofron” – bennsőséges kapcsolatára utalhat az is,
hogy végrendeleteiket közös fondban helyezték el.)⁵⁵⁸

Nem lettünk sokkal okosabbak akkor sem, amikor a vi-
lághálós lehetőségeket kihasználva futólag megnéztük egy
„Manasz György nagyszebeni polgár” tulajdonszerzéséről
tanúskodó levéltári dokumentum leírását, amelyben ugyan a
dátum és az adományozó neve „stimmel” – Bécs, 1813. január
8., I. Ferenc [magyar király] –, ám a minősítés címszó alatt ez
áll: „birtokadomány; magszakadás”. Ezt a második informáci-
ót egyelőre nem tudjuk értelmezni, mint ahogy a szóban forgó
birtok neve is tévesen szerepel: Recse! Ez csupán elírás, mert a
Pozsony környéki Récséről van szó!⁵⁵⁹ A „Megjegyzés” rovat tar-
talma megint összhangban áll eddigi tudásunkkal: „Ypsilanti
moldvai fejedelem; pozsonyi káptalan”.⁵⁶⁰ Az ugyanott őrzött

⁵⁵⁶ A dokumentumból kiderül, hogy „Georgius Manicaty Sofronius” (1748–1829)
„toszkánai herceg” tulajdonolta a birtokot a XVIII. században, és ő építette 1785-ben a falu
ortodox templomát is. (Forrás: monumenteuitate.org/ro/monument/3/Hodoni-Manasz).
[letöltve 2016. november] Feltételezésünk szerint az ő fia „János toszkánai főherceg”, aki
– talán végrendeletileg (?) 1874-től a hodonyi birtok tulajdonosa. (Vö. a 258. sz. jegyzettel.)

⁵⁵⁷ További adatok hiányában egyelőre nem tudtuk kideríteni, hogy *Georgius Manicaty*
Sofronius és Eliades Manassis állandó levelezőpartnere, *Gheorghe Manicati Safranu* – aki min-
den kétséget kizáróan fia „nagybátyja” – milyen kapcsolatban vannak egymással, netán nem
azonos személlyel van-e dolgunk?

⁵⁵⁸ Ti. „Temes vármegye levéltárában. Jkv. 1834. évi 868.”. A dokumentum megsemmi-
sült vagy ismeretlen helyen lappang! E sorok írója itt mond köszönetet Marlen Hackman
Negrescu asszonynak, a temesvári levéltár nyugalmazott főmunkatársának a dokumen-
tum felkutatása érdekében tett erőfeszítéseiről!

⁵⁵⁹ Récsé (szlovákul *Rača*, korábban *Račistorf*, németül *Ratzersdorf*), napjainkban Pozsony
városrésze, főként szőlőtermesztéséről és borairól híres. (<https://hu.wikipedia.org/wiki/Récsé>) [letöltve 2016. november]

⁵⁶⁰ K/270. tétel; jelzetek: A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 63. kötet – 466.
oldal; A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Acta generalia – 1813 – N° 55; Sorszám:

K/271. sz. „Tétel” tartalma tökéletesen megegyezik a Lendvai Miklós által 1903-ban közzétett Manaszy-családfa adataival.⁵⁶¹

Ellenben tény: a Temesvár környéki hodonyi nemesi birtokot megszerezve⁵⁶² Manaszy György 1829. május 4-én a megyei közgyűlésen hirdetteti ki nemességét Temes vármegyében – egyik forrásunk szerint „Pozsony vármegyének 1814. január 31-én kelt bizonyosságlevelével”.⁵⁶³ Majd a család V. Ferdinánd király kegyéből – s potom „82.503 frt. [le]fizetése ellenében” – 1836. december 1-jén „hodonyi” előnév adományozásában részesült, és hamisítatlan lokálpatriótaként „Manaszie György, táblabíró” még ugyanebben az évben 100 forinttal járult hozzá „a Temesvárott alkottatni kívánt felsőbb iskolai intézet” – kései le származottja, ifj Niamessny Mihály⁵⁶⁴ *alma matere*, a temesvári Kegyesrendi Lyceum – alaptőkéjéhez.⁵⁶⁵ A mostanában megismert új kútfőnk különben megerősíti eddigi ismereteinket, miszerint a hodonyi birtok 1873/1874-ig volt a Manaszyak tulajdonában, ám arról eddig nem volt tudomásunk, hogy György elsőszülött fia,

63.237, forrás: Levéltári tétel Azonosítási adatok EAD azonosító ...<https://www.eleveltar.hu/kereso-portlet/sdbdetails?id=7caf5739-92e8-4c5d-b5bb> [letöltve 2016 november]

⁵⁶¹ Lendvai, 1903, 98. A többletértékelés mindössze annyi, hogy a jelzetekben az oldal- és sorszám értelemszerűen eggyel növekszik! K/271. tétel; jelzetek: A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii – 63. kötet – 467. oldal; A 39 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Acta generalia – 1813 – N°. 55.; Sorszám: 63.238, forrás: Levéltári tétel Azonosítási adatok EAD azonosító ...<https://www.eleveltar.hu/kereso-portlet/sdbdetails?id=7caf5739-92e8-4c5d-b5bb> [letöltve 2016 november].

⁵⁶² Erről a Borovszky-féle *Temes vármegye* c. monográfiában ez olvasható: „1812-ben Hodonyi Manaszy György vette meg a kincstártól. 1839-ben Manaszy Szilárd, 1869-ben [II.] Manaszy György voltak a birtokosai. 1874-ben János toscanai főherceg birtokába került”. Borovszky Samu: *Temes vármegye*. Országos Monografia Társaság. V, Arany János-utca 1. A Magyar Tudományos Akadémia épületében. Budapest, é. n. 51. (A továbbiakban Borovszky.) (Kiemelés az eredetiben! B.-K. B.)

⁵⁶³ Lendvai 1903, 98.

⁵⁶⁴ Ifj. Niamessny Mihály és a temesvári Levente-per (1919–1920). Helikon Kiadó, Budapest, 2010 (A csengerújfalusi O'sváth és vele rokon családok története, dokumentumai, és írásai). (a továbbiakban B.-K.B. 2010.)

⁵⁶⁵ Lásd Kivonatja Az 1837-ik évi Október 7-én Temesvár szabad királyi várossában tartatott közgyűlés [legyző] klönyvének. In Lyceum Temesvariense. [Lyceum Temesvariense. Liceul Timișorean-Das Temeswarer Lyzeum-Temesvári Lyceum-Темипварски лицей.] Studiu și ediție de Stevan Bugarski [Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Stevan Bugarski]. Kiadta Bodó Barna. Fundația Diaspora-Editura Tempus, Timișoara, 2008, 136. Ugyanebben a lajstromban „Manaszié [I.] Konstantin, táblabíró” neve is megtalálható, uo. 137. A „kivonat hitelességéről Bogma Gyula, levéltárnok” kezkesedik, uo.

Manaszy Szilárd 1839-ben vette át a földek igazgatását és 1840-ben átgondolt tervek szerint egy csinos kertes kúriát építtetett, továbbá jól felszerelt melléképületeket húzatott fel, amely épületegyüttes ma már történelmi emlékeknek minősül. Ezért némileg meglepő, hogy a példásan igazgatott, valószínűleg igen jól jövedelmező birtok és a kúria 1874-ben először János „toscanai főherceg” (*arhiduce Ioan de Toscana*), majd 1877-ben Bethlenfalvi Erőss Sándorné szül. Todesco Franciska tulajdonába kerül. Újabb két év elteltével már Erőss Béla és Géza a birtokosok, mígnem 1888-ban el nem adják Kastory Mihálynak és Györgynek.⁵⁶⁶

Mindent összevetve csatlakozunk Camariano-Cioran véleményéhez, miszerint „Manassis Eliadès” kétségtelen nagy tehetsége, szerteágazó tevékenysége és az alakját övező általános tisztelet ellenére nem futotta ki teljesen magát, pályája torzóban maradt, jó néhány, változatlanul magyarázatra váró rejtéllyel megtévezve.⁵⁶⁷ Ismét a román történésznőt idézzük: „Jóllehet igen hosszú életet élt meg, az korántsem volt ennyire gyümölcsöző. Mi indíthatta arra, hogy lemondjon a bukaresti Fejedelmi Akadémia igazgatói posztjáról, és Erdélybe menjen? Nem tudjuk. Nem hisszük, hogy a választó testület (*éphorie*) állította fel az igazgatói székéből, hogy egy alkalmasabb jelöltet válasszon, mivel akkoriban erre a posztra nem volt alkalmasabb, kiemelkedő személyiség, és kortársai egyhangúlag dicsérték kvalitásait. Joseph Moesiodax így ír róla igen dicsérő *Apológiájában*: »Nem győzőm magasztalni az orvos-filozófus Manassis Eliadès-t, aki – miután sokan felkérték, hogy oktasson egy tárgyat a nemrég felépült Akadémián – csak a matematikát vállalta, illetve azokat a tárgyakat, amelyekhez kísérleteket kell

⁵⁶⁶ A forrás szerint Kastory Mihály 1946-ig tulajdonos, amikor is eladja egy Toma Surlaș nevű temesvári kereskedőnek. 1951-ben államosítják, a *Comit* elnevezésű társaság protokolláris célú székháza lesz 2004-ig. Ekkor visszaadják a törvényes örökösnek. (monumenteuitate.org/ro/monument/3/Hodoni-Manaszy; lásd még: <http://monumenteuitate.blogspot.com/2010/09/conacul-manase-din-hodoni-imagine-de.html>) [letöltve 2016 november]

⁵⁶⁷ Nem tudjuk mire vélni például amaz értesülést, miszerint már 1797-ben „nehézeze esik az írás”, csupán akkor vesz tollat a kezébe, ha „óhatatlanul szükséges” (*scrie numai la nevoie mare*), noha ugyanez a forrás megerősíti, hogy hatvanas éveiben viszonylag jó egészséggel örvend (*este bine și sănătos*). Ez nyilvánvaló kedvetlenségre, esetleg depresszióra utalhat, melynek okát nem ismerjük.

folytatni. Ez a nagy ember, miután Bukarestben éveken át tanított arisztotelészi filozófiát, elment Itáliába tökéletesíteni tudását. Bolognai és páduai tartózkodása alatt tanult, összehasonlított, és végül elsőbbséget ítél az igazi filozófiának.⁵⁶⁸ Moesiodax megerősítése, miszerint miután valamennyi ideig az Akadémián tanított, Olaszországba ment, alátámasztják Eliadès tevékenységének fenti rekonstrukcióját, és amellet szólnak, hogy a kéziratok bejegyzéseire támaszkodjunk, valamint eloszlatja az ebben a tekintetben fennálló félreértéseket.

Egy másik kortárs, Panayotis Codricas ugyanilyen dicsérő szavakkal illeti Eliadès professzort. Nem tudjuk felsorolni az összes tanárt, akik a filozófiát, illetve a görög nyelvet tanították, állítja Codricas, ugyanakkor nem mehetünk el szó nélkül az »orvos-filozófus« Manassis Eliadès mellett, aki jó ismerője volt mind a görög filozófiának, mind pedig a modern filozófiának. Ő volt az, aki hírnevet szerzett egy időben a Bukaresti Akadémia filozófia tanszékének.⁵⁶⁹

Hogy lehet, hogy ez a tanár, akit sokan szerettek volna az Akadémián tanszékvezetővé tenni, és aki modern gondolkodásának köszönhetően lett illusztris tanárrá, nem tetőzte be jól felépített karrierjét? Erre a kérdésre nem tudjuk a választ [...]⁵⁷⁰

5. A Manassis család további elágazásairól

Eliadès Manassis unokája, Szilárd (1804–1877) az 1850-es években a temesvári országos pénzügyi igazgatóság főtanácsosa, aki már udvari tanácsosként vonult nyugdíjba. Ez utóbbi egyik, szintúgy [II.] György nevű fia (1835–1873) az 1860-as, 1870-es években a kisbecskereki kerület országgyűlési képviselőjeként „működött”.

Szilárd másik fiától, [I.] Gyulától (1839–1883) – aki „a hetvenes években Temes vármegye törvényhatósági és közigazgatási bizottságának tagja és a vármegyei közelet egyik köztisztviselője

állott vezérférfia volt”⁵⁷¹ – származó unokáját (E. Manassis déd-unokáját), szintén Manasz [III.] Györgyöt (Temesmurány, 1873. május 31. – 1922. október 20.)⁵⁷² – a korabeli közfelfogás szerint – nagy szerencse éri: „báró Barco Ede szolgálaton kívüli százados örökbefogadván, a részére 1903. június 25-én kelt legfelsőbb elhatározással adományozott magyar bárói méltóság – olvashatjuk a Borovszky-féle kézikönyv *Temes vármegye nemes családdai* című fejezetében – Manasz Barco Györgyre ruháztatott át”.⁵⁷³

„Baron Manasz-Barco von Hodony”, miként egy becses kimutatásban szerepel,⁵⁷⁴ a lótenyésztés terén is komoly szakmai hírnevet vívott ki magának, s ennek folytán, továbbá az 1900-as párizsi nemzetközi kiállításon szerzett érdemeiért a *Mérite agricole* tiszti keresztyével tüntették ki.⁵⁷⁵ Noha nem jutott el a magyar főrendiház örökös tagságáig, de a bárói címet megszerezte!

Nem kevésbé izgalmas dolog a Manasz klán házastársainak lajstromát is közelebbről szemügyre venni: E. Manassis fiának, (I.) Györgynek – mint följebb volt már róla szó – (törökbecsei) Sissani Ágnes a felesége,⁵⁷⁶ gyermekeik közül

⁵⁷¹ Lendvai 1903, 98.

⁵⁷² Születése és halála pontos adatait lásd *Magyar Írók Élete és munkái*. XVIII. köt. Megindította id. Szinnyi József. Új sorozat. Gulyás Pál adatgyűjtéséből sajtó alá rendezte Viczián János. Argumentum Kiadó-MTA Könyvtára, Budapest, 1999, 411. (A továbbiakban MIÉM 1999), illetve Gudenus János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. II. kötet, K-O. Natura Kiadó, Budapest, 1993, 261.

⁵⁷³ Borovszky 414. Vö. Lendvai 1903, 99. Barco Ede „bácsi” és Manasz [III.] György meghitt kapcsolatairól, az „adoptálás” körülményeiről, továbbá bátyja „politikai ambícióiról” lásd [Szakonyi Lajosné Tömöry Andrea:] *Emlékek Murányból* (kézirat, Zlinszky-archívum, az adat a 29–31. oldalakon olvasható (a továbbiakban: Emlékek.) Az ambíció némi férfiágon öröklődő nemesi göggel keveredhetett, s alighanem a Manasz fivér modorát is jellemezhetette: 1915. december 10-én Vojacek János temesmurányi lakos, a báró egyik gazdatisztje feljeleníti munkaadóját, mert – úgy mond – „ellene becsületsértő kifejezéseket használt”. További következmény: Báró Manasz-Barco György képviselő mentelmi jogát 1918. aug. 10-én felfüggesztik. Lásd *Képviselőházi Napló*. XLI, 41. köt., 262. (Budapest, 1918.) Az adatért Szász Zoltánnak tartozom köszönettel.

⁵⁷⁴ Ödön Fives: *Die bekanntesten geadelten Griechen in Ungarn*. Offprint »Balkan Studies« Thessaloniki, 1964/5., 306.

⁵⁷⁵ Manasz Barco György „hippológusként” jegyzett fő műve: *Az amerikai ügető jelentősége a belföldi tenyészet szempontjából*. Szerző tulajdona, Temesvár, 1899, MIÉM 1999, 411. Lásd még Manasz György Báró Ambrózy Béla c. cikkét is: *Délmagyarországi Közöny*, 1902. szeptember 2.

⁵⁷⁶ Lendvai 1903, 99.

⁵⁶⁸ Joseph Moesiodax... Bécs, (1780), 25. (Idézi Camariano-Cioran, 405.)

⁵⁶⁹ Panayotakis Codricas..., vol. I, Párizs, 1818, 168. (Idézi Camariano-Cioran, 405.)

⁵⁷⁰ Camariano-Cioran, 405. (Az én kiemeléseim! – B.-K. B.)

Szilárd (rudnai) *Nicolic-Nikolics*⁵⁷⁷ *Zsófiát, Erzsébet (bártfai) Trifunatz* Demetert, Klára (weichselsburgi) báró *Milutinovics* Mihályt (1803–1848) választja. Szilárd Ágnes nevű leánya (rudnai) *Nicolics-Nikolics* Sándorhoz megy nőül. Róla a századforduló egyik legkiválóbb bányászati genealógusa, Lendvai Miklós ezt írja: „A nemesi ágon kiváló tagja volt a családnak rudnai *Nikolics (Nicolics)* Sándor (1825–1898), volt országgyűlési képviselő, a Temes-Begavölgyi társ. igazgatója, utóbb Pancsova és Versecz városok főispánja.”

A család származásáról ugyanott ez olvasható: „Az eredetileg Eszékről Pest megyébe vándorolt s ott 1810. nov. 15.-én »nemesi bizonyáglevelét« szerzett »Nicola alias Nicolics János 52.028 frtért megvette Ivankovics Todorral együtt a Torontál vármegyében fekvő rudnai birtokot és vevőtársát kielégítván az egész uradalom egyedüli birtokosa lett. Gyermektelen lévén, Belcsics Jánost fogadta örökbe, s nevének, címerének, valamint nemességének átruházását kérte rá a királytól. A család bárói ága rokonságba keveredett az Obrenovicsokkal is. Birtokai Torontál megyében (Rudna és Maczedonia), továbbá Romániában, közelebről Havaseln (Mavrodin, Busescu, Vătăşani és Bloturi) voltak.”⁵⁷⁸

Manasz Szilárd Gyula névre keresztelt fia (Temesvár, 1839. július 8. – Temesmurány, 1883. január 14.) viszont *Murányi* Erzsébetnek esküszik örök hűséget. Ez utóbbiról magyar kútfőnk azt jegyzi föl, hogy korán megözvegyülve „az anyai önfeláldozó szeretet [...] példányképe, [aki] a visszamaradt hat kiskorú gyermeket – köztük Margitot, az 1877-ben Temesmurányban született leendő írónőt – mintaszerű gondos nevelésben részesítette és a murányi birtokot – a hodonyi birtok 1874. óta

nem volt már a családé – oly szerencsésen kezelte, hogy vagyont még gyarapította [is]”.⁵⁷⁹

Akárhogy fürkesszük is tehát, a görög-macedo-román (cincár) és szerb családnemek után az első *magyar* (nemesi) név csupán a harmadik nemzedékben regisztrálható! Némi kutakodással persze rögvést kiderül, hogy a temesmurányi birtokot és a „czimeres nemeslevelet” II. József császártól 1782. szeptember 6-án megszerzett *Kulterer* Józsefnek Ignác nevű unokája (Temes vármegye másodalispánja, utóbb első alispánja) 1848-ban változtatta nevét – „legfelsőbb engedéllyel” – Murányira.⁵⁸⁰ Valamiféle arányosságot csupán a következő generáció párválasztásában fedezhetünk föl: (I.) Manasz Gyula és Murányi Erzsébet gyermekei közül Ilona „nemes” *Tömöry* Géza huszárkapitányhoz, a korán elhunyt Magda (Iaczu-nási) báró *Sztojánovits* Györgyhez megy feleségül, míg ifj. (II.) Manasz Gyula (parnói) *Molnár* Annának kéri (és kapja) meg a kezét. Végül, de nem utolsósorban – s itt zárul a kör – Manasz Margit, a leendő magyar írónő, a hajdan Bukarestben az arisztotelészi tanokat oktató görögös műveltségű macedo-román (aromán) filozófiatanár ükunokája – idősebb Niamessny Mihállyal⁵⁸¹ köti össze életét. Ebből a frigyből született 1902. december 7-én a temesvári Levente-per néven elhíresült diákösszeszküvés egyik főszereplője, ifj. Niamessny Mihály.⁵⁸²

További adatok híján e hevenyészett lista természetesen nem alkalmas s nem is elégséges „perdöntő” következtetések levonására. Néhány észrevétel azonban talán így is megkockáztatható – kivált, ha a Manassis-Manasz családot a Niamessny családdal hasonlítjuk össze.

Az első tény, ami szembeötlik, egy időbeli eltolódás: a Niamessnyak már a reformkor végén keverednek nyilvánvaló-

⁵⁷⁷ Ilyenformán nem kizárt, hogy a Vukovics családdal is atyafiságba kerültek, hisz a Fiumében született Vukovics Sebő „atyja beregszói Vukovics Sebő; anyja Nicolics Anna volt”. *Vukovics Sebő Emlékiratai Magyarországon való bujdosása és száműzetésének idejéből*. Sajtó alá rendezte Bessenyei Ferencz. Az Athenaeum R. Társulat Kiadása, Budapest, 1894, VII. Új kiadása: *Vukovics Sebő visszaemlékezései 1849-re*. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Katona Tamás. Magyar Helikon, Budapest, 1982 (Bibliotheca Historica).

⁵⁷⁸ Lendvai 1900, 140. A Nicolics-Nikolics familia további elágazásához lásd Kempelen Béla: *Magyar zsidó családok*. Raj Tamás [új] és Kempelen Béla [eredeti] előszavával. Makkabi Kiadó, [Vác], Budapest, 1999, II. köt. 51–52.

⁵⁷⁹ Lendvai 1903, 99. A temesmurányi mindennapok érzékletes leírását adja Szakonyi Lajosné Tömöry Andrea visszaemlékezése. Lásd Emlékek (fil. adatait lásd az 572. jegyzetben.)

⁵⁸⁰ Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. VI. köt. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1913, 298. és uő.: VII. köt. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1913, 296. (A továbbiakban Kempelen VII.)

⁵⁸¹ Életét és munkásságát feldolgozta Komáromi László: *Az almnáfalvi Niamessny család története és dr. Niamessny Mihály a XX. század közéletében*. Helikon Kiadó, Budapest, 2011.

⁵⁸² Kempelen XI. köt. 491. A Niamessny családról s különösen Ifj. Niamessny Mihály („Mackó”) életéről lásd még B.-K. B. 2006., 240–246., 251–252.; továbbá B.-K. B. 2010.

an *nem magyar* eredetű, de azonos társadalmi helyzetű családokkal. Ugyanez a jelenség (pontosabban e jelenség fordítottja) a Manasztyak esetében csupán két nemzedékkel később, a századfordulón, illetve pár évvel a nagy világgégés előtt következik be; ekkor kerülnek a családba „törzsökös” magyar nevűnek tetsző házastársak. Ennek az lehet az oka, hogy – akárcsak a magyar történelem korábbi időszakában – időbe tellett, míg a hasonulási kényszer felekezettváltást eredményezett: görögkeleti (ortodox) hitről át kellett térni római katolikus vallásra!

6. A felekezettváltoztatás kérdése

Adatok hiányában egyelőre nem sikerült kiderítenünk, hogy Eliade Manassis Magyarországon született leszármazottai pontosan *mikor* tértek át a római katolikus hitre! Zlinszky János jóvoltából viszont tudjuk, hogy id. Manaszty Gyula reverzalist adott nejeinek, szül. Murányi Erzsébetnek, így a gyermekeket *biztosan* a római anyaszentegyház rítusa szerint keresztelték. Talán mégis ezzel a *folyamattal* függhet össze amaz értesülésünk, miszerint az 1873-ban született Manaszty György dr. „főispáni titkár”, az 1877-es évjáratú Manaszty Margit, valamint a náluk valamivel fiatalabb Gizella nevű húguk viszonylag későn, 1898. szeptember 9-én részesültek „a bérmlás szentségében a [temesvári] püspöki aula kápolnájában”. A szertartást Dessewffy Sándor „v. b. t. tanácsos megyés püspök” végezte – „Hemmen Ferencz és dr. Kun László kanonokok, valamint az egész udvari papság segédlete mellett”; „Bérmaanyák voltak: *Woraciczky* János gróf, cs. és kir. kamarás neje, *Görgey* Gyula országgyűlési képviselő neje és *Onóssy* Mátyásné”.⁵⁸³ Ezzel (is) függhet össze az a fontos tény, hogy a (köz)nemesi jogállás és a hön óhajtott

⁵⁸³ Lásd erről bővebben a „*Szép családi ünnepe* volt tegnap hodonyi *Manaszty* Gyuláné szül. murányi *Murányi* Erzsébet murányi nagybirtokosnő családjának” kezdetű híradást. *Délmagyarországi Közlöny*, 1898. szeptember 10., 4. Az adatért Szekernyés Jánosnak, a pontosításért pedig néhai id. Zlinszky Jánosnak jár köszönet. A kései bérmlás okai között szerepelhet az 1894/XXXII. tc. hatályba lépése is, amely tudvalevőleg „a vallászabadság értelmében” újrászabályozta az 1791/XXVI., ill. az 1868/LIII. tc. addig érvényben lévő rendelkezéseit, a korábban adott reverzálisokat „az állami törvény szempontjából” visszamenőleg(esen) is „érvénytelennek” tekintve. Vö. MTK III., 790.

„czímzetes nemes-levél” megszerzése *nem volt* etnikai megszorításokhoz („fajfogalomhoz”)⁵⁸⁴ kötve, hiszen Manaszty Ilona és Magda 1891-es és 1892-es esküvőjéig, illetve Margit 1902-es férjhez menetelég *egyetlen magyar nevű tagja* *sincs a családnak*. És mégis! E sorok írójának sokszor nyílt alkalm a familia egyik leszármazottja – O’sváth György (Manaszty Margit unokája)⁵⁸⁵ – jóvoltából a családtagokat ábrázoló festmények egy részét – mindkét ágról – megtekinteni.

⁵⁸⁴ Lásd erről a következő Kossuth-beszédrészletet: „nincs példa az egész világ történelmében, hogy faj [etnikum], mely valaha államot alkotott, hasonló mértékben kizárta volna politikájából saját előnyére a jogok kizárólagosságának még csak gondolatját is, s a »polgár« fogalmat nagyobb mértékben tette volna függetlenné a faj [etnikum] fogalmától, mint a magyarok [...] [a magyar történelem fejlődése során a] nemesi kiváltságok sohasem voltak kirekesztőleg a magyar faj [etnikum] számára fentartva, hanem része volt azokban az országot lakó minden más fajnak, s általában az alkotmányos jogok élvezetéhez a fajkérdésnek annyira nem volt semmi köze, hogy ezerekre meg ezerekre [...] megyen azon nem magyarok száma, kik nemesi előjogokkal bírtak, míg *magának a magyar fajnak több mint öt milliónyi zöme az alkotmányos jogok élvezetéből teljesen ki volt rekesztve*”. Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból*. II. köt. *A villafrancai béke után*. Az Athenaeum R. Társulat Kiadása, Budapest, 1881, 135–136. (Kiemelés az eredetiben! – B.-K. B.; a továbbiakban Kossuth 1881.)

⁵⁸⁵ Id. [II.] (almánfalvi) Niamessny Mihály és (hodonyi) Manaszty Margit *Magda* (Temesvár, 1906 – Budapest, 1988.) nevű leányát O’sváth László (Zsarolyán [Szatmár vármegye], 1892 – Budapest, 1970., sírja Veregyháza, szobra, mely Marton László alkotása – 1999. augusztus 22. óta – Csenger városában), a Magyar Királyi Belügyminisztérium Elnöki Osztályának főnöke vezette oltárhoz. O’sváth Lászlónak – az 1939 és 1944 között Magyarországra menekült lengyelek befogadásáért, megmentéséért és támogatásáért – Aleksander Kwasniewski lengyel államelnök posztumusz a *Polonia Restituta Keresztjét* adományozta. Fiuk, a Brüsszelben és Budapesten élő O’sváth György Magyarország rendkívüli és meghatalmazott nagykövete (korábban [1965–1996 között] a Brüsszelben működő EU Bizottság egyik igazgatója, közelebbről az Európai Község Belpiaci és Ipari Ügyek Főigazgatóságának főosztályvezetője, 1996. október 1-je óta nyugdíjasa) 1931. szeptember 25-én Budapesten született és 2017. október 27-én fejezte be életét. (1995 és 2010 között a *Magyar Máltai Lovagok Szövetsége* elnöke; 2010 óta tiszteletbeli elnöke.) Vö. Kocsi Margit: Magyarországra modellszerep vár Európában. O’sváth György az utazó nagyköveti hagyományokról, az antalli örökség hatásairól és az integrációs tévhitekről. *Magyar Nemzet*, 1999. augusztus 28., 4.; Harmati Gergely: Unió és államérendek. O’sváth György nagykövet Magyarországon Európa-politikájáról. *Napi Magyarországi*, 1999. november 27., 31.; lásd még: A lengyelmentő. Szobor O’sváth Lászlónak. *Magyar Nemzet*, 1999. május 28., 20.; O’sváth László szobra Csengerben. *Magyar Hírlap*, 1999. augusztus 23., 2.; Kitüntetés O’sváth Lászlónak. *Népszabadság*, 1999. október 4., 5.; Új rendkívüli nagykövet. *Magyar Hírlap*, 1999. augusztus 19., 3. O’sváth György közéleti pályafutásának azért szenteltünk ekkora figyelmet, mert ezzel kívántuk kifejezni szakmai hálánkat a – fanarióta/görög/macedoromán – témaválasztásban játszott szerepéért, valamint azért, hogy hozzáférhetővé tette számunkra a család történeti adatok jelentős részét. Ezeknek az adatoknak az ellenőrzéséhez és kiegészítéséhez nyújtott nélkülözhetetlen segítséget Vajay Szabolcs (1921–2010) és id. Zlinszky János (1928–2015), akiknek ezúton mondunk ismételt köszönetet.

Ugyancsak ő jegyezte meg némi iróniával (hiszen a Niamessnyek *etnikailag* csupán félig-meddig,⁵⁸⁶ a Manaszjak viszont alig „magyarok”), hogy csupa „ősmagyar”, „szittyaképzű”, „turáni”, „törökös” képmás, pirosposzsgás, ősz hajjú, korosodó urak, főkötős dámák – a férfiak korhú jelmezben, zsinóros mentében, darutollas kalpagban, tajtékpipával (vagy anélkül), távolba révedő tekintettel, sztoikus nyugalommal és a szilárd társadalmi státuszból és vagyonbiztonságból fakadó magabiztos arckifejezéssel. Vagy ahogy Manasz Margit is írja róluk: „bővérű férfiak, kócsagtollas, keményszívű, rideg, gazdag és gőgös magyar nagyurak – nemzetük összes hibái[val] és összes erényeivel [...] krinolin szeliden tűrő és lemondó nagyasszonyok.”⁵⁸⁷

7. Következtetések

Közös vonásuk, hogy a Manaszjakat (Trifunatzokat, Nikolicsokat, Milutinovicsokat) *lehetetlen*⁵⁸⁸ a Niamessnyektől (Tarnayaktól, Zayoktól, Szarkáktól, O'sváthoktól) megkülönböztetni, amiből rögvést adódik a sokak által ismert konklúzió: ti. hogy a nemesi típusú (hungarus) magyar társadalomfejlődéstől idegen az etnikai különbségtétel. Ugyanez a jelenség ötlük C. A. Macartney brit historikus szemébe is, amikor 1934-ben Londonban és Bernben egyaránt közzétett *Hungary* című nevezetes könyvében⁵⁸⁹ a magyar nemzetkarakter korokon átívelő, szívóosan őrzött jellegzetességeinek történelmi magyarázatát keresi, és azt – álnéven publikáló magyar recenszensének szavaival – „nem valamely ködös faji mithoszban találja. Több helyen kiemeli, hogy nemcsak az arisztokrácia, hanem a köznemesség is erős vérkeveredésen ment keresztül, de egyben hangsúlyozza,

hogy az idegen elemek nem csupán magyar nevet és magyar viseletet vettek fel, nemcsak a nyelvet tanulták meg, hanem teljes mértékben magyarrá váltak szellemben és kinézésben is”.⁵⁹⁰

Ez a tény viszont még érzékletesebbé válik, ha egy 1858-as glasgow-i Kossuth-beszédből egy rövid, de annál sokatmondóbb újabb részletet idemásolunk: „A magyar nemesség minden időben példátlan liberalitással nyitva tartotta kiváltságainak s velük az alkotmányos előjogoknak sorompóit mindenki számára, ki magát tettben, becsben hozzá hasonlóknak mutatta, s a hon s a szabadság védelméhez hozzájárult.”⁵⁹¹

Vagyis hajlandó, s még inkább: *képes* volt hozzá hasonulni, értékeit, érzés- és gondolatvilágát, stílusát magáévá tenni, vele azonosulni, viselkedési normáit követni, külsőségeit, rekvizitumait, státuszszimbólumait átvenni, gondolkozási kliséit, előítéleteit, tabuit és legendáit vonakodás nélkül elsajátítani, típusaihoz maradéktalanul asszimilálódni. Ebbe persze éppúgy beletartozott a „kutyabőr” és a nemesi birtok megszerzése, a parti- (és párba)képesség biztosítása, az „úri magatartás” és modor eltanulása.

⁵⁹⁰ Az idézet folytatása: „A magyar nemzet számára sohasem volt meg egész története folyamán a kompromisszum lehetősége, fennmaradásának elengedhetetlen feltétele volt, hogy saját létörvényeihez ragaszkodják. Ebből ered a politikai és a társadalmi életben egyaránt mutatkozó erős konzervativizmusa, amely ugyanakkor, amidőn nyereséget, egyben nagy hátrányt is jelent a fejlődés késleltetése miatt.” Lásd [-i -y:] *Vetusta Hungaria*. Angol könyv Magyarországról [C. A. Macartney: *Hungary* c. kötetéről]. In *Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Társulat folyóirata*. Heller Farkas és Bibó István közreműködésével szerk. Szombatfalvy György. XIV. évf. 1934, 296–307 (az id. passzus a 300. oldalon.). Vö. Keyserling német gondolkodónak a magyarokról, a magyar nemzetről s nemzetkarakterről kialakított véleményével, Hermann de Keyserling: *Analyse spectrale de l'Europe*. Éditions Gonthier, Paris, 1965, 154–186. (különösen 155., 159., 163., 181. etc.), valamint a hazánkat, népünket és mentalitásunkat több szempontból vizsgáló, arról sok tapasztalattal bíró, hosszú ideig (1923–1931) az Eötvös Collegium tanáraként tevékenykedő kiváló francia nyelvész és szótáríró, Aurélien Sauvageot benyomásaival: *Découvert de la Hongrie*. Félix Alcan, Paris, 1937, 19–23. Vö. Aurélien Sauvageot: *Magyarországi életutam* [Ford. Várady-Brenner Mária]. Európa Kiadó, Budapest, 1988. (A nemzeti jellemvonások vizsgálatához lásd még Hunyady György: *Nemzetkarakterológiaiak. Rónay Jácint, Hugo Münsterberg, Kurt Levin*. Osiris, Budapest, 2001; továbbá Hódi Sándor: *Van-e nemzeti karakter?* In Hódi Sándor: *Nemzeti önkép. Régiónkutatás*. Logos Grafikai Műhely, Tóthfalu, 2003, 35–38.)

⁵⁹¹ Az idézet folytatása: „Sőt a más fajok [etnikumok] iránti szabadelvűség a magyar politikanak annyira vezérelve volt, hogy a közös jogokban, s a magyar alkotmány minden jótéteményeiben részletlenül kívül számukra még külön előjogok s kiváltságok is engedélyeztettek.” Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból*. II. köt. *A villafrancai béke után*. Az Athenaeum R. Társulat Kiadása, Budapest, 1881, 136–137.

⁵⁸⁶ Vö. B.-K. B. 2006, 240–246.; B.-K. B. 2010, 58–76. (És a hozzá tartozó jegyzetek.)

⁵⁸⁷ Vö. Niamessnyé Manasz Margit [Szétszórt lapok], Gyón 1942. szeptember (NMM kiadatan naplótöredéke, Zlinszky-archívum.; a továbbiakban NMM.)

⁵⁸⁸ Berkesi István: *Temesvár szabad királyi város kis monographiája*. Nyomatott Uhrmann Henrik Könyvnyomdájában, Temesvár, 1900, 76. Lásd ehhez NMM: Emlékek. (Zlinszky-archívum.)

⁵⁸⁹ C. A. Macartney: *Hungary. A Short History*. With a foreward by H. A. L. Fisher. London (Bern), 1934. (Modern World Series)

Nemigen szükséges tehát különleges társadalom-lélektani érzék annak rögzítéséhez, hogy a kortársak gondolat- és érték-világában ezek a különféle eredetű (gazdasági, demográfiai, társadalomtörténeti, művelődési, történelmi, pszichikai vétetésű) „elemek” (fogalmak, jelenségek és érzések) összemosódnak, s lassanként egy szintre kerülnek, fokozatosan szétválaszthatatlan értelmi-érzelmi-viselkedésbeli *halmazzá* válnak – és szinte észrevétlenül az egyes közösségek, családok, mi több, az egyes ember (individuum) világfelfogásába, értékrendszerébe is beépülnek. Sőt, idővel önszemléletébe, s minden jel szerint tudatalattijába is beivódnak, személyiségfejlődésének, karakterének szükségképpen szerves (integráns) részévé válva és utánzásra, továbbörökítésre méltó *tipusjegyekké*, attitűdökké, később is – alighanem napjainkig – ösztönösen követett (családi) *minták-ká*⁵⁹² *sűrűsödvé*.

Ez, persze erősen leegyszerűsítve, úgy is mondható, hogy a fejlődés, a művelődés, a gazdasági gyarapodás, a civilizációs előmenetel, valamint (s ezek következtében is) a társadalmi ranglétrán való felkapaszkodás, illetve a presztízshierarchiában való emelkedés – mint önmagában való értékek – tudati és tudatalatti síkon egyaránt összefüggésbe kerülnek a magyar állam, a „hon”⁵⁹³ (Hungária), a magyar nép (nemzet), a magyar nyelv, a magyar történelem, kultúra, hagyomány- és érzelmvilág, önszemlélet és mitológia elsajátítandó értékeivel, a magyar állam intézményrendszerébe és közéletébe való betagozódás-integrálódás vágyával, igényével és célkitűzésével. Ennek „következése” először a magyar

⁵⁹² Lásd erről e fejezet 1. számú mottóját!

⁵⁹³ „A haza sörgyárat adott, ahol a nyárfák terebélyes lombozata, mulató fiatal férfiak, a beamterek fölött meleg nyári estéken susogva, mint valami óriási legyező hajladozott ide-oda, miközben ők a jégveremből előgörgötett kis söröshordók tartalmát ürítették. A haza Ferenc Józsefet adta, egy személyben egy igazi császárt és igazi, kétszeres, magyar és horvát királyt, akiért méltán lehetett lelkesedni. A haza adta Tisza Istvánt, akit tisztelni, sőt csodálni lehetett, illet és kellett. »Egy magyar gróf! A magyar államalkotás lángelméje! Új Deák Ferenc!« Nemzetiszínű zászlókat és szalagokat és sikerült nemzeti ünnepek színjátékát ajándékozta a haza a kaliforniai arányú gyarapodási lehetőségek mellé. Micsoda esztendő is voltak azok, a millenáris ünnepségek után! A katonatisztek és a beamterek Eldorádója!” Méliusz József: *Város a ködben*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1982, 12–13. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

nyelv megtanulása,⁵⁹⁴ egyre gyakoribb, készség szintű használata, majd végleges átvétele.⁵⁹⁵

Ha pedig mindez, a *modell*nek tekintett formák (beleértve a viselkedési normákat, kliséket, beidegződéseket, gesztusokat, modort, *ressentiment*-okat, mítoszokat és *saját* csoport-, osztály-, nemzeti előítéleteket egyaránt) hasonlítása, bensővé tétele – „a magyar nemzet iránti *benső érzés*”⁵⁹⁶ tudatosodása – is megtörténik, az alkalmazkodás, beilleszkedés, hasonulás folyamata

⁵⁹⁴ Erről Marczali Henrik (1856–1940), az egyik legkiválóbb magyar történetíró, kora gyermekéveire emlékezve ezt írja: „[Atyám, Morgenstern Mihály] Befogadásának kétségkívül az volt egyik oka, hogy buzgó, jó hazafiságát, magyarságát mindenki ismerte és elismerte. A negyvenes évek nagy szellemi és erkölcsi mozgalma magával ragadott minden szívet és minden elmét, és a Bach-korszak elnyomása ezt az érzést, ezt a gondolatot csak erősítette. Atyám azzal a lelkiismeretességgel, mely tán legfőbb jellemvonása volt, mindent megtett, hogy ne csak teljesen tudjon magyarul, hanem kiejtése se legyen idegen vagy hibás, ez pedig nehéz olyannál, ki már felnőttkorában tanulja nyelvünket. Mikor 6-7 éves voltam, olyan napokon, melyeken nyilvánosan kellett szólnia, kora reggel odajött ágyamhoz, lassan elmondta vagy felolvasta, amit mondani akart, és nekem minden egyes szó nál figyelmem kellett, és észrevennem, ha a kiejtés nem volt egészen magyaros. Emlékszem, hogy az *üröm* szó okozott neki folytonos nehézséget.” Marczali Henrik: *Emlékeim*. Az utószót írta, az idegen szövegeket fordította Gunst Péter. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000, 28. Vö. Tóth Vilmos: Aki nem írhatta meg a főváros történiáját. Hetven évvel ezelőtt halt meg Marczali Henrik történész. *Népszabadság*, 2000. július 21., 30.

⁵⁹⁵ Szabó István az alábbiakban határozza meg a nyelv szerepét az asszimiláció szerfelett sokrétű folyamatában: „Minthogy a népiség legkifejezőbb jegye és meghatározója a nyelv, az asszimiláció is elsősorban a nyelv elsajátításán keresztül jut kifejezésre. A népiség azonban mégsem egy a nyelvviséggel, nyelveket gépiesen anélkül is bárki magáévá tehet, hogy ezzel a magáénak vallott népiséget a legkisebb mértékben is befolyásolná. A nyelvben akkor jut kifejezésre az asszimiláció, ha az elsajátított új nyelvet az asszimilált anyanyelvként érzi magáénak, ugyanakkor tehát, amikor új nyelvre tett szert, a régigtől elidegenült, sőt el is szakadt. Azonban a teljes nyelvcseré sem fejezi ki azt, ami a népiségben és a népi asszimilációban lelik. Az asszimilációnak legtöbbször a tudat alatt lejátszódó lelki folyamatában végül is a nyelv mellett sok egyéb tényezőnek is van szerepe, így a vérségi keveredésnek, hagyományok születésének és átörökítésének, lelki alkalmazkodásnak, valamint sajátos egyéni körülményeknek.” Szabó István: *A magyarság életrajza*. Budapest, 1990, A Magyar Történelmi Társulat kiadása (A Magyar Történelmi Társulat könyvei VIII.) (Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata.), 33. Vö. uo. 223., 228–229., 241. A magyar etnikum arányszámának a török vész utáni abszolút és viszonylagos csökkenéséhez lásd uo. 124–125. (A továbbiakban Szabó 1990.) Lásd továbbá: Balog Iván: Az asszimiláció értelmezése Bibó Istvánnál. *Regio* (Kisebbség, Politika, Társadalom), 2002/3., 74–91., lásd bővebben uo: *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004.

⁵⁹⁶ Dr. Fejér Lajos kifejezése, in [Dr.] Fejér Lajos: *Zsidóság*. Gede Testvérek Bt., Budapest, 1999, [filológiai adatok nélküli reprint kiadás], 263.

a teljes asszimilációban⁵⁹⁷ éri el tetőpontját. Minden jel arra vall, hogy ez történt a Manaszyakkal (és a Mannokkal) is! A fanarióta görög-román fejedelem háziorvosának és intim tanácsosának déd-unokája, Manaszy Barco György alig száz év leforgása alatt eljut a bárói méltóságig, s ez legalábbis szokatlan és – társadalomtörténetileg – figyelemre méltó pályáiv! Ünokája, Manaszy Margit (1877–1947) Herczeg Ferenc köréhez tartozó író, népszerű gyermek- és ifjúsági regények,⁵⁹⁸ továbbá egy becses kortörténeti napló⁵⁹⁹ elismert szerzője. Szépunokája, ifj. Niamessny Mihály

⁵⁹⁷ Erről ezt írja Szabó István egyik, még 1942-ben publikált szakkikében: „Mit kell egyáltalán asszimiláció alatt értenünk? Felszívódást valamely népiségbe az örökségként nyert népiség elvesztése árán. Az asszimilált tehát eredetre nézve más nép gyermeke volt, mint amelyhez tartozik, de az ahhoz való tartozás tudata elhalványodott, végül el is enyészett lelkében s helyét másik népiség foglalta el. Az életben természetesen sokszor már az örökölt népiségben is különféle népi elemek foglaltatnak, az asszimiláció legtöbbször és végleg éppen a családi keveredések oldó ereje által teljeseedik be. Az asszimiláció továbbá legtöbbször lassú, szinte alig észrevehető folyamat, amely a végső beteljesedéshez esetleg csak nemzedékek egymásba fonódó láncolatában jut el. Az asszimilációnak ezért különböző állomásai vannak, s olyan esetekben, amikor az asszimiláció teljesen még nem fejeződött be, a hamvadó népiség könnyen juthat új tápláló erőhöz, és fokozott erővel törhet ismét elő. Lezártnak az asszimiláció folyamata akkor tekinthető, ha az asszimilált már minden fentartás nélkül magába fogadta új népisége tudatát s számára ez a népiség egyetlen lehetősége; ezen a fokon az elvesztett népiségnek már olyan közömbössé kell számára válnia, mint bármely más idegen népiségnek.” Lásd Szabó 1942, 33. Vö. Szabó 1990, 218–219., 244–245. Lásd Hódi Sándor: Beilleszkedés, integráció, asszimiláció. In Hódi Sándor: *A nemzeti identitás zavarai*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1992 (Társadalomtudományi sorozat), 66–88.; továbbá uő: *Mi fán terem a nemzetstratégia?* Széchenyi István Stratégiakutató és Fejlesztési Intézet – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2007. Fontos új szempontokat vet fel és árnyalt forráselemzést végez az 1992–2002 közötti erdélyi magyar népességfogyás értelmezése során Szilágyi N. Sándor: Az asszimiláció és hatása a népesedési folyamatokra. In *Népesedési folyamatok az ezredfordulón Erdélyben*. Szerk. Kiss Tamás. RMDSZ Ügyvezető Elnökség – Kriterion Kiadó, Kolozsvár, 2004, 157–234. (különösen 160–185.).

⁵⁹⁸ Manaszy Margit: *Három gyerek meg egy császi* [Csernovits Erzsébet rajzaival]. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása, Budapest, é. n.; Niamessnyné Manaszy Margit: *Kislányok a nagy viharban* [Perczel Zsuzsanna címképével]. Stephaneum Nyomda és Könyvkiadó Rt., Budapest, é. n. [1937].

⁵⁹⁹ Niamessnyné Manaszy Margit: *Villámlik messziről...* [Előszó: Herczeg Ferenc] Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt. kiadása, Budapest, 1932. Új kiadás: Kossuth, Budapest, 2017. Itt jegyezzük meg, hogy a Manaszyakat többnyire „görögnek”, ill. „újjörögnek” tekinti a magyar tudományosság. Lásd például: „A görög származású írók közé tartozott Manaszy Margit [...]” In Dr. Diószegi György Antal: *Görög értékteremtés a XVIII–XIX. század Magyarországon* (www.hirtukor.hu/ak_hirek.php?ssz=24014.) [letöltve 2016. november.] Szekernyés János szintén úgy vélekedik, hogy „Manaszy Antal is annak a török hódoltság 164 esztendeje alatt valamint az oszmánok kiűzését követő évtizedekben a Bánság szívének kereskedelmében és gazdasági életében meghatározó szerepet betöltő újjörög közösségnek

(1902–1925) pedig az 1919–1920-as temesvári diák-összeesküvés, a „Levente-pör” egyik vezéralakja. És így tovább...⁶⁰⁰

Mindez egyszersmind annak is kétségbevonhatatlan bizonyítéka, hogy Alexandros Ipsilanti bukaresti újjörög tannyelvű „fejedelmi akadémiaja” hajdani híres tanára, Manassis Eliadès macedo-román eredete s görög műveltségesszményei ellenére nem a román nemzetté válás és nemzetépítés kézenfekvőnek látszó útját választotta, hanem a nemesi típusú magyart, amelyet utódai sikerrel teljesítettek be.

Ha egyetlen mondatban kívánnók összefoglalni életútja tanulságait, akkor azt írhatjuk: noha konstantinápolyi házitanító atyja révén úgyszólván beleszületett a bizánci „politikacsinalás” műhelyébe, és saját bukaresti pályafutása is emez eszmeiség (és gyakorlat) jegyében zajlott, ő nem a „fanariotizmus”, hanem a „közép-európaiság” mellett tette le a voksát, egyszer és mindenkorra kijelölve leszármazottjai sorsképletét is.

Zugló, 2015. december – 2016. január

(Javítások, kiegészítések:

Zugló, 2016. augusztus–november;

Nemesvita/Zugló, 2018. szeptember–október)

volt a sarja, amelynek élén a 18. század első felében a helytartóságtól megerősített választott bíró állott. Temesvárott 1733-ban alakult meg és kezdte meg működését a görög kereskedelmi társaság.” Szekernyés János TEMESVÁR KÖVEI 548.; hetiujszo.ro/szekernyes-janos-temesvar-kovei-548/; [letöltve 2016. október.] (Az én kiemelésem! B.-K.B.)

⁶⁰⁰ Lásd a 585. számú jegyzetben!

TARTALOM

I. Phanar, Fener, fanarióták, fanariotizmus	7
1. Az etimológia	9
2. A szótárak, lexikonok, enciklopédiák (és egyéb kézikönyvek) tanúsága	11
2.1. Szótárak, lexikonok	11
2.2. Kézikönyvek	17
2.3. Egy vadonatúj összefoglaló jellemzés	23
 II. Macedo-románok, arománok, cincárok a Balkánon és a leendő Romániában	 59
 III. Fejezetek Alexandru Ipsilanti (1726–1807) életéről és munkásságáról	 137
1. Adatok az Ipsilanti családról	137
2. Alexandros Ipsilantis ifjúsága	140
3. A havaselvei bojárok ellenállásának kül- és belpolitikai háttéréről	142
3.1. A külpolitikai kontextus	142
3.2. Belpolitikai, társadalomtörténeti összefüggések; Ipsilanti konstantinápolyi manőverei	147
4. A fanarióta uralkodók beiktatásának és trónra lépésének ceremóniája	155
5. Alexandru Ipsilanti első havaselvi uralkodásának fontosabb eredményei (1775. február–1782. január)	160
6. Alexandru Ipsilanti első havaselvei uralkodásának további visszhangja	170

7. Alexandru Ipsilanti uralkodásának utolsó hónapjai és kegyvesztettsége 176
8. Epilógus 178

IV. Manassestől Manaszyig (Egy görög identitású macedo-román família megmagyarosodása)

1. Legendák és adatok a Manasses/Manaszy család eredetéről és Manassis Eliadès pályakezdéséről, továbbá bukaresti tevékenységéről 189
2. Manassis Eliadès honosságának kérdése 204
3. További adatok Manassis Eliadès élete utolsó szakaszáról 207
4. Manassis Eliadès jelleméről 211
5. A Manassis család további elágazásairól 216
6. A felekezetváltoztatás kérdése 220
7. Következtetések 222

Jelen sorok szerzőjének szándéka nem kevésé ambiciózus, s persze nem könnyű. Azért kíván maga is a fanarióták diadalmenetének és 1821-es dicstelen bukásának bonyolult históriájával foglalkozni, mert véleménye szerint (is) elsősorban az általuk fémjelzett történelmi, társadalomtörténeti, szociokulturális-mentális miliőbe, s nem utolsósorban geopolitikai környezetbe – a Török Birodalom, s ezen belül Havaselve és Moldva XVII-XVIII. századi történetébe – nyúlnak a legendásan rugalmas, pragmatikus, szembetűnően hatékony román politikai gondolkozás, s főként „politikacsinálás” gyökerei.

BORSI-KÁLMÁN BÉLA

ISBN 978-615-5227-18-9

9 786155 227189

2900 Ft